Modell Sverige

Nordiska museet

Nordiska museets
bibliotek

N. M:s vägledn.
Utst. kat
1983

EJ TILL HEMLÅN

Modell Sverige

– en utställning om det moderna Sveriges framväxt

Nordiska museet

Modell Sverige öppnades den 25 oktober 1985

Redaktör: Elisabet Stavenow-Hidemark i samarbete med projektgruppen för Modell Sverige
Redaktionssekreterare: Berit Nordin
Grafisk formgivning: Leif Thollander
Teckningar: Rune Johansson, Johansson & Wellner Teknarstudio, Solna

Författarna: Yvonne Hirdman och Karl Molin är docenter i historia. Övriga författare är verksamma vid Nordiska museet
Litteratur- och faktasökning: Nordiska museets bibliotek

© Nordiska museet 1985

Printed in Sweden by Risbergs Tryckeri AB, Uddevalla 1985
ISBN 91 7108 249 2

Modell Sverige

– en utställning om det moderna Sveriges framväxt

Modell Sverige är det största utställningsprojekt som Nordiska museet åtagit sig i mannaminne. Utan hjälp hade museet aldrig kunnat klara det. Vårt tack riktar sig främst till HKH Prins Bertil. Som ordförande i Samfundet Nordiska museets och Skansens Vänner har han lett Vännernas insamling inom svenskt näringsliv för att skaffa erforderliga medel. Också till dem som hörsammat HKH Prins Bertils vädjan om att stödja museet riktas vårt varma tack. Ett mycket stort antal organisationer, verk, företag och enskilda personer har på olika sätt hjälpt Nordiska museet i arbetet med denna utställning och museet tackar dem alla för deras välvilliga insatser. På särskild plats i denna publikation återfinns en förteckning över generösa bidragsgivare.

Anders Dahlgren
Ordförande i Nordiska museets nämnd

På drygt 100 år har Sverige genomgått förvandlingen från bondesamhälle till högteknologiskt industrisamhälle. Vilka förutsättningar fanns för denna omvandling för 100 år sedan? Hur har denna process påverkat den enskilda människan, familjerna, bostäderna, arbetsförhållandena, samhället och landskapet? Hur har svenskens inställning till och värdering av arbetet förändrats? Hur har synen på tiden skiftat?

Det här är några av de frågor som utställningen *Modell Sverige* försöker att belysa.

Utställningens tema är mycket stort. Varje del skulle kunna bli en egen utställning. Vi har valt att lägga huvudvikten vid tendenser i arbetslivet; hur nyheter har förändrat arbetarens situation. Men vi skildrar också företeelser i samhället i stort. Av utrymmes- och kostnadsskäl har vi måst avstå från en del i och för sig viktiga teman. Vissa finns väl belysta på andra museer. Andra kommer vi att ta upp i tillfälliga utställningar.

Modell Sverige är en kronologisk skildring av utvecklingen i Sverige sedan 1870, då industrialismen började på allvar ta fart i Sverige, och fram till våra dagar.

Museer karakteriseras som »samhällets minne». De skall påminna oss om och lära oss av tidigare skeenden i samhällsutvecklingen. I denna utställning skildrar vi en senare tids spännande historia, som till stor del är vår egen. Utställningen vill ge en bakgrund till varför det svenska samhället i dag ser ut som det gör, varför vi är de vi är. Historien är inte något ödesbestämt, den byggs upp av enskilda människors och gruppers handlingar. Vi skapar alla i dag framtidens historia genom att delta i samhällsarbetet.

Om vi har lyckats att ställa några frågor och väcka några tankar hos dig som ser utställningen, då har vi uppnått något av vårt syfte.

Sune Zachrisson

Förspel

Under perioden 1750-1860 fördubblades Sveriges befolkning från 1,8 miljoner invånare till drygt 3,5 miljoner. Av landets befolkning var nära 90% sysselsatt inom jordbruket.

Sverige kan emellertid inte karakteriseras som ett u-land. Det fanns bl.a. en fungerande förvaltning, läskunnigheten var stor och jordbruket förmådde försörja befolkningen. Dessutom kunde landet dra nytta av sina stora råvarutillgångar.

Samtidigt med den starka befolkningstillväxten sker det stora förändringar i den sociala sammansättningen. Medan böndernas antal under denna tid ökade med en tiondel fyrdubblades de icke jordägande grupperna. Det innebar en ökande proletarisering av jordbruksbefolkningen, särskilt bland bönder med mindre jordbruk, som vid arvsskiften inte kunde delas upp hur mycket som helst och ändå försörja en familj. Barnen blev i allt högre grad utan jord. Det var ur dessa grupper som de växande industrierna fick sin arbetskraft. Denna stora grupp av icke jordägare kunde inte producera varor för att täcka de egna behoven av mat, redskap m.m. Därmed skapades en lokal marknad för konsumtionsvaror.

Under denna period skedde en rad viktiga förändringar inom jordbruket. Nya och förbättrade jordbruksredskap och nya odlingsmetoder, som växelbruk och täckdikning, infördes. Skiftesreformerna underlättade nyodling av åkermark. Därigenom överflyttades också intresset från boskapsskötsel och kött- och mjölkproduktion baserad på ängsfoder till spannmålsproduktion. Havre var t.ex. vid 1800-talets mitt en av våra större exportvaror, som huvudsakligen användes till hästfoder. Bonden producerade inte längre för egen omedelbar konsumtion utan specialiserade sig alltmer på ett fåtal produkter för en större marknad. Därför blev de jordägande bönderna beroende av att kunna köpa vissa konsumtionsvaror. De var också viktiga kunder för tillverkarna av kapitalvaror. Jordbruksredskap men också t.ex. konstgödning, spisar och mera statusbetonade varor som möbler efterfrågades.

Hemslöjden, som sedan 1700-talets mitt expanderat snabbt, spelade också en stor roll. Den inriktades alltmer på produktion för avsalu och blev en huvudsysselsättning för ett växande antal människor. Genom att den gav större lönsamhet än själva jordbruket påskyndade den hemmansklyvningen. I vissa delar av landet utvecklades den till förlagsverksamhet och hemindustri, t.ex. i Sjuhäradsbygden, där den textila hemslöjden dominerade. Ur denna hemindustri växte sedan en textilindustri fram, grundad på fabrikssystem.

En följd av den ökande produktionen inom jordbruk och hemslöjd var handelshusens framväxt. De verkade som förläggare av produkterna. Kapital skapades både inom jordbruket, hemslöjden och i handelshusen, varigenom nya produktionsformer utvecklades. Jordbrukets omvandling var således en förutsättning för industrialismens framväxt. Denna omvandling skapade dels en arbetarklass, dels kapital och efterfrågan på både konsumtions- och kapitalvaror.

Samtidigt gynnades Sverige av den industriella aktiviteten i andra länder, där utvecklingen tidsmässigt låg före, genom efterfrågan på svenskt järn och svenska trävaror. Tidigare har havreexporten nämnts. Dessa marknader, både den inhemska och den utländska, underlättades genom att kommunikationerna förbättrades. Sverige hade sedan gammalt ett internationellt sett bra vägnät. Vatten- och vintervägar var utmärkta för varutransporter. Kanaler byggdes och hamnarna förbättrades. Ångbåtstrafiken fick stor betydelse. Sverige hörde näst England vid 1800-talets mitt till de ledande ångbåtsnationerna. Järnvägarnas utbyggnad i Sverige låg däremot något senare. Detta ledde dock till att när de väl byggdes ut genomfördes detta med bättre planering och säkrare finansiering än i många andra länder.

I mitten av 1800-talet genomfördes i Sverige en rad viktiga reformer, som tillsammans skapade en fri marknad för kapital och arbetskraft. Skråväsendet upphävdes 1846, fattigvårdsförordningen 1847 innefattade fri flyttningsrätt över hela landet och underlättade därmed arbetskraftens rörlighet. 1864 års lag tillät näringsfrihet och fri etablering av företag. Aktiebolagslagen 1848 underlättade att större företag kunde bildas. Nya affärsbanker skapades, hypoteksföreningar för finansiering av större jordegendomar, industrier och kommunikationer grundades. På 1860-talet kan man säga att den moderna affärsbanken hade utvecklats. Sverige var ett samhälle där det kapitalistiska produktionssättet började växa sig starkt.

Hans Medelius

Jordbrukarfamilj i Danderyd, Uppland 1924.

1

Det folkrika hushållet

Normalfamiljen på 1800-talets svenska landsbygd bestod vanligen av flera generationer, som måste samsas under samma tak eller i varje fall vid samma gårdsplan.

Det sociala systemet stod och föll med familj och släkt. Ett giftermål var mångas angelägenhet eftersom man blev så beroende av varandra. Inom den enhet som man byggde upp vårdades barn och gamla. I görligaste mån tog man själv hand om sina sjuklingar. Den åldring, som inte hade anhöriga, var illa ute och fick ambulera i det system som kallades rotegång och som innebar att bönderna hade försörjningsplikt i turordning. Normalt skulle en bonde pensionera sig i den formen att han tog »födoråd», dvs. bodde kvar på gården i särskild stuga eller rum med vissa garanterade förnödenheter och överenskommelse om »öm skötsel» till sin död.

Arbetsplikt

Behovet av arbetskraft var stort och alla måste göra rätt för sig. Övertaliga ungdomar på den egna gården tog städsla hos andra. Bibelns ord om att arbeta i sitt anletes svett var bokstavligt och underbyggdes av kyrkan vid söndagens predikan och psalmsång:

> Hvar stund som nyttjas illa
> i Himlen skrifven står,
> o låt mig ej förspilla
> en stund af detta år.

Man kan närmast tala om arbetsplikt. Lösdriveri bestraffades. Ingen fick smita från sin egen försörjning. Bakgrunden var självfallet att det då fanns arbete åt alla. Före lantbruksmaskinernas tid krävde slåtter och skörd en ofantlig arbetsinsats och ett maximalt uppbåd av arbetskraft, då det myllrade av folk på fälten. Ett ögonvittne berättar: »ibland ser man en åker upplöjd av 80 plogar under buller af wapengny och en anan gong springande flickor kiöra hästar i fullt traf framför harfven.» Yttrandet fälldes av C. A. Ehrenswärd på genomresa i Skåne 1795. På den skånska slätten idag ser man en ensam människa, vanligen gårdsägaren själv, på sin skördetröska – den enda levande varelsen inom synhåll på stora sammanslagna arealer.

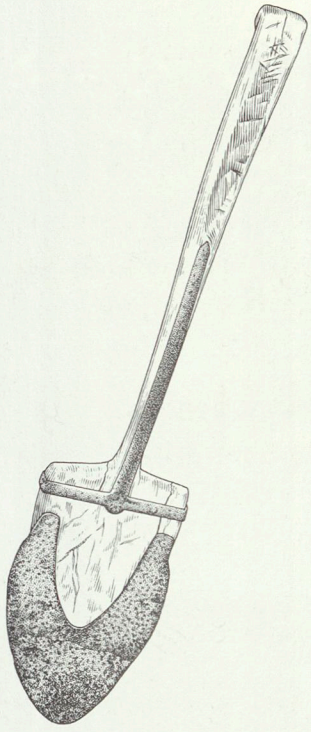
Arbetsfördelningen

Allt arbete före maskinernas tid slet hårt på händer och ryggar. Vissa moment krävde särskild fysisk styrka och gav en naturlig uppdelning i manlig och kvinnlig sysselsättning. Det tyngre arbetet var högre betalt. En dräng hade alltid högre lön än en piga. Plöjning och skogsarbete var karlgöra, likaså timring och smide. Mycket av detta krävde dragare och därmed blev hästen mannens arbetskamrat. Forkörslorna utfördes alltid av män.

Kvinnans arbete var främst knutet till stugan och ladugården. Barnpassning och åldringsvård var av hävd kvinnors syssla, ladugårdsarbetet likaså. Skötseln av boskapen var tidsödande och krävde en stor arbetsinsats. Särskilt mjölkningen var tröttsam och upprepad. Hinkarna var tunga att lyfta – vattenledning i ladugårdarna kom sent. Djurhållningen var också förhållandevis stor, eftersom varje ko presterade mindre än idag. Förädlingen av råvaran, mjölken, var också kvinnoarbete. Mjölkprodukterna utgjorde en betydande del i mathållningen. Mjölken blev till smör, ost och mesost (som koktes av vasslan).

2

3

Barnen sattes tidigt in i arbetet vid sidan om skolplikterna. Redan som små fick de vänja sig vid att utföra de vuxnas sysslor. Gossar fick lära sig att slå hö med särskilda barnliar, flickorna hade små räfsor. Flickorna fick också spinna och pröva på mjölkning. Arbetsfördelningen blev markerad från början. Barnungar skickades ut i skogen på bärplockning och att valla kreatur. Inskolningen i de vuxnas värld började redan i sjuårsåldern. Sedan man »gått fram och läst» och var fjorton–femton var det dags att bli underbetald lilldräng eller lillpiga, om man kom från ett fattigt hushåll och måste avvaras hemma. Skolarbetet jämkades när barnen behövdes. Potatislov var en ledighet i oktober då rotfrukterna skulle ur jorden.

Gammalt folk arbetade så länge det bara gick. När ryggen inte längre höll övergick man till lättare sysslor, spånad, stickning, småreparationer och tillsyn av barnbarnen.

1 *Vid slåtter och skörd uppbådades all tillgänglig arbetskraft. Slåtterkalas på Tranängä, Gotland 1904.* **2** *Harvning av potatisland sker på samma sätt som 200 år tidigare. Rumpåsen, Härjedalen 1956.* **3** *Ängsslåtter på Rösjöholm, Skåne, 1900-talets början.*

Arbete utanför gården

De unga och ogifta kunde ge sig av för säsongsanställning. Ett känt begrepp är det s.k. herrarbetet, när Dalarnas ungdom, som inte ville lämna sin hemby för gott, gjorde vidsträckta arbetsresor för att återvända när det var dags för skörden där hemma. Dessutom innebar männens s.k. formansresor långvarig frånvaro från hemmet när de gav sig iväg för att avyttra gårdens produkter och resultatet av vinterns jakt. Dessa resor företogs på vinterföre. Kvinnorna, vanligen de ogifta pigorna, kunde följa kreaturen till sommarbetet.

Specialisterna

Snickarbod och smedja fanns som regel vid varje gård, smedjan en bit ifrån, på grund av eldfaran. Enklare redskap, möbler och husgeråd tillverkade man själv. Det dög inte att vara född med tummen mitt i handen. Men det var visst inte så att allt utfördes av gårdens eget folk. Det fanns specialister i varje by. Man gjorde inte skor eller sydde manskläder hemmavid, därtill fanns byskomakare och skräddare, som ofta ambulerade mellan gårdarna. För kvalificerat smide anlitade man bysmeden. Att smida krävde specialkunskaper och fysisk styrka och en skicklig smed och vagnmakare hade hög status i byn.

5

4

Maten

Dessa skaror av hårt arbetande människor skulle ha mat och mycket mat. Att producera och lagra all denna föda tog mycket tid i anspråk och var mestadels kvinnoarbete.

In i vårt sekel har konserveringsmetoderna varit uråldriga som torkning, rökning, saltning och syrning. Matvarorna skulle tåla förvaring i bodar, källare och stukor.

Brödet var i torkat skick mycket hållbart. Det hängdes på takstänger inne i stugan i anslutning till eldstaden eller förvarades i kistor för att hållas torrt. Metoden med torkning tillämpas fortfarande och med stor framgång. Svenskt knäckebröd är idag en världsartikel.

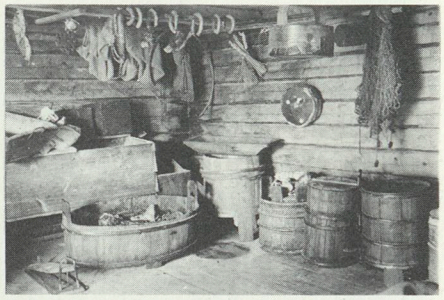
Sill och *fisk* saltades i trätunnor. Saltad strömming levererades från kusten direkt i träkaggar. Hemfiskade gäddor och abborrar kunde saltas så snålt att produkten jäste. Konserveringsmetoden är väl känd genom surströmmingen.

Man slaktade på hösten. *Kött* och *fläsk* saltades och röktes. Fläsket kunde vara ganska grönt och härsket framåt vårkanten. Färskt kött åt man sällan.

Spannmål lagrades omsorgsfullt, i görligaste mån skyddat från råttor och möss. Det räckte inte alltid med kistor och lårar. Uppåt landet kunde man förvara kornet fritt hängande i s.k. kornslyttjor gjorda av urholkade stockar.

Om *mjölkprodukterna* är tidigare talat. Smöret var man vanligen sparsam med, eftersom det gav kontanter och mestadels såldes. Förbrukningen i hushållen skiftade från trakt till trakt. I spannmålsproducerande områden var det skick och fason för tjänstefolket att ta tjocka skivor bröd men tunt av smöret och osten. I utpräglade fäbodtrakter däremot som t.ex. Härjedalen, fick en piga som kom söderifrån tillsägelse att ta ordentligt med ost men spara på brödet.

Den saltade och rökta kosten var inte helt nyttig. Den gav magkatarrer och i svårare fall magsår. Läkarrapporter från 1800-talets landsbygd ger besked om detta. Ordinationen att äta färsk kost möttes ofta med misstänksamhet. Man var van vid och hade fått smak för det salta, rökta och syrade.

6

Hemtextilier

I självhushållningen framställde man inte bara det mesta av den mat man åt, utan också kläderna man bar och alla övriga textilier för hemmabruk.

Linodlingen var i somliga landskap betydande och i Ångermanland och Hälsingland så omfattande att den egna arbetskraften inte räckte till vid förädlingen. Redskap för linberedningens många moment, för bråkning, skäktning och spinning fanns i varje gård, liksom givetvis vävstolar.

7

4 *Korna mjölkas i hagen, Vallstanäs, Uppland.* **5** *Stâva från Älvros sn i Härjedalen.* **6** *Visthusbod i Mangskog, Värmland 1919. Saltat kött i kar, sill i tunna, spannmål i binge och korvar i taket visar på en tradition oförändrad sedan medeltiden.* **7** *Linspinning i en bondstuga på Sollerön i Dalarna.*

8

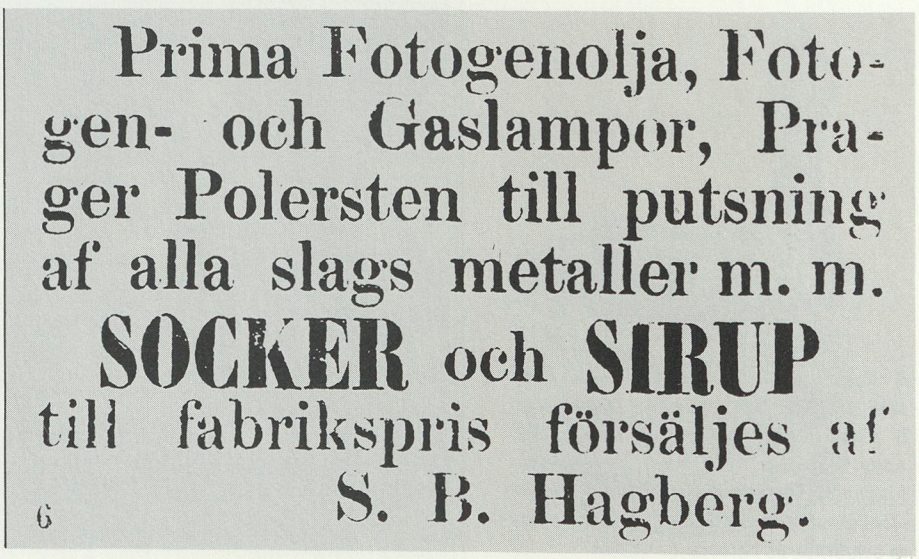
Ullen kom från de egna fåren. Den kardades och spanns. En stor del av ullen vävdes till vadmal. Spinningen av ull och lin blev ett evighetsarbete, så segt knutet till kvinnlig prestation att »spinnsidan» blev en allmän benämning. Spinnrocken fanns i alla sociala miljöer. Barn, gummor, pigor och adelsdamer, alla spann.

Det var endast i trakter där textilarbetet vuxit ut till en hemindustri, t.ex. i Sjuhäradsbygden, som också männen deltog i produktionen.

Kläder ingick i tjänstefolkets löneförmåner och tygerna härtill var hemvävda ofta av hemspunnet garn. Man slösade i övrigt inte med de mödosamt frambringade textilierna. Lakan användes inte i allmogehemmen förrän mot 1800-talets slut, golven var utan mattor. Gardiner hörde hemma i ett högre socialt skick, i herrgården och hos präst, länsman och i officersboställen.

Maj Nodermann

9

8 *Gammalt folk fick reda sig själva så länge de orkade.* **9** *Annons i Ulricehamns tidning o. 1880.*

1 *I utskeppningshamnen skrevs utvandringskontrakt. Det utgjorde samtidigt Amerikabiljetten.* **2** *Emigranterna går ombord på fartyget i Göteborgs hamn. Efter teckning av K. A. Ekvall. Ur Svenska Familj-Journalen 1887.*

Frederick Nelson.

Agent i Sverige: J. O. Nelson, under firma Frederick Nelson. GÖTEBORG

Agent i Hull: Mark Meyer.

№ 16558

Hufvud-Kontor i Liverpool: 23. Water Street 23.

Kontor i Newyork: 69 & 73 Broadway.

UTVANDRARE-KONTRAKT

upprättadt emellan *Frederick Nelson*, befullmäktigad utvandrings-agent enligt Lagen af den 5 Februari 1869, och nedanstående utvandrare:

Jag, Frederick Nelson, åtager mig nedannämnde utvandrares befordring härifrån Göteborg till Newyork i Amerika mot erlagda 115 Kronor, utgörande full liqvid, hvari äfven landstigningspenningar äro inberäknade.

I, the Undersigned Frederick Nelson, do hereby engage and undertake to forward the herein mentioned Emigrants from Gothenburg to Newyork in America, against an amount received of 115 Kronor, being payment in full, inclusive of landing expences in America.

2:o) Befordringen sker härifrån den 15/9 1882 med ångfartyg till Hull, hvarunder plats i fullständ erhålles. Ifrån Hull till Liverpool eller London befordras utvandrarne på jernväg i 3dje klassens vagn med först afgående hastig, dock senast 12 timmar efter slutad tull-expedition. Från Liverpool eller London befordras utvandrarne på mellanläckesplats med första senast 8 dagar efter utvandrarnes ankomst till nämnde platser afgående ångfartyg.

2:o) The departure from here will take place on the 15/9 1882 in a Steamer to Hull with Steerage accommodation. From Hull to Liverpool or London the Emigrants will be forwarded by railway, in a 3d class wagon, by the earliest train, but never later than 12 hours after the customhouse clearance. In Liverpool or London, the Emigrants will be provided with a Steerage passage to Newyork, without delay, and at the latest 8 days after their arrival in a Steamer.

Utvandrarnes namn. The Emigrants name.	Ålder. Age.	Sednaste vistelseort. Last residence.
Axel Andersson	28	Göteborg

3:o) I ofvannämnde passage-afgift är inberäknad frakt och transport af 10 kubikfot (Engelskt mått) resaker för hvarje person öfver 12 år, hälften för barn emellan 1 och 12 års Ålder, samt god och tillräcklig kost under hela resan från Göteborg till Newyork, äfvensom logis under uppehållen i Hull, Liverpool eller London i likhet med Engelska Utvandrare-Lagar. Utvandrare må likväl själfva förse sig med sängkläder, knif, gaffel och sked samt dricksskärl och tallrik under resan. ~~Kamé emot~~

3:o) In the above named passage-money is included freight and transport of Luggage, at the rate of 10 cubic fee. (English measure) for each adult passenger above 12 years, half for children, under this age, as also good and abundant food, during the whole of the passage from Gothenburg to New-York, with free board and lodging at the intermediate stations of Hull Liverpool or London in conformity with the English Passenger Act. The Emigrants must however provide themselves with knife, fork, spoon, plate, drinkingvessels and bedding. ~~Kamé emot~~

4:o) Jemte detta kontrakt öfverlemnas till utvandraren biljett för resan till Hull pr ångfartyg. Uti Hull erhåller biljett till Liverpool eller London mot uppvisandet af detta kontrakt; derifrån till Newyork erhålles biljett mot återsändet af det å kontraktets högra sida vidfogade certificat samt i den händelse detta kontrakt är gällande för resa längre än till Newyork erhålles särskild biljett, och befordras då derifrån med först afgående emigranttåg uti 3dje klassens vagn; under jernvägsresan måste utvandrarne själfva hålla sig kost och logis. Hvarje utvandrare öfver 12 år eger rättighet att utan afgift å de Amerikanska jernvägarne medföra resaker till 85 skålp. vigt.

4:o) Besides this Contract, the Emigrant will here receive a passage-ticket for Hull, by steamer. At Hull they will be provided with railway-ticket to Liverpool or London on exhibiting this Contract: and there he will further receive a passage-ticket for New-York, on delivery of the Certificate adjoined to the right side of this Contract and in the event of this Contract being entered into for any place, farther than New-York, then the Emigrants will be provided with a separate ticket for the place of his destination. From New-York the departure will take place by the earliest Emigrant Train, with 3:d class accommodation. On the American Railways the Emigrants must find their own board and lodging, but each adult passenger will be entitled to carry along with him, free of charge luggage to the extent of 85 ℔.

5:o) I den händelse detta kontrakt af mig ej skulle uppfyllas, eller om misstydning i någondera sidan af samma möjligen komme att uppstå underkastar jag mig de bestämmelser som stgas i 3, 5 & 6 mom. af utvandrarelagen af den 5 Februari 1869.

5:o) Should this Contract on my part not be fulfilled, or any misinterpretation there of arise, on either side, then I bind and declare myself willing to submit to and abide by the stipulations comprised in 5th Section, 6th Clause of the Government Emigrant Regulation of the 5 February 1869.

Göteborg den 14 Sept. 1882.

Frederick Nelson
General-Agent.

Uppvisadt och godkändt såsom upprättadt i öfverensstämmelse med Kongl. Förordn. af d. 5 Februari 1869; betygar: Göteborg i Poliskamm. d. 14 9 1882

Ruwberg

1

Emigrationen

Från mitten av 1800-talet och fram till 1920-talet emigrerade drygt 1,1 miljoner svenskar till Amerika. Under slutet av 1800-talet noterades de högsta siffrorna. Mellan 40.000 och 50.000 personer utvandrade då varje år.

2

Inte bara Amerika

När inbördeskriget i USA var slut 1865, inleddes en ny fas av emigrationen. Utvandringen i grupp eller enskilt, som präglat den tidiga emigrationen förändrades till en organiserad massutvandring. Man brukar tala om att före 1865 reste emigranterna i första hand *bort* från hemlandets dåliga förhållanden, medan man efter 1865, under massutvandringens tid, reste *till* en ny och förhoppningsvis bättre tillvaro. Drömmen om Amerika var förhoppningen om en bättre framtid.

En rad faktorer samverkade till utvandringen. Den stora guldruschen i Kalifornien 1849 lockade de första pionjärerna. De dåliga tiderna i Sverige under 1800-talet och födelseöverskottet innebar stora problem för den enskilde. Dålig ekonomi till följd av ett magert jordbruk, liksom religiös oförmågsamhet hade fått många av de tidiga emigranterna att lockas till Amerika. Innan industrialiseringen hade kommit igång på allvar i Sverige var även arbetstillfällena i städerna otillräckliga. För många var möjligheten att emigrera den enda utvägen för att kunna försörja sig själv och familjen.

CUNARD
LINE
LARGEST, FASTEST & FINEST SHIPS
IN THE WORLD.
CUNARD LINIEN.
Afgångsdagar äro från Liverpool:
TILL NEW YORK LÖRDAGAR.
TILL BOSTON TISDAGAR.
Endast ett kort uppehåll i Liverpool.
OÖFVERTRÄFFADE BEKVÄMLIGHETER. VÄNLIGT BEMÖTANDE.
VIDARE UPPLYSNINGAR LÄMNAS BEREDVILLIGT AF
AXEL H. LAGERGREN,
GENERAL-AGENT FOR CUNARD-LINIEN,
28, Postgatan, GÖTEBORG.

3

Vid sidan av den stora emigrantströmmen till Nordamerika utvandrade också många svenskar till Australien, Tyskland och Danmark. Emigrationen till Danmark och Tyskland har ofta kallats »den glömda utvandringen» eftersom den varken omtalats eller i litteraturen behandlats lika utförligt som amerikaemigrationen. Detta trots att den svenska utvandring som riktade sig till andra europeiska länder för flera områden, särskilt Sydsverige, var nära nog lika omfattande som amerikaemigrationen. Den officiella statistiken uppger att mer än 200.000 människor, eller nära 20% av det totala antalet emigranter utvandrade från Sverige till andra europeiska länder under massutvandringens tid.

Några allmännyttiga råd för utvandrare till AMERIKA.

N:o 1. Den som har god utkomst i Sverige, bör stanna der, heldre än söka det obekanta, skulle deremot förmärkas, det ej inkomsterna motsvara utgifterna, res då till Amerika medan medel finnas dertill då möjligen något öfverskott kan beredas vid framkomsten, för att der börja en ny verksamhet, och har Amerika bland sina svårigheter, fördelar att erbjuda, som intet annat land kan göra det stridigt.

N:o 2. Hvar och en som fruktar kroppsarbete bör ej utvandra.

N:o 3. Hys inga öfverdrifna förhoppningar, och du skall lyckas.

N:o 4. Var nykter, redbar och flitig, och du skall lyckas här bättre än annorstädes, ty dessa egenskaper äro de som aktas och betalas i Amerika, ty der nedsätter lättjan och arbetet adlar.

N:o 5. Börja resan under ett fast beslut, att med tålamod, kraft och ihärdighet bereda dig ett hem och du skall lyckas.

N:o 8. Jordbrukare, handtverkare och arbetskarlar samt tjenstflickor kunna alltid beräkna en säker och god utkomst.

N:o 9. Haf medförda kistor och säckar väl och tydligt märkta, nedlägg ej penningar uti dem.

N:o 12. Tag väl vara på lösa tillhörigheter och lemna dem aldrig utan tillsyn ty någon medpassagerare torde då undansticka dem, särdeles då de Irländska kommit ombord.

Martin Olsson.
Kontor Sillgatan 44, Göteborg.

Många av dessa emigranter var alltför fattiga för att ha möjlighet att ta sig till Amerika. Samtidigt förekom säsongsarbetsvandringar mellan Sverige, Danmark och Tyskland. Hamburg var vid denna tid ett närliggande centrum för såväl hantverksgesäller som handelsmän i Sydsverige och arbetsvandringarna till grannländerna hade lång tradition. Det är emellertid svårt att få en exakt uppfattning om arbetsvandringarnas omfattning. Många återvände regelbundet hem, andra stannade så länge det fanns arbete och åter andra emigrerade.

Arbetsvandringarna till Danmark och Tyskland innefattade också en stor grupp av lantarbetare, pigor och drängar som värvades till de stora godsen. De utgjorde en rörlig arbetskraftsreserv inom jordbruket, tvingade att flytta så snart man inte längre behövde deras tjänster.

4

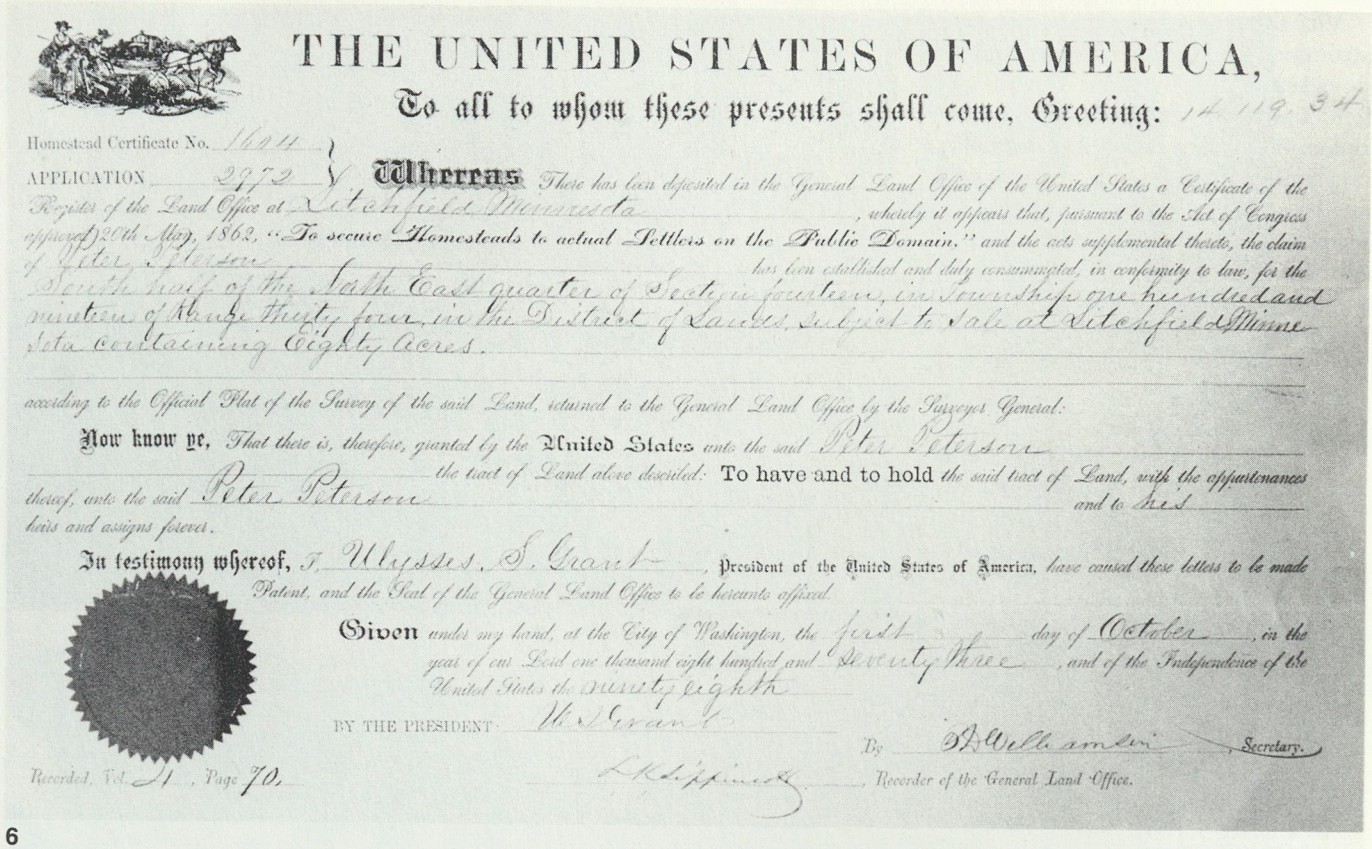

5

Amerikabreven

Utvandringen till Danmark och Tyskland har inte efterlämnat några skildringar i brev till släktingar och vänner i hemlandet, men amerikabreven har blivit ett välkänt begrepp och säkert påverkat många människor att fatta sitt beslut att emigrera. Brevskrivarna berättade om det nya landets möjligheter. Ofta innehöll breven också pengar eller möjligen en biljett till resan. Amerikabreven var kanske den effektivaste emigrationspropagandan.

3 *Till en början företogs resorna med järnlastade segelfartyg från svenska hamnar direkt till Amerika. Senare reste man med engelska rederier över Hull eller Liverpool. Cunardlinjens affisch med svensk påtryck.* **4** *En svensk gård på prärien i Minnesota.* **5** *Festmåltid i ett svenskt hem i Cloquet, Minnesota, 1890-talet.*

THE UNITED STATES OF AMERICA,

To all to whom these presents shall come, Greeting: 14 119. 34

Homestead Certificate No. 1611

APPLICATION 2972

Whereas There has been deposited in the General Land Office of the United States a Certificate of the Register of the Land Office at Litchfield Minnesota, whereby it appears that, pursuant to the Act of Congress approved 20th May, 1862, "To secure Homesteads to actual Settlers on the Public Domain," and the acts supplemental thereto, the claim of Peter Peterson has been established and duly consummated, in conformity to law, for the South half of the North East quarter of Section fourteen, in Township one hundred and nineteen of Range thirty four, in the District of Lands, subject to Sale at Litchfield Minnesota containing Eighty acres.

according to the Official Plat of the Survey of the said Land, returned to the General Land Office by the Surveyor General:

Now know ye, That there is, therefore, granted by the United States unto the said Peter Peterson the tract of Land above described: To have and to hold the said tract of Land, with the appurtenances thereof, unto the said Peter Peterson and to his heirs and assigns forever.

In testimony whereof, I, Ulysses S. Grant, President of the United States of America, have caused these letters to be made Patent, and the Seal of the General Land Office to be hereunto affixed.

Given under my hand, at the City of Washington, the first day of October, in the year of our Lord one thousand eight hundred and seventy three, and of the Independence of the United States the ninety eighth

BY THE PRESIDENT: U. S. Grant

By J. R. Williamson, Secretary.

Recorded, Vol. 11, Page 70. L. K. Stippy, Recorder of the General Land Office.

6

Till mellanvästerns prärieområden

Flertalet av de emigranter som for till Amerika under senare delen av 1800-talet flyttade från den svenska landsbygden till landsbygdsområden i den amerikanska Mellanvästern, för att röja ny odlingsmark. President Lincoln hade i »Homesteadlagen» 1862 utlovat att varje myndig amerikansk medborgare eller emigrant som var villig att anta amerikanskt medborgarskap, hade rätt att gratis erhålla 160 acres eller omkring 65 hektar jord. Förutsättningen för att få full äganderätt var att man under en period av fem år bebodde och brukade jorden.

Järnvägsbolagens försäljning av mark blev ett viktigt komplement till den fria homesteadjorden. För att uppmuntra järnvägsbyggandet hade staten skänkt stora områden, delvis för järnvägarnas framdragande, men också för järnvägsbyggandets finansiering. Jorden såldes till intresserade emigranter.

Svårigheterna att under den första tiden, innan jorden gav avkastning, försörja familjen, tvingade ofta männen att under vinterhalvåret ta arbete som skogshuggare eller rallare. Svenskarna fick rykte om sig att vara de bästa rallarna och goda skogshuggare, »lumberjacks».

7

Den första bostaden var oftast en enkel timmerkoja eller ett jord- eller torvhus, om man bosatte sig ute på prärien. Det gällde att så snart som möjligt lösa bostadsfrågan.

Storstadsliv och industriarbete

Trots att den fria jorden i Mellanvästern lockade många emigranter, blev mer än varannan svensk emigrant stadsbo. Svenskarna bosatte sig i Chicago, New York, Minneapolis och Seattle, men utgjorde självfallet minoritetsgrupper bland storstadsbefolkningen. I Chicago blev Swede Town svenskarnas speciella bostadsområde. Här fanns svensk kyrka, svenska skolor, affärer etc. Svenskarna arbetade ofta som byggnadsarbetare, men också inom industrin och som skräddare och skomakare. Många kvinnor arbetade inom textilindustrin men flertalet tog arbete som tjänstefolk i amerikanska familjer. Svenskarna flyttade också till småstäder som Rockford i Illinois, Jamestown i New York och Worcester i Massachusetts.

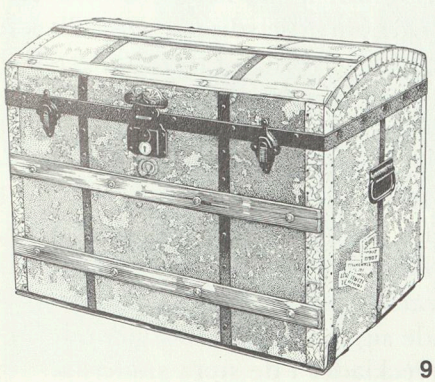

8

6 *Homestead-kontraktet gav rätt till gratis jord, förutsatt att man bebodde och uppodlade marken. Litchfield, Minnesota 1873.* **7** *Många nybyggare bosatte sig i områden vars natur liknade hembygdens. Minnesota blev svenskbygden framför andra. Cloquet, Minnesota, 1890-talet.* **8** *Familjen Olander utanför sin timmerstuga i Minnesota, 1870-tal.* **9** *Amerikakoffert.* **10** *Sverige förlorade drygt en miljon invånare genom emigrationen. Flera föreningar bildades för att dämpa utvandringen.*

Emigrationen – åderlåtning eller säkerhetsventil

Från mitten av 1800-talet och fram till första världskriget utvandrade omkring 35 miljoner européer till Nordamerika. Drygt en miljon av dessa emigranter kom från Sverige. Den omfattande emigrationen från Europa måste ses mot bakgrund av den starka befolkningstillväxten under 1800-talet. Svårigheterna att försörja sig inom jordbruket blev allt större. Trots att industrialiseringen gav upphov till nya arbeten i städerna var försörjningsmöjligheterna inte tillräckliga. Bakgrunden är densamma för den svenska massutvandringen som för utvandringen från övriga europeiska länder under denna tid. Utvandringens omfattning har skiftat i olika delar av landet. Mest omfattande var emigrationen från magra jordbrukstrakter i de södra och mellansvenska landskapen och från Norrland.

9

10

Enligt emigrationsstatistiken har utvandringen från Sverige tre höjdpunkter, 1868–72, 1880–93 och 1901–10, samtliga konjunkturbetingade. Det var ingen tillfällighet att utvandringen ökade under perioder av nödår med dåligt jordbruk och kriser inom industrin. Jordbruksproletariatet ökade under 1800-talets mitt och utgjorde 40% av den totala befolkningen 1850. Laga skiftet och folkökningen bidrog till att skapa en jordlös landsbygdsbefolkning. Fattigvårdsproblemen ökade. Samtidigt är det viktigt att komma ihåg att de amerikanska staterna under hela 1800-talet var positiva till invandringen. Det behövdes folk för uppodling av jorden och för arbetet inom industrin. Socknarna i Sverige värjde sig mot inflyttningen av fattiga och man gick ibland till och med så långt att man betalade amerikabiljetten för fattiga människor utan arbete och bostad.

Vid sekelskiftet uppstod i Sverige dock en stark reaktion mot emigrationen. Utvandringen ansågs beröva landet god arbetskraft och borde därför motarbetas. Egnahemsrörelsen som bildades vid sekelskiftet syftade till att förbättra utkomstmöjligheterna för landsbygdsbefolkningen och därmed minska intresset för att emigrera. 1907 bildades Nationalföreningen mot emigrationen, som stödde egnahemsrörelsen. I sina stadgar skrev man bland annat: »Från den uppväxande ungdomen i jordbrukarehemmen utgå i första hand utvandrareskarorna. Därför har också föreningen i första rummet inriktat sitt arbete på att tillmötesgå den naturliga önskan att förvärfva jord i vårt eget land».

Lena A:son Palmqvist

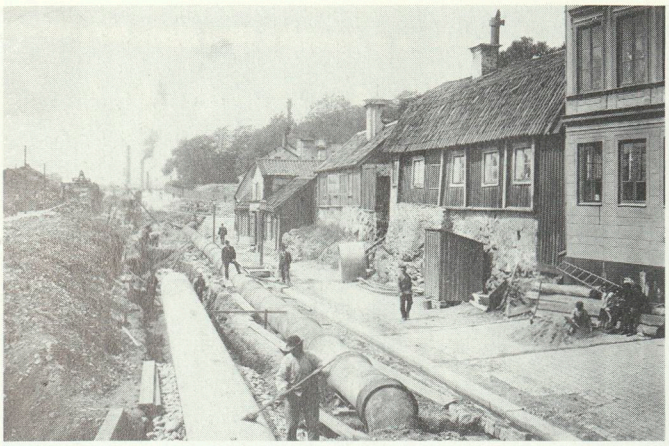
1

Borgerlig livsstil

I industrialismens samhälle var det borgarna som tog hem vinsten. De utgjorde en växande samhällsklass med ökad rikedom och makt.

Borgarna behärskade en allt större del av kapitalet och därmed näringslivet, samtidigt som de gjorde sig gällande inom administration i stat och kommun. Men borgarklassen var delad i många skikt, alltifrån industrimagnater till hantverkare. Ekonomi, utbildning, bakgrund och yrke avgjorde var man stod. Det fanns en stor social rörlighet där mycket fanns att vinna eller förlora.

Det var viktigt för borgarna att profilera sig som klass både uppåt mot adeln och neråt mot arbetarklassen. Mot adeln genom arbetsdisciplin och flit och ett ibland räddhågat regeltvång i uppförandet. Mot arbetarklassen genom utbildning, språkbruk, barnens uppfostran, klädsel, hygien och en formaliserad livsföring med stränga regler som gällde t.ex. bordsskick. I livsmönstret ingick sträng sparsamhet till vardags, framför allt det som gällde mat och kläder, medan festen kunde bli ett överdåd av dyrbara maträtter, viner och vackra kläder. Den borgerliga livsstilen manifesterade sig inte minst i bostäderna särskilt så som de utvecklades i de stora städerna.

2

Staden och bostaden

Under 1800-talets tre sista årtionden växte Stockholm och blev en storstad. Hela stadsdelar som t.ex. Östermalm och Vasastaden lades ut i stora kvarter och bebyggdes med stenhus i flera våningar.

Liksom i Paris, Berlin och Wien bodde stockholmarna i lägenhet i hyreshus. Innan vatten och avlopp, och från 1880-talet hiss, installerats i de finare husen, låg de stora och dyrbara våningarna en eller två trappor upp. Dit var det inte så långt att gå och inte heller så långt att bära vatten och ved och ändå bodde man ovanför gatans damm och buller. Mindre våningar med lägre hyra låg högre upp. Högst upp kunde finnas rum för fattigt folk och i gatuplanet fanns plats för portvakt och butiker. På så sätt blev ett hyreshus ett samhälle, där fattiga och rika använde samma port, trapphus och gård.

3

När vattenledning, avlopp, hiss och senare centralvärme kom, kunde alla våningarna byggas i samma standard. Det blev snarare finare att bo högt upp, där det var tystare och kanske bättre luft. Eftersom marken var dyr och tomterna djupa byggdes gårdshus, där våningarna gjordes mindre och enklare. Nu blev det social skillnad mellan gathus och gårdshus. Men samtidigt sökte sig de förmögna till vissa stadsdelar med centralt och hälsosamt läge medan andra delar av staden byggdes ut för lägre medelklass eller för arbetare.

Också i andra städer byggdes stora hyreshus av sten som höjde sig över den äldre och lägre bebyggelsen. Det var framför allt Göteborg, Malmö, Norrköping, Hälsingborg och Sundsvall som präglades av denna byggnadsvåg. Allt detta byggande krävde material. Tegelbruken i Skåne och i mälardalen fick allt större kapacitet och stenindustrin i Blekinge och Bohuslän försåg hela östersjöregionen med gatsten och byggnadsmaterial. Mekanisk industri, gjutjärnstillverkning och tapetindustri sköt fart för att nämna bara några branscher. Industrialiseringen gav ökad kapacitet åt materialframställning och åt transport till byggplatsen, men själva byggandet var fortfarande hantverksmässigt.

Många rum

En borgerlig vånings storlek varierade givetvis med de boendes ekonomi. En välbärgad familj på 1870–80-talen behövde sex–sju rum. De representativa rummen – herrum, matsal, förmak och sängkammare, kanske också salong – låg i rad utmed gatufasaden. Genom öppna dubbeldörrar kunde man se genom filen av rum. I våningar om fyra till sex rum blev salen ett dagligrum. Där intog familjen sina måltider, dessutom var den på dagen syrum och platsen för barnens läxläsning och spelövningar på pianot, på kvällen familjens samlingsplats under aftonlampan. Ibland förlades salen mot gården och försågs med fönster av färgat glas som dolde gårdens soptunnor och piskställningar. Mot gården låg också barnkammaren, där sådan fanns, kök och jungfrukammare. Jungfrukammaren var alltid det minsta rummet; det var inte heller ovanligt att tjänarna sov i

1 *En borgerlig familj vid aftonlampan. Alla är verksamma med läsning eller handarbete, o. 1900.* **2** *Stockholmarnas hälsotillstånd höjdes betydligt när vattenledning drogs in i staden med början 1861. Foto från 1800-talet slut, Torsgatan norrut.* **3** *En borgerlig matsal med typiskt ekmöblemang och mörka tapeter. Blick in mot sängkammaren, 1880- eller 90-tal.*

1 *Omslagsbilden till Svenska Familj-Journalen 1873. Den läsande familjen omgiven av symboler för nationalism, kunglighet, teknik, natur, handel och framåtskridande.* **2** *Borgerlig familjebild, 1915–20. Pianospel ingick i en familjeflickas uppfostran. Innanför salen i förmaket sitter föräldrarna.*

1

Familjen

På omslaget av Svenska Familj-Journalen sitter den borgerliga idealfamiljen kring bordet med aftonlampan. Far läser högt, kvinnorna lyssnar medan de handarbetar. Familjen är innesluten i en oval, som i ett ägg, skyddat mot omvärlden. Innanför finns trygghet, värme, kärlek och intimitet.

På 1830–40-talen börjar ordet familj dyka upp i tidningarnas bokannonser. 1849 utannonseras *Svenska Familjeboken*, ett verk som uttryckligen vänder sig till den läsande familjen. Det är också vid denna tid som Fredrika Bremers roman om *Familjen H., Teckningar ur hvardagslifvet* publiceras (1830). Genom de stora familjetidskrifterna, som börjar komma ut på 1850–60-talen sprids ordet och begreppet familj: *Illustrerade Familjevännen, Svenska Familj-Journalen* och *Illustrerad Familj-journal*. Dessa tidskrifter vänder sig direkt till familjen och sprider genom sitt innehåll och sina illustrationer myten om den borgerliga familjen.

Verklighetens familj såg annorlunda ut. Familjen på landet eller i stadens arbetarkvarter såg inte ut som på *Svenska Familj-Journalens* omslagsbild. Inte ens den borgerliga familjen kunde riktigt leva upp till denna idylliska bild.

Bondens familj

I bondens familj arbetade föräldrar och barn tillsammans på gården. Mannen och hustrun hade skilda arbetsuppgifter, men alla arbetade med det gården producerade. Familjen var en ekonomisk enhet med gården som grund. Man gifte sig mer av ekonomiska och andra förnuftsskäl än av förälskelse. Föräldrarna sysslade inte så mycket med barnens uppfostran, den kom av sig själv under arbetet på gården. Kvinnans arbete var självständigt och hon hade ett stort ansvar, då mannen ofta var ute på arbeten och färder långt från gården.

Den borgerliga familjen

Den borgerliga familjen, som växte fram under 1800-talet skilde sig från detta äldre familjemönster. I den borgerliga familjen fanns inte gården som grund för äktenskapet och det gemensamma arbetet. Mannen hade sitt företag eller sin karriär, helt skild från hemmet. Kärleken, den andliga gemenskapen var det som skulle binda samman äktenskapet. Att som gift kvinna ha ett eget yrke var utesluten. Den gifta kvinnan kunde inte heller bestämma över sin egen förmögenhet, hon var omyndig och skyldig att lyda mannen. Mannen, som ofta var äldre än hustrun, var husets herre. Kvinnans roll blev att vårda hemmet, uppmuntra mannen och uppfostra barnen. I tidens hushållningsböcker kunde den unga husmodern läsa om sina plikter:

Bland familjens medlemmar intager naturligtvis husfadern första rummet. Då utan honom dess medlemmar ej skulle kunna existera, är det blott hans obestridliga rätt att främst af alla blifva betjenad och tillgodosedd. Och det är husmoderns oeftergifliga skyldighet att vaka öfver att hennes make af alla i huset blifver ansedd som den förste och förnämste... om han fordrar att främst af alla blifva åtlydd och betjenad är detta helt enkelt hans rättighet. Mången eljest god man blir kinkig om... han får vänta på sin middag, sin morgontidning; om hans rock inte är borstad, hans tändsticksask icke på sin plats; om rullgardinerna äro snedt uppdragna, om pianot står öppet, om huspigan går i nedkippade skor med mera...

Uppfostran av barnen blev en central uppgift i den borgerliga familjen, något som förenade föräldrarna och tog tid, kraft och pengar i anspråk. Den uppåtstigande borgarklassen hade inga ärvda jordagods som den gamla adeln. Familjens status och position måste erövras på nytt för varje generation. Sönerna utbildades i skolor och läroverk till yrken motsvarande faderns i status. Flickorna bildades och fostrades till att ingå lämpliga äktenskap. Barnens bildning pågick såväl i skolan som i hemmet. Barnen var föremål för ständig uppfostran och övervakning. Deras barndom blev lång, en barndom skyddad av föräldrarna, men också under deras makt.

Hemmet var den yttre ramen för detta familjeliv. Med sina olika rum, förmak, salong, matsal, herrum, barnkammare var det scenen för familjens ritualer och aktiviteter. Hemmet skulle vara en tillflyktsort undan världen, en skyddad plats för värme och hemtrevnad.

Hemmet var ett värdeladdat ord, som ofta användes i diskussionerna om t.ex. arbetarbarnens fostran. Det proletära hemmet var nämligen inte som borgerskapet föreställde sig ett riktigt hem.

2

3

Arbetarfamiljen

Arbetarfamiljerna bodde trångt, ett rum och kök var vanligast, men många bodde i ett enda rum. Det var svårare att praktisera läsning kring aftonlampan i ett hem som uppfylldes av sängar och sängplatser i stället för salongsbord och soffor.

På 1890-talet hade nära hälften av alla arbetarfamiljer i ett rum och kök inneboende, dvs. en hyresgäst som bodde i ett hörn av rummet. Inneboendesystemet ansågs ha en menlig inverkan på hemmet.

Många mödrar yrkesarbetade. Också detta ansågs vara till stor skada för hemmet. Tvångsuppfostringskommittén som skrev ett betänkande om vanartiga barn 1898 ansåg att mödrarnas utearbete var en viktig orsak till att barnen blev vanartiga:

Men kommittén har därjämte trott sig finna att de af industrialismen framkallade förhållanden ofta öfva en menlig inverkan äfven på föräldrarnas intresse och duglighet för uppfostrarekallet. Husfaderns tvungna bortovaro från hemmet förslappar hos honom känslan för familjens samhörighet och intresset för barnen; och om hemmet därtill är i saknad af husmoderns ständiga tillsyn och vård, förlorar detsamma lätt än ytterligare sin dragningskraft på mannen, som vänjer sig att tillbringa äfven sina fritider utom hemmet.

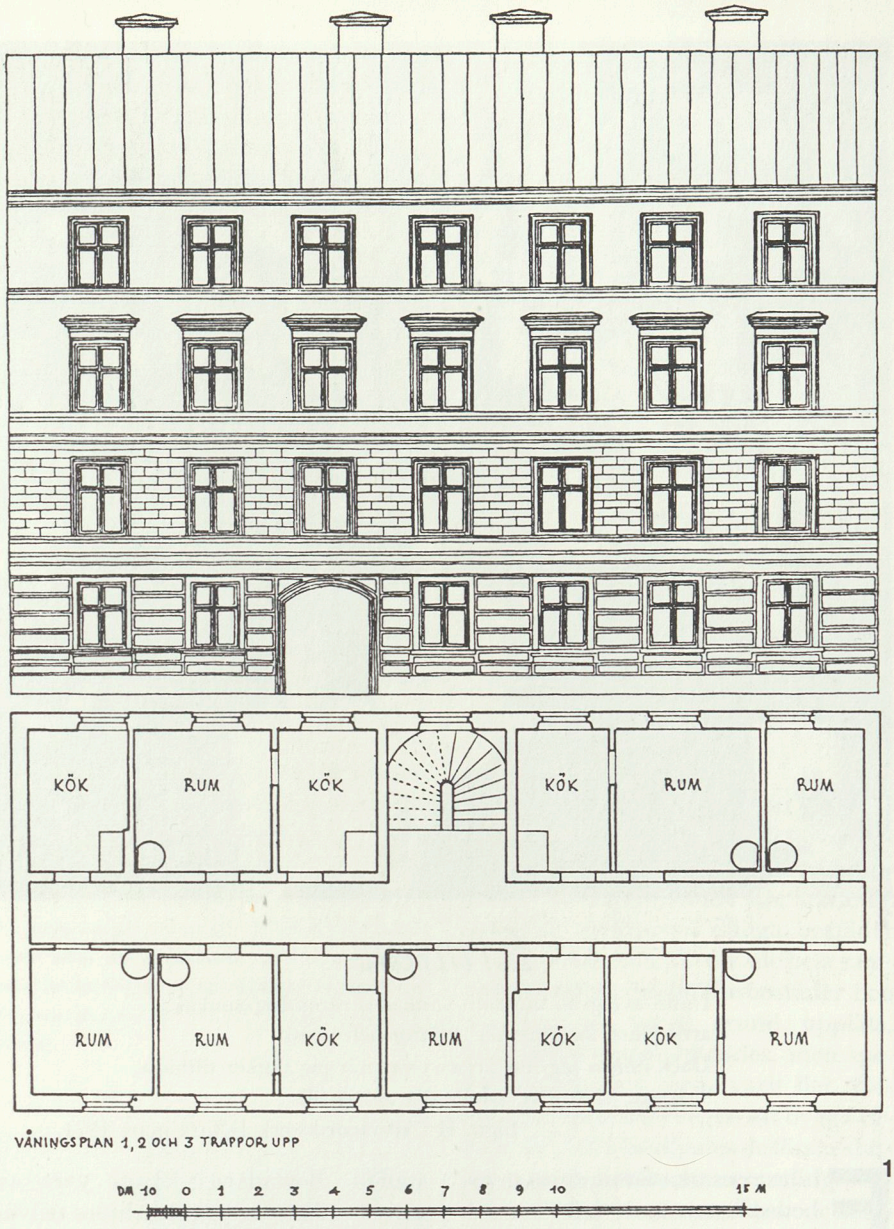
Familjen hade inte så mycket tid att vara tillsammans i bostaden. Arbetsdagarna var långa, 12–14 timmar och mödrarna hade ofta extra arbete, t.ex. städjobb på kvällarna. Barnen deltog tidigt i familjens försörjning genom att arbeta. När de lekte var de ute, fostrade varandra i leken. Många arbetarbarn fostrades också i institutioner som t.ex. barnkrubba och arbetsstuga. Ofta fick kvinnan ensam försörja och fostra sina barn. Männen kanske hade arbete på annan ort, hade dött eller emigrerat till Amerika. I en undersökning från 1894 av arbetarfamiljer vid en textilfabrik var modern ensam försörjare i mer än hälften av hushållen.

Antalet ogifta kvinnor var stort. 1870 gick ca 70% av kvinnorna under 30 år i Stockholm ogifta. Ca 40% av alla barn var födda utom äktenskap. S.k. stockholmsäktenskap, då paren levde ihop utan att vara gifta var vanliga i de större städerna. På 1860-talet sammanbodde ca hälften av alla par innan de så småningom gifte sig. Detta var enligt vissa forskare en medveten planering från kvinnornas sida. Som ogift var kvinnan myndig vid 25 år. Gifte hon sig kom hon under mannens myndighet, måste lyda honom och miste därmed sin frihet att själv bestämma över sin arbetsinkomst och sina eventuella besparingar.

Eva Lis Bjurman

3 *Skomakarefamilj i rum och kök år 1900. Bordet är på vardagarna faderns skomakaredisk.*

1 *Huset Bondegatan 17 på Söder i Stockholm uppfördes 1878 med smålägenheter om ett rum och kök. Senare delades lägenheterna så varje hushåll hade en rumsenhet. 1896 bodde här 46 hushåll, sammanlagt 159 personer, varav många var inneboende och några fosterbarn. Husägaren var grosshandlare bosatt på Östermalm.*

1

Den svenska arbetarbostaden under sent 1800-tal och fram t.o.m. andra världskriget är ett mörkt kapitel. Än finns många som kommer ihåg trångboddhet, fukt, kyla, löss, dasslängor på gården och brist på rinnande vatten.

Stadens arbetare

Den svenska industriarbetarens bostad var både sämre och mer trångbodd än motsvarande i t.ex. England och Tyskland. Inflyttningen av stora mängder arbetare till de städer som hade industrier gjorde bostadsbristen stor, värst var den omkring 1870 och på 1890-talet. Tillfälliga bostäder inrymdes i fallfärdiga stugor, på vindar över tvättstugor och stall. Dragiga fönster och golv, dåliga eldstäder och lågt i tak – så beskrivs dessa bostäder i sociala rapporter. Många arbetare fick hyra bostad i nybyggda flervåningshus, ofta stenhus, byggda på spekulation. Lägenheterna bestod av ett rum och kök eller bara av ett rum med kakelugnsspis. Vanligen var huskroppen delad av en längsgående korridor med trapphus i mitten och lägenheter mot gata och gårdssida. Vedkällare, potatiskällare, avträde på gården och del i tvättstuga och torkvind brukade ingå. Hiss saknades givetvis. Lägenheterna var i regel planerade så att man först kom in i köket och rummet låg innanför. Köket hade järnspis och i bästa fall en zinkbeslagen diskbänk med vask, kanske också pump. Rummet värmdes med kakelugn och var försett med tapeter. Det var ofta ont om förrådsutrymmen, men skafferi och en garderob förekom i hus byggda på 1890-talet. Hyreshusen för arbetare byggdes i 90-talets Stockholm med nästan palatslika fasader som rimmade illa med de trånga lägenheterna. Tomterna var ofta djupa och bebyggdes med gårdshus som kom de mellanliggande gårdarna att bli mörka och solfattiga.

I och för sig var dessa bostäder inte så dåliga, men de blev det genom trångboddheten. Att bo i ett rum och kök med fem – sex barn var inte ovanligt. Dessutom tog många familjer emot inneboende för att klara hyran. I Stockholm, där inneboendesystemet var vanligast, var så sent som 1895 var fjärde person i arbetarklassen inneboende. De som tog emot dem var de fattigaste och mest trångbodda. Det blev närmast en omöjlighet att hålla sig ren och hemmet städat under sådana förhållanden och sjukdomar härjade.

2

Erinran

I min avlägsna ungdom vankades råmjölkspannkaka,
arbetslust, ängsmarker, kräftor och poesi.
Dock minns jag hur arga vi var när jag tänker tillbaka.
Tristare, tänkte vi, kunde det aldrig bli.

Sign. H (Alf Henrikson), DN 24 mars 1971.

Endast enstaka familjer inom arbetarklassen hade två rum och kök. »Vi andra betraktade 2-rumsfamiljernas barn som ett slags särskilda varelser», skriver en informant från Gävle, son till en arbetare och född 1905. Men också tvårumsfamiljen kunde vara trångbodd. Så berättar Ester Eek som tjänade hos en tullman vid Finlandsbåtarna så sent som 1919. Hustrun var sjuklig, de hade tio barn, som alla bodde hemma:

De bodde i två rum och kök, i kökssoffan låg jag. Det var så trångt i köket, så jag knappt kunde röra mig.

Alla barnen utom det minsta låg i vardagsrummet, så på kvällen staplade man nästan sängarna på varandra för att alla skulle få plats. På dagarna fälldes sängarna ihop och placerades i garderoberna. Möblerna från vardagsrummet fick jag lyfta ut i hallen. Det minsta barnet fick ligga i föräldrarnas sovrum.

Vid bruk, sågverk och på vissa fabriksorter ordnade arbetsgivaren ofta bostäder åt de anställda. Bostäderna kunde vara av mycket växlande kvalitet. Stora tvåvåningskaserner med fyra enrumslägenheter kring varje farstu var en variant. Vissa bruk byggde bostäder i mindre hus, där varje familj hade egen farstu, vilket ansågs minska orsak till konflikter, särskilt mellan kvinnorna. Från Gamla bruket i Sandviken berättas att vedbodarna kom att bli männens område, där de kunde umgås ostörda av hustrur och barn. Vedhuggningen gjorde närvaron där naturlig. Bruksägaren eller fabriksägaren ägde ofta inte bara bostäderna utan också affären och där kom arbetarna lätt i skuld. Skuldsättningen gjorde en flyttning nära nog omöjlig. Samtidigt verkade beroendeförhållandet till arbetsgivaren också i motsatt riktning. Vid konflikter, t.ex. strejker, riskerade man att bli vräkt.

»I kammaren vet jag knappt hur det såg ut, för dit fick man aldrig gå in», berättar en man från sin barndom på 1910-talet i Strömsbro utanför Gävle. I bostäder om ett rum och kök ville många ha ett rum som stod snyggt om det skulle komma främmande. Familjen trängde ihop sig i köket, kammaren förblev oeldad. Det finns skildringar av hem där kammaren användes bara när någon var mycket sjuk eller ett barn skulle födas och man väntade doktorn eller barnmorskan. I andra hem bodde föräldrarna och minsta barnet i rummet medan övriga bodde i köket. Ibland fick också flickorna sova i kammaren, medan pojkarna i stort sett var portförbjudna där.

Att använda kammaren som finrum kan synas irrationellt, men att ha en plats där det alltid var snyggt och städat gav en känsla av mänsklig värdighet mitt i fattigdom och trångboddhet.

Finrummet har utsatts för hård kritik, främst av dem som stod för det sociala programmet bakom Stockholmsutställningen 1930. Finrummet var slöseri med lägenhetsyta och det ansågs osunt att använda köket till att laga mat, äta, umgås och sova i. Att på detta sätt använda köket var givetvis ett arv från ett agrart samhälle. På landet hade köket ofta varit stort, i stadslägenheterna blev köken trånga men behöll alla sina funktioner.

Det finns bevarade fotografier av arbetarhem från 1890-talet och senare. De visar alltid ett tapetserat rum med tavlor i ram och spetsgardiner, en högt uppbäddad säng och en byrå, skänk eller chiffonjé med prydnadssaker på. Ofta sitter familjen söndagsklädd med kaffebricka dukad. Vi måste komma ihåg att det bara var de arbetare som hade det någorlunda skapligt, som släppte in en fotograf och hade råd att betala. Bilderna kan synas vittna om en borgerlig standard, men så var inte fallet. Den stora skillnaden mellan de småborgerliga hemmen och de bättre situerade arbetarhemmen var utrymmet. En borgerlig livsföring, om än aldrig så anspråkslös, krävde olika utrymmen för olika funktioner. I ett arbetarhem skulle allting samlas på minimal yta.

När ekonomin sviktade tog kvinnorna städjobb som alltid fanns att få. Hemsömnad på beting var ett annat alternativ. Änkor och ensamma mödrar städade, arbetade på servering eller bar ut tidningar. Mellan arbetarkvinnorna fanns en självklar vilja att hjälpa och stödja varandra, ett system utvecklades av utbytta tjänster, handräckning, barntillsyn och lån av det som fattades. De arbetare som fått det lite bättre har längre än borgarna haft föreställningen att en gift kvinna inte skulle behöva gå bort och arbeta. Det finns uppteckningar där kvinnan själv säger att detta skulle vara under hennes värdighet. Inte desto mindre behövdes ofta pengarna.

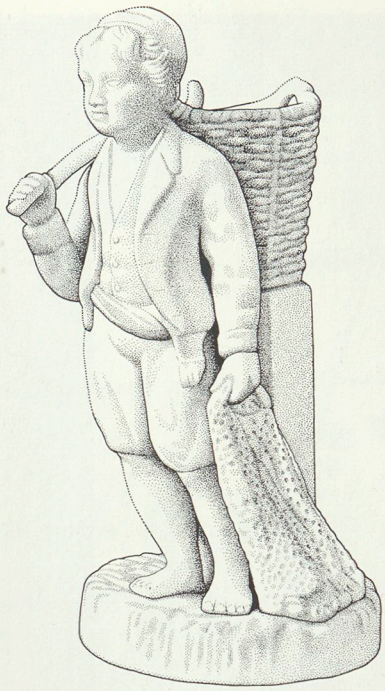
Det var självklart att hustrun stod för alla sysslorna i hemmet. Från Gävle har en kvinna berättat om tiden då mannen var arbetslös. Hon gick bort och tog städning. Mannen, som ömmade för henne, låg på soffan och grät och sa: »Jag som vill arbeta får inte och du, som ändå har så mycket, du måste.» Att han kunde ha hjälpt henne med hemmet och barnen gick inte upp för någon av dem. Inte ens femtio år senare, när hon berättade detta föll en annan arbetsfördelning henne in. Berättelsen handlade om mannens kärleksfullhet.

Den knapphet som rådde på allting, även på lyse, illustreras av följande uppteckning från Strömsbro på 1910-talet:

En lampa hängde över bordet. Varje kväll när modern skulle ordna med kvällsmaten, tog hon lampan, och under den tid hon höll på satt fadern och trummade med fingrarna på bordet till dess han fick ljuset igen för sin läsning.

3

4

Arbetarnas bostäder var ett problem som debatterades över hela Europa. Fattigläkarnas rapporter var skrämmande. De styrande insåg att arbetarnas dåliga bostäder var en svulst, som påverkade hela samhällskroppen. Nödhjälpsbostäder och hyreshus på ideell grund upplåts, bostadsföreningar bildades, men spekulationsbyggen torde varit fler. Genom lån öppnades vägen att bygga egna hem (1905 beviljades de första statliga egnahemslånen) och trädgårdsstäder för arbetare, t.ex. Enskede anlades. Mycket få arbetare hade möjlighet att bo kvar när tiderna blev dyrare. Från organiserat arbetarhåll fanns också fram till 1909 en motvilja mot den nöjde arbetaren, som pysslar i sin trädgård. Man visste att förändringens vind kom från de trångbodda skarorna i storstädernas hyresblock.

Elisabet Stavenow-Hidemark

2 *Byggnadssnickaren och amatörfotografen Axel Kihlberg bodde med familj i ett rum och kök i Norrköping. Här tillsammans med hustru, döttrar och svärmor 1905 eller 1906.* **3** *Bäddat för natten i ett arbetarhem, 1920- eller 1930-talen. Sängplatserna fyllde nästan hela golvytan.* **4** *Fiskargosse i parian, en älskad prydnadsfigur, som stod på skänken i ett verkstadsarbetarhem i Stockholm vid sekelskiftet.*

1

1 *Standar från Garpenbergs bruks socialdemokratiska ungdomsklubb. Tillhör Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.* **2** *Första majdemonstration i Stockholm 1902.*

2

Folkrörelserna

Folkrörelse — folkmassor i rörelse, framåt under vajande fanor mot ett liv i ljus och frihet. Engagemang, hänförelse, kampanda.

Folkrörelse — stelnade byråkratiska samhällsinstitutioner med kadrer av avlönade funktionärer. Dokumentportföljer, toppstyrning, medlemspassivitet.

Eller mer konkret:

Folkrörelse – fackföreningen bildas i en skogsbacke. Länsman, avsked, vräkning.

Folkrörelse – studiecirkeln samlas mörka höstkvällar. Kunskapstörst, diskussion, kaffe.

Folkrörelse – missionsföreningens skördeauktion i bönhuset. Hemstickade vantar, sockerkaka, bön.

Folkrörelse – idrottsföreningens sommarfest. Tombola, björkar, dansbana.

Folkrörelse – arbetarkommunen sammanträder i lilla salen. Protokoll, rapporter, votering.

Folkrörelse – bingokväll i stora salen. Fulla askfat, julskinkor, kaffeburkar.

Folkrörelse – amatörteatergruppens nyårsrevy i ordenshuset. Serpentiner, näsvisa sketcher, kaffekommitté.

Folkrörelse – väckelsemöte i Elimkapellet. Lovsång, hårknutar, kaffe.

Folkrörelse – ungdomsklubbens cykelutflykt till grannorten. Frågesport, flirt, våfflor.

Folkrörelse – efter jobbet arbete med nya fotbollsplanen. Lera, svett, duggregn.

Folkrörelse – ombudsmännen borta på konferens. Förbundsstyrelse, vecka 19, mineralvatten.

3

Kan de här bilderna gälla samma företeelse? Vad är en folkrörelse – gårdagens, dagens? I utställningen behandlas framför allt frikyrko-, nykterhets- och arbetarrörelsen med utgångspunkt från en definition som säger att en folkrörelse »måste stå på frivillighetens grund, ha stor anslutning, arbeta på lång sikt och ha starka ideella och dynamiska inslag» (Lundkvist: *Folkrörelserna i det moderna Sverige*). Tidsmässigt ligger tyngdpunkten vid åren runt sekelskiftet 1900. Då var rörelserna etablerade men ännu på frammarsch. Tillsammans hade de kring en halv miljon medlemmar. Störst var nykterhetsrörelsen.

Avsikten här är inte att redogöra för de olika rörelserna, deras uppkomst och program. I stället utgår vi från de element som *förenar* rörelserna. Trots deras skiftande målsättningar fanns en markant parallellitet, som kan sammanfattas i följande punkter:

- uppkomna i protest mot samhällsorganisationen och med bestämda mål
- karismatiska ledargestalter som samlade stora skaror kring sig
- efterhand uppträdande fraktionsstrider och utbrytningar
- likartad propaganda- och programverksamhet
- likartade organisations- och gemenskapsformer
- samma sekundära funktioner: gemenskap, bildning, förströelse
- så småningom inträdande institutionalisering.

Folkrörelserna växte fram under 1800-talets senare hälft som en följd av den genomgripande samhällsomvandling industrialismen innebar. Samtidigt var folkrörelserna en del av denna omvandling. De uppstod i protest mot en samhällsordning där ett fåtal besuttna härskade över folkmajoriteten, som levde utan medborgerliga rättigheter, ofta i materiell och social nöd. I folkrörelserna fann de en stark tro på framtiden och det goda och rättvisa samhälle man tillsammans skulle bygga.

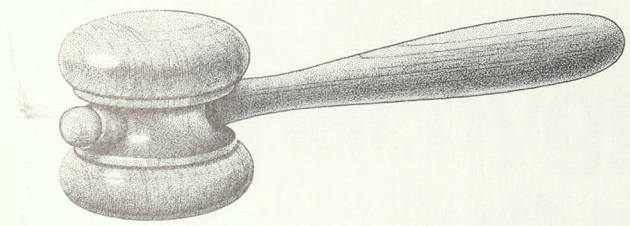
Rörelserna var internationella och infördes till Sverige från länder som tidigare blivit industrialiserade. Många impulser kom från England, Tyskland och inte minst från Nordamerika. Genom emigrationen och amerikakontakterna kom nya tankar, ofta förmedlade av personer som kom att bli ledande i rörelserna. Många av dessa hade stark utstrålning och drog till sig stora skaror på sina agitationsresor och predikoturer genom landet.

Inom alla rörelserna inträffade så småningom fraktionsstrider. Grupper bröt sig ur och bildade nya organisationer.

Rörelserna arbetade på likartat sätt och var likartat uppbyggda. Den utåtriktade verksamheten, propagandan, bedrevs framför allt genom offentliga möten, demonstrationer och spridande av skrifter. Hängivna agitatorer och förkunnare reste kors och

tvärs genom landet, spred sina budskap och grundade församlingar, loger och föreningar.

Den viktigaste inre arbetsformen var föreningsmötena, där alla hade rätt att yttra sig och delta i besluten. Det har ofta framhållits att folkrörelserna var

4

våra första demokratiska miljöer. Här var man bröder, systrar och kamrater medan samhället i övrigt hade skarpa sociala gränser. Folkrörelserna har också fungerat som plantskolor för blivande politiker och andra befattningshavare. Rörelsernas formella organisation var i stort sett samstämmig, med lokala föreningar och överordnade distrikts- och riksorgan. Mötena försiggick på liknande sätt överallt, med fastlagda sammanträdesformer, ideologisk förkunnelse, sång och kaffedrickning.

För den enskilda människan var det emellertid inte bara idéerna och budskapen som gjorde att man anslöt sig till en folkrörelse. Lika viktig var kanske den gemenskap och sociala samvaro som rörelserna erbjöd. Landsbygdens gamla inrotade bygemenskap hade brutits sönder och en växande befolkning måste söka sig utkomst och nya livsmönster i städer och nybildade industri- och stationssamhällen. Där fann de nyinflyttade en trygg miljö och nya vänner i föreningslivet.

Vid sidan av den ordinarie mötesverksamheten lockade föreningarna också med mer nöjesbetonade inslag. Sång och musik, amatörteater, folkdans, basarer, paketauktioner, gökottor och utflykter var för många medlemmar lika betydelsefullt som den mer ideologiskt inriktade verksamheten.

Folkrörelserna har även spelat stor roll som nöjesarrangör för en vidare krets än de egna medlemmarna. Särskilt på landsbygden var det vanligt att t.ex. nykterhetslogen eller idrottsföreningen hade hand om det offentliga nöjeslivet. Detta gav välkomna tillskott till föreningskassan samtidigt som det var ett sätt att nå ut till allmänheten.

Till en början var folkrörelserna hemlösa. Eftersom de betraktades som en samhällsfara med sina nya idéer fick de oftast inte hyra offentliga lokaler. Det blev nödvändigt att bygga eget och över hela landet byggdes bönhus, ordenshus och Folkets hus i tusental. Det skedde ofta med stora uppoffringar från medlemmarna själva i form av pengar och arbetsinsatser. Folkrörelsehusens första uppgift var således att vara »tillflyktsort för förföljda tankar» (sagt av Axel Danielsson vid invigningen av Malmö Folkets hus 1893).

Folkrörelserna och folkbildningen har gått hand i hand nästan från begynnelsen. Inom rörelserna betonades tidigt vikten av studier och förkovran. Den studieform som framför allt förknippas med folkrörelserna är studiecirkeln, skapad inom IOGT strax efter sekelskiftet och förebild för det kommande organiserade studiearbetet inom de flesta organisationer. Böckerna man läste tillhörde de bibliotek som byggdes upp av föreningarna och som så småningom ofta kom att ingå i de allmänna folkbiblioteken.

Inom alla folkrörelser har efterhand skett en institutionalisering. Numera medverkar de i den statliga beslutsapparaten, de har inlemmats i systemet och blivit en del av den svenska modellen. På en Harpsundskonferens 1975 var en av huvudfrågorna arbetsfördelningen mellan samhället och folkrörelserna...

Eva Fägerborg

5

6

3 *"Logen nr 154 Breantons i Iggesund Ordenshus" IOGT.*
4 *Ordförandeklubba. Tillhör Örebro läns museum.* **5** *Studiecirkel i Templet 757 Wenus av NTO i Bergshyttan, Krylbo. Medlemmarna studerar bokföring, kursen är från Kooperativa Förbundet och året 1930.*
6 *Skördebasar i Frälsningsarmén, Stockholms sjunde kår.*

1

30 *Här byggs för att få luft och ljus*

Här byggs för att få luft och ljus

Vad kan hon göra? Rymma? Ja, om det inte vore för mammas skull skulle hon ta sig bort någonstans på något sätt. Att få börja arbeta! Arbeta dag och natt så mycket hon kan. Bli rik! Så att mamma och hon fick bo själva! Inte vara rädda! Ha elektriskt ljus – värmeledning rent av! Bo högt, dit ingen råtta kunde klättra! Och tvättstuga skulle finnas i huset och ett kök skulle mamma ha.. Och en snygg port som man vågade gå in i – och WC! WC!

Citatet, hämtat ur *Jungfru skär*, Helga Bergwalls självbiografiska roman från 1910-talets Stockholm, återger en elvaårig flickas förtvivlan över sin egen och sin utarbetade mors tröstlösa situation. Hon drömmer om ett hem med en standard som vi på 1980-talet tar för given.

För den fattiga arbetarbefolkningen i Sverige skulle det dröja flera decennier innan bra bostäder fanns att få till ett överkomligt pris.

Under första världskriget och den därpå följande ekonomiska krisperioden var bristen på lägenheter ytterst kännbar. Bostadsbyggandet hade då nästan helt avstannat. Framför allt gällde detta fastigheter med smålägenheter. Dessa hyrdes till övervägande del ut till lågavlönade arbetare och lägre tjänstemän och var därför inte tillräckligt lockande kapitalplaceringsobjekt för privata byggföretag och finansiärer.

Kaos på bostadsmarknaden

Under kriget hade fastigheternas underhåll eftersatts. När sanering och nybyggnad åter kom igång steg hyrorna och då hyresregleringen upphävdes 1923 blev det kaos på bostadsmarknaden. Under en 10-årsperiod nästan fördubblades hyrorna. På en del håll inkvarterades de bostadslösa i nödbostäder, t.ex. kaserner och samlingssalar.

Ett ögonvittne berättar 1924 om ett besök i en av Stockholms nödbostäder, den Siewertska kasernen: Här har staden måst dela på familjerna, placera hustrur och barn i ena kasernen och männen i den andra. Ingen som sett denna syn – flera salar fullproppade med kvinnor och barn, den ena sängen tätt, tätt intill den andra med liggplatser i två våningar – kan någonsin glömma den! Man fick det intrycket att det krälade av människor överallt.

1 *Klart för inflyttning. HSB-hus vid Torbjörn Klockares gata i Rödabergsområdet i Stockholm 1926. Arkitekturen är vårdad och stram, här finns mänskliga mått och terrängens nivåskillnader är vackert utnyttjade.*

Något måste göras

Bostadskrisens svåra sociala följder fick slutligen myndigheter och politiker att intressera sig för problemen. Att bygga bort bostadsbristen och att erbjuda även de mindre bemedlade bostäder de hade råd att bo i, blev ett gemensamt mål för stat, kommuner, enskilda sammanslutningar och arbetarna själva.

Stora statliga lån beviljades och förmedlades till bostadsbyggande genom Statens egnahemslånefond och senare genom Statens byggnadsbyrå.

Mot bakgrund av trångboddhet, bostadsslum och hyresskojeri ska man se den kooperativa bostadsrörelsens framväxt. Ansatser fanns redan under 1870-talet, men först i början av 1920-talet blev den en viktig pådrivande kraft. En mängd bostadsföreningar bildades, några var kooperativa, andra hade mer karaktär av affärsföretag.

Stockholms kooperativa bostadsförening

Att skaffa lån till de planerade fastigheterna var svårt. Föreningarna blev beroende av medlemsinsatser, vilket betydde att enbart bostadssökande med regelbunden inkomst kunde räkna med att få lägenhet. Stockholms kooperativa bostadsförening, SKB, konstituerad 1916, lyckades vid planerandet av sin första fastighet i kvarteret *Motorn* få mycket förmånliga villkor av staden både vid inköp av tomterna och vid finansieringen av bygget. SKB banade i viss mån vägen för en välvilligare inställning från myndigheternas sida till bostadskooperativ. Föreningen satsade på god kvalitet i lägenheterna. Från mitten av 20-talet fick de t.ex. centralvärme, varmvatten och dusch- eller badrum. Somliga fastigheter försågs t.o.m. med hiss.

HSB

Hyresgästernas sparkasse- och byggnadsförening, HSB, bildades av Hyresgästföreningen i Stockholm 1923. HSB:s riksförbund kom till året efter. Från starten och fram till 1957 var arkitekten Sven Wallander föreningens verkställande direktör och eldsjälen när det gällde att driva fram bra och billiga bostäder åt arbetarna.

I förordet till HSB 30 år, 1954, skrev Wallander: »Den huvudlinje, som HSB hela tiden följt, har varit tanken att den boende själv så långt som möjligt skall äga och besitta sitt hem, den kanske viktigaste materiella tillgång vi människor kan skaffa oss här på jorden, sedan vi fått mat och kläder.»

Föreningens målsättning var att på kooperativ väg medverka till att bygga bort bostadsbristen. Man ville erbjuda även de mindre bemedlade i samhället goda bostäder till ett billigt pris. Medlemmarna betalade en liten inträdesavgift och löste andelsbevis à 50 kronor. Vid inflyttningen betalades en kontant insats på 10%, i vissa fall mindre, av lägenhetens värde. Föreningen var den egentliga ägaren men medlemmarna, dvs. hyresgästerna, hade full besittningsrätt till bostaden.

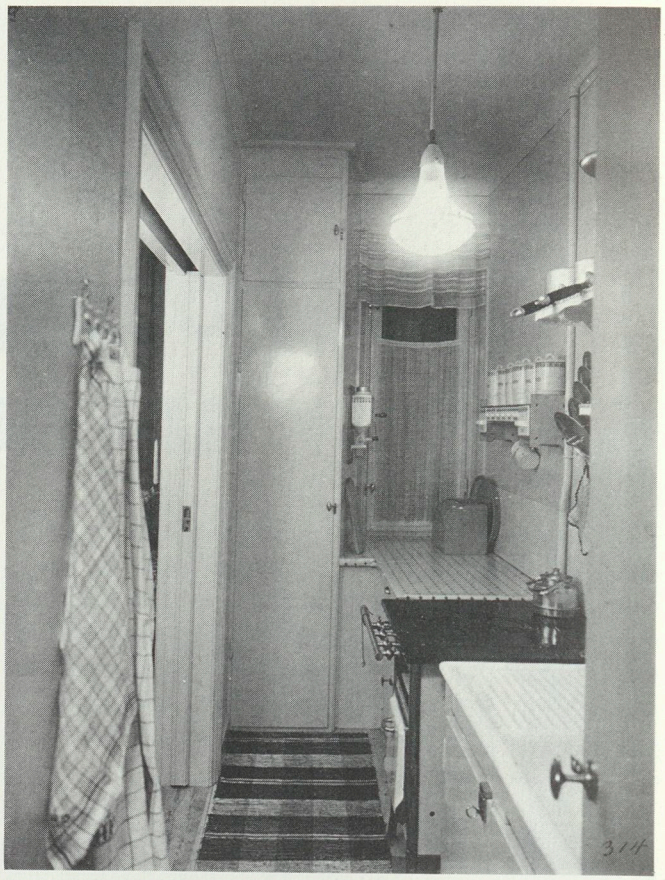
Genom nya byggmetoder och material och genom att satsa på standardisering och serietillverkning av snickerier pressade HSB byggkostnaderna och hyrorna kunde under lång tid hållas 20 – 25% lägre än i privatägda fastigheter.

Moderna bekvämligheter

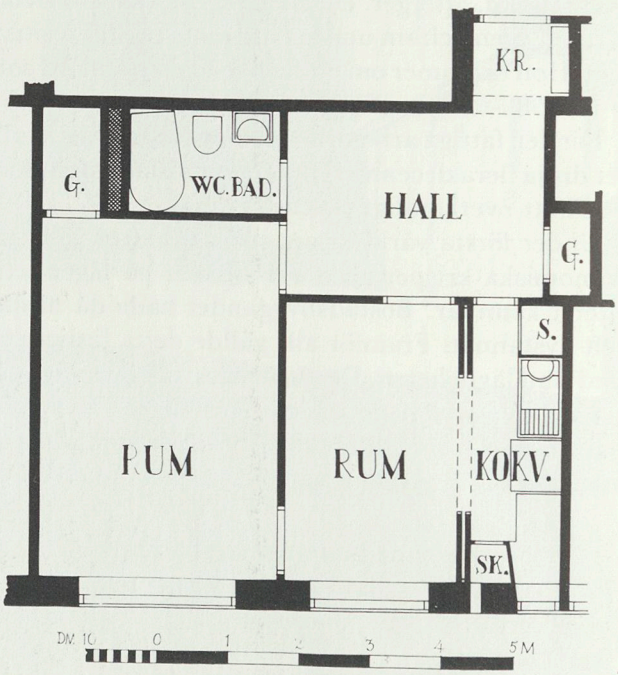
Redan från början gick HSB in för att bygga bostadshus med huvudsakligen små lägenheter på ett, högst två rum, alla med dåtidens moderna bekvämligheter – varmt och kallt vatten, centralvärme, wc och bad- eller duschrum. De tidigaste lägenheterna försågs alla med kök men med en något mindre påkostad inredning. Diskbänken var i en del fall endast zinkbeslagen eller försedd med marmorskiva och nedsänkt diskho. Rätt snart kom disklådan av emaljerat gjutjärn med refflad avställningsyta för disken. De till en början svarta gasspisarna efterträddes från tjugotalets slut av vitemaljerade. Kylskåp och rostfria diskbänkar hörde i stort sett till 30-talets nyheter.

HSB tog intryck av den kritik som många husmödrar framfört mot de nybyggda lägenheternas kök. Fackmännen ansågs inte kunna inreda köken praktiskt. Därför ägnade man vid planeringen av köken särskild omsorg inte bara åt utrustningen utan också åt de olika funktionernas inbördes placering.

Smålägenheternas kök användes ofta som sovrum av de trångbodda familjerna. Detta ansågs olämpligt. Därför kom föreningen mot slutet av 1929 fram med nya planlösningar där kökets yta minskades ner till en inre matlagningsdel – kokvrå – medan matplatsen förlades mot ett fönster, skild från kokvrån genom en

2

3

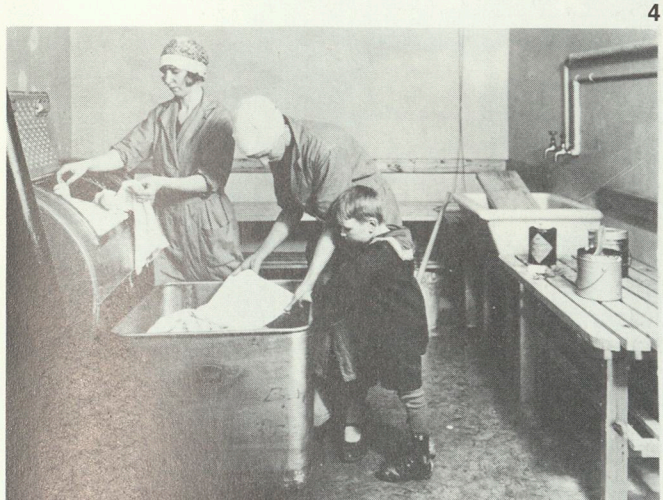
2 *År 1929 kom HSB med en ny kökstyp, nämligen kokvrån. Fönster, friskluftsintag i skafferiet och skjutdörr till vardagsrummet.* **3** *Två rum och kokvrå gick in på en yta som tidigare använts till ett rum och kök.* **4** *Maskintvättstuga i HSB-hus 1920-talets slut.* **5** *Sopnedkastet introducerades av HSB. Foto o. 1930.*

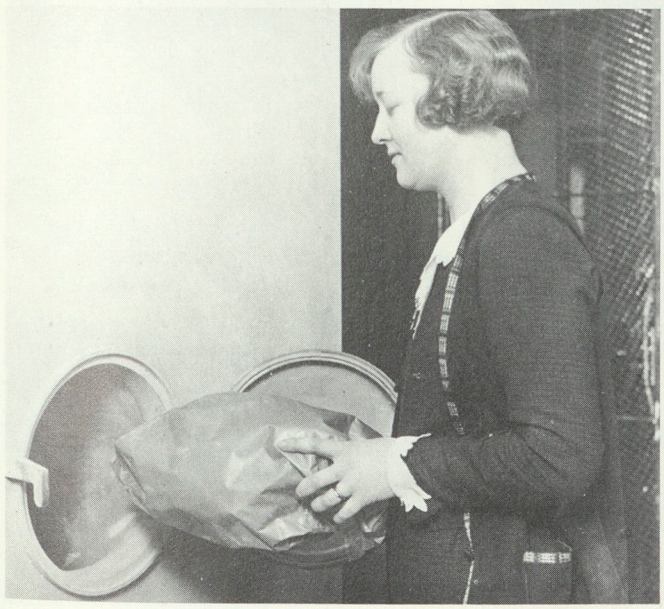
glasvägg. Denna disposition av köket blev länge tämligen allmän även i vanliga hyreshus men så småningom togs den avskiljande väggen bort.

På 1920-talet var det ingen självklarhet att alla lägenheter skulle ha badrum. Myndigheterna, speciellt de som beviljade fastighetslån, ansåg det onödigt att utrusta smålägenheterna med sådan kostnadskrävande lyx. Inom HSB var man övertygad om att alla borde ha eget badrum och kämpade för att genomdriva detta krav. Mot slutet av decenniet hörde badrum till de större tvårummarna och från 1930 fick alla lägenheter badrum.

För att finansiera en hög bostadsstandad sparade man in på lägenhetsytan. Stor vikt lades i stället vid förrådsutrymmen och gemensamma lokaler. Till varje bostad hörde vanligen både källarförråd och vindskontor. Som ett led i HSB:s strävan att avlasta husmödrarna den tyngsta delen av hemarbetet, utrustades tvättstugorna med alla tänkbara maskinella hjälpmedel och dessutom särskilda tork-, stryk- och mangelrum. Till en början misstrodde en del husmödrar maskinerna och trodde att de skulle förstöra textilierna. Andra hade positiva erfarenheter:

4

5

Det var mammas största upplevelse att komma in i tvättstugan här. Bohusmaskinen, centrifug och varmt vatten. Mamma var söndervärkt av reumatism i händerna. När vi bott här i 5 år kunde hon en dag räta ut fingrarna. Det var det varma vattnet.

HSB var först med att introducera flera bostadstekniska nyheter, bl.a. den vitemaljerade gasspisen, den släta fanerade trädörren och sopnedkastet, som i den form vi alla känner det är en konstruktion ritad av Wallander och patenterad av HSB.

På tio år byggde föreningen fastigheter med sammanlagt 7.686 lägenheter i Stockholm. Under de första femtio åren svarade föreningen för ca 13% av den totala bostadsproduktionen i landet.

Man ägnade stor omsorg åt utformningen av den yttre miljön kring bostadshusen. De ljusa, öppna gårdarna med sina lekplatser, planteringar och lummiga grönska utgjorde en välkommen kontrast mot de modernt klassicistiska fasaderna.

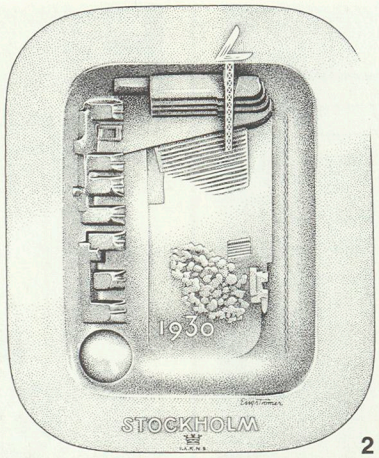
Inom HSB förde man också tidigt fram idén att inrätta barnstugor inom bostadskomplexen. Dessutom bedrev föreningen ett livligt folkbildningsarbete och propagerade genom bostadsutställningar och olika skrifter för enkla, funktionella möbler, ljusare heminredning och god konst.

Även om bostadskooperationen inte lyckades få slut på bostadsbristen, blev den på 20-talet en viktig pådrivande faktor i bostadspolitiken. De krav som den bostadskooperativa rörelsen med HSB och hyresgästföreningen förde fram, påverkade både hyressättningen och byggandet av välutrustade, rymliga lägenheter även åt de mindre bemedlade. En verkligt brännande politisk fråga blev bostadsförsörjningen dock först 1933 då den bostadssociala utredningen tillsattes. Den ledde fram till olika bostadsbyggnadsprogram som på lång sikt skulle komma att beröra de flesta människor i vårt land.

Inger Bonge-Bergengren

1

2

Den nya människan Funktionalismens ideal och verklighet 1930–45

»Acceptera den föreliggande verkligheten, endast därigenom har vi utsikt att behärska den, att rå på den för att förändra den och skapa kultur som är ett smidigt redskap för livet.»

Så löd funktionalisternas paroll i programskriften *Acceptera* från 1931. Industrialisering, rationalisering och stordrift sågs som ett led i utvecklingen mot ett bättre och mer demokratiskt samhälle. Genom att utnyttja tekniska och vetenskapliga framsteg skulle sociala orättvisor övervinnas. Funktionalismen under 1930-talet präglades av framtidsoptimism, tron på industrialismen som befriare och ingenjörskonsten som samhällsideal. Uno Åhrén, en av de främsta företrädarna för funktionalismen i Sverige, skrev 1942 i en tillbakablick och analys av Stockholmsutställningen:

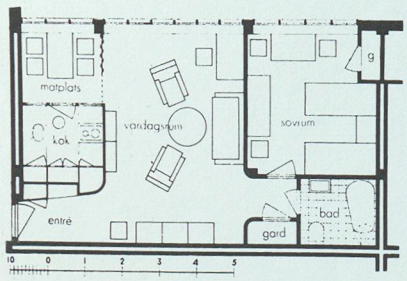
Nu efteråt framstår klart som det väsentliga i utställningen, och särskilt dess bostadsavdelning, att den var en manifestation av byggnadskonstens bekännelse till demokratin. Den pretentiösa konstnärsattityden ersattes av ett glödande intresse för de stora folkliga arbetsuppgifterna. Vi vill tjäna folket! Vår vetenskap, vår teknik, vår konst skall göra livet bättre och lyckligare för alla människor. Det var flodens starka och bärande underström, även om det var bruset på ytan som fångade uppmärksamheten. (*Arkitektur och Demokrati* 1942.)

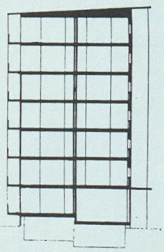
Stockholmsutställningen 1930 visade emellertid att det var svårt att förverkliga idéerna om en god bostad till ett rimligt pris för majoriteten av befolkningen. Bostadsbyggandet präglades av spekulation, snarare än samhällsnytta. Hundratals lägenheter stod outhyrda i Stockholm under 1930-talets första år. Likartade förhållanden rådde i Göteborg och i andra städer. Hyrorna i de nybyggda modernt utrustade lägenheterna var oftast så höga att flertalet barnfamiljer inte hade råd att hyra en lägenhet i ett nybyggt hus.

Den bostadssociala utredningen 1933, som leddes av Uno Åhrén och Gunnar Myrdal, föreslog bland annat statliga subventioner till bostäder för barnrika familjer och 1935 antog riksdagen förslaget om subventioner för byggande av s.k. barnrikehus.

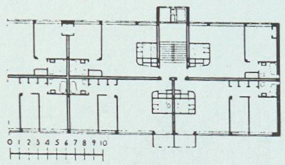
1 *En ny tid skulle växa fram ur industrialismen och en ny, stark, modern människa.* **2** *Askfat, souvenir från Stockholmsutställningen 1930.*

Lägenhet 1 av Erik Friberger. 3—4 personer, yta 50 m².

Lägenhet 1, sektion.

Lägenhet 1, sammanställningsplan.

3

Funktionalismens nya bostadsideal ställde inte bara nya krav på bostadens utformning utan förutsatte också helt nya bostadsvanor. Man tänkte sig en mycket klar funktionsuppdelning av bostadens olika utrymmen. På Stockholmsutställningen 1930 liksom i programskriften *Acceptera* beskrevs bostaden som en maskin med olika funktioner, att sova, äta, laga mat, leka etc.

Traditionerna från bondesamhället skulle brytas. Finrummet som bara användes vid högtider och köket som hittills i stället hade varit familjens naturliga samlingsplats stämde dåligt överens med funktionalismens bostadsideal. Men bostadens funktionsuppdelning innebar inga större lägenheter, utan en uppdelning av den tidigare bostadsytan i flera mindre utrymmen. Tvårumslägenheter på 35 – 40 m² var inte ovanliga. Det var i stort sett samma yta som en enrumslägenhet tidigare tagit i anspråk. Köket blev betydligt mindre. På samma sätt som bostaden i sin helhet skulle fungera som en maskin, liknades köket närmast vid ett laboratorium, där man bara skulle laga mat. Den begränsade ytan med korta avstånd ansågs snarast som en fördel. Vardagsrummet skulle i stället bli bostadens centrum. Så långt idealen.

För att få en uppfattning om bostadsvanor och bostadsfunktioner gjorde journalisten Brita Åkerman på 1930-talet en undersökning bland 195 slumpvis utvalda familjer i Stockholm, varav omkring 50% var arbetare och den övriga gruppen medelklass. Resultatet, som publicerades i skriften *Familjen som växte ur sitt hem*, visade att lägenheterna överlag var mycket små. Visserligen var flertalet bostäder moderna för sin tid, men många familjer delade t.ex. badrum. Kylskåp saknades ofta och fortfarande var det brist på förvaringsutrymmen.

Funktionalismens program förutsatte att kvinnorna skulle söka sig ut i förvärvslivet och frigöra sig ur sin traditionella kvinnoroll. Industrialismen hade förvandlat familjen från en produktions- och konsumtionsenhet till enbart en konsumtionsenhet. Kvinnans roll i hemmet hade förändrats.

"En och två och tre och fyra!" skall nationen genomsyra från Vittangi ner till Ysta'. Ingen må mot ordern knysta!

En och två och tre och fyra ungar skall du ombestyra som en myrdalsk arbetsmyra förrän du får ropa ditt tjohej!

4

Alva och Gunnar Myrdals bok *Kris i befolkningsfrågan* inledde 1934 debatten om åtgärder för att höja nativiteten. En rad sociala reformer genomfördes. Befolkningskommissionen som tillsattes 1935 lade fram förslag för att förbättra mödra- och barnavården. Reformerna berörde dock i första hand en begränsad grupp av yrkeskvinnor. Den stora gruppen gifta kvinnor med minderåriga barn arbetade vanligen ännu inte utanför hemmet. Det skulle dröja ytterligare 20 – 30 år innan denna stora grupp av husmödrar började komma ut i arbetslivet.

5

6

Grunden till efterkrigstidens välfärdspolitik lades redan under 1930-talet. Vändpunkten mot bättre tider kom i början av 1930-talet. Socialdemokraterna hade kommit i regeringsställning 1932 och genom en rad åtgärder hade de delvis lyckats häva den svåra arbetslöshetskris som dominerat 1920-talet. Man började tala om »folkhemmet Sverige» och valaffischernas paroller förde fram välfärdspolitiken.

Folkhemmets nya människa skulle formas utifrån tilltron på tekniken och vetenskapen. Under 1930-talet publicerades litteratur kring hemmet och hushållet i syfte att beskriva bostaden som en rationell boendemaskin. De nya idealen var vetenskapligt grundade. Syftet var att effektivisera hushållsarbetet och låta hemmafru-/husmorsrollen få en professionell karaktär.

Samhället skulle byggas upp kring familjen. Målet för det stora befolkningsprogrammet var – den nya människan – en till tekniken och den nya tiden anpassad människa.

Lena A:son Palmqvist

7

Bandvalsaren

Med sparsamhet och övertid
drog han fram tre pojkar till studenten.
Han andades och levde genom dem,
de blev trappor mot solen.
Själv har han aldrig varit på bio eller teater
eller haft tid att läsa böcker.
De har lyckats och kommer hem till helgerna
och talar med främmande röster om dessa ting.
Deras kvinnor har kalla ögon
och föraktar honom när han äter med kniv.
Han ska aldrig förstå
vem som murat hans ensamhet.

Stig Sjödin, ur *Sotfragment*, 1949.

3 *Det stora, ljusa vardagsrummet var ett nytt ideal. Lägenhetsförslag, Stockholmsutställningen 1930.* **4** *Ivar Starkenberg tecknade och signaturen Spelorren kåserade i Social-Demokraten 1937 med anledning av Alva och Gunnar Myrdals bok »Kris i befolkningsfrågan».* **5** *»Den goda modern» skötte hem och barn. Flertalet gifta kvinnor med minderåriga barn hade inte förvärvsarbete utanför hemmet.* **6** *Valaffischerna under 1930-talet förhärligade den unga, kraftfulla, aktiva människan.* **7** *Inflyttning i funkishusen på Gärdet i Stockholm 1939.*

1

Sverige under krigen

2

3

Första världskriget 1914–1919

1 *De första krigsnyheterna läses den 2 augusti 1914. Den svenska regeringen förklarade omedelbart fullständig neutralitet. Samtidigt vidtogs mobilisering till lands och till sjöss.*
2 *Artilleriet på manöver 1917.* **3** *Svenska röda korset gjorde stora insatser i krigsdrabbade länder. Elsa Brändström blev kallad »Sibiriens ängel» för sitt arbete bland krigsfångar i Ryssland.* **4** *Gustav V håller sitt berömda borggårdstal till bondetåget den 6 februari 1914. 32.000 bönder krävde ett starkt försvar.*
5 *Minnestallrik med anledning av landstormens mobilisering 1914.* **6** *Ransoneringskort från första världskriget.* **7** *50.000 arbetare med Hjalmar Branting i spetsen demonstrerar den 8 februari mot militär upprustning. Kungen hade tagit ståndpunkt för bönderna. Ministären Staaff föll och ministären Hammarskiöld tillträdde.*

4

5

6

7

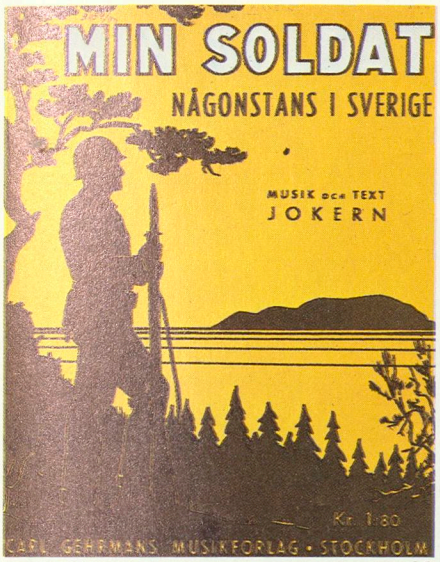

8

9

8 *En stor del av Sveriges livsmedelsbehov hade täckts genom import. Nu bröts de flesta handelsförbindelserna. Dåliga skördar försvårade situationen. Ransonering på en mängd varor infördes. Prisstegringar och bristen på mat ledde till hungerdemonstrationer och butiksplundringar. Mjölkdemonstration på Vasagatan i Stockholm den 27 april 1917.* **9** *Parker och grönområden i städerna odlades upp. Uppmaning till potatisodling på Karlaplan.*

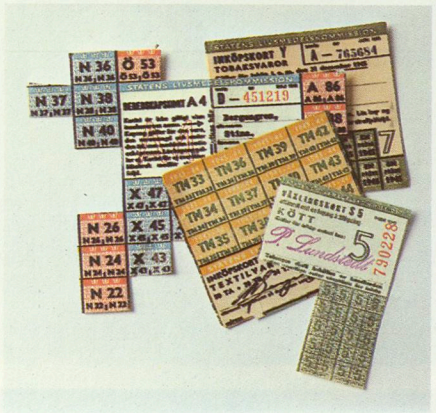
10

11

Andra världskriget 1939–1945

11 *Vid krigsutbrottet den 1 september 1939 inkallades 100.000 man i Sverige. Infanteriet på marsch 1942.* **12** *Ransoneringskort från andra världskriget.* **13** *»Jag tiger» eller »En svensk tiger», ett rockmärke som manade oss att hålla tyst med vad vi visste.* **14** *Den 13 december 1939 hade Sverige fått en samlingsregering och i första majtåget 1940 demonstrerade samtliga regeringspartier för »Sveriges frihet och oberoende».*

12

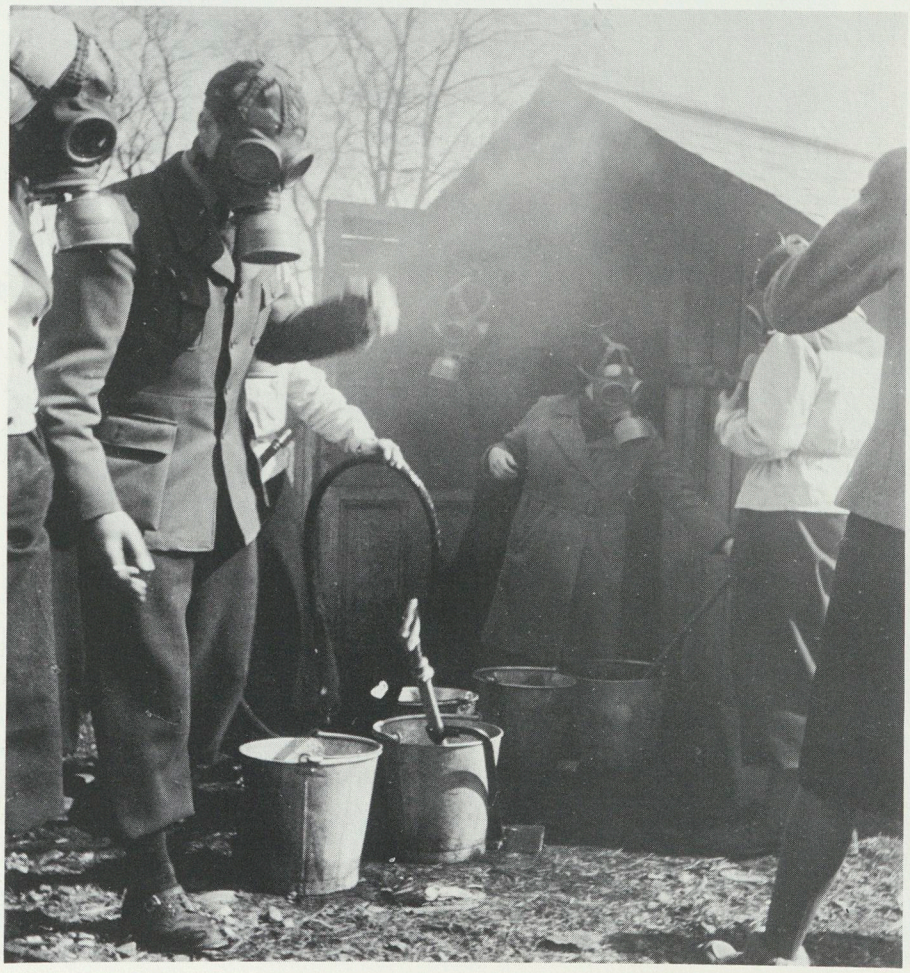
13

14

15

16

15 *All privatbilism förbjöds och staten beslagtog privatbilarnas gummidäck. Från december 1940 tilldelades endast militärfordon och utryckningsfordon bensin. Den civila trafiken övergick till gengas.* **16** *Hemskyddsövning på Gärdet i Stockholm 1940. Giftgasen var det vapen som fruktades mest. Skyddsrum byggdes, flyglarmsirener monterades upp på taken, man övade mörkläggning, att ta betäckning i skyddsrum, släcka eldsvådor och ta hand om skadade.*

17

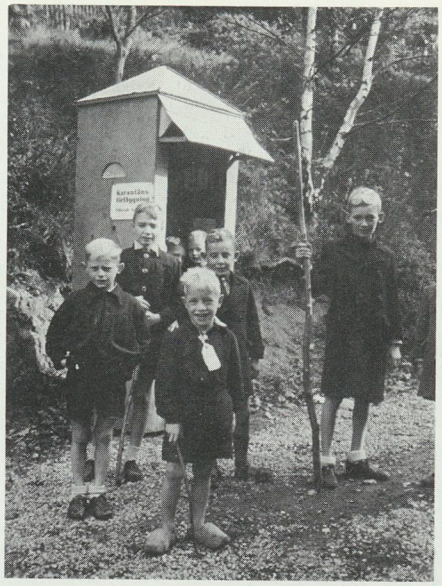
18

17 *Svenska folket blev friskare under ransoneringstiden. Man åt mindre fett och socker och motion kom på modet. Den s.k. riksmarschen var en tävling mellan Sverige och Finland våren 1941. Här syns riksdagens ledamöter på marsch, 15 km för herrar, 10 km för damer och ungdomar.* **18** *Ryska bomber fälldes av misstag över Stockholm i februari 1944. En järnaffär har fått sina fönster sönderslagna. Ingen människa skadades.*

19

20

19 *Svenska regeringen såg sig tvingad tillåta att ett tåg per dag med tyska soldater passerade genom Sverige till eller från Norge. Den s.k. permittenttrafiken pågick från försommaren 1940 till 1943. Brittiska och norska regeringarna protesterade.* **20** *En ström av flyktingar sökte sig till Sverige: norrmän, danskar, finländare, balter, tyska judar, finska barn. I krigets slutskede kom 15.000 fångar från tyska koncentrationsläger tack vare Bernadotteexpeditionen. Från ett flyktingläger. På skylten står »Karantänförläggning».* **21** *Fred! Jublet bröt lös den 7 maj 1945. Tyskland hade kapitulerat utan villkor. Fredsyran kulminerade på Kungsgatan i Stockholm.*

21

Efterkrigstid och ungdomskultur

Sverige under efterkrigstiden, femtiotalet, vad har den epoken lämnat för spår efter sig? Fredsdagen den 7 maj 1945, den oändliga lättnaden, glädjen, festyran är det väl ingen som glömmer av oss som var med. Men vad hände sen?

Är det folkomröstningen om den allmänna tjänstepensionen ATP eller den allmänna sjukförsäkringen som dröjt sig kvar i minnet, eller den utdragna debatten om kvinnliga präster? Är det året då Stockholm fyllde 700 år 1953 eller kanske motbokens avskaffande 1955 och därmed fri försäljning av alkoholhaltiga drycker? Kungatrogna medborgare tänker kanske tillbaka på tronskiftet i december 1950, då Gustav VI Adolf blev kung och vi åter fick en drottning i Sverige för första gången på 20 år. Medan det för den boxningsintresserade smäller högre med den världsmästartitel som Ingemar Johansson hemförde 1956.

1

»Och över alltihopa lyser moder sol», sjöng Povel Ramel i en Knäppupp-revy i mitten av 1950-talet, och det samma skulle kunna sägas om hela den här tiden. Jämfört med det hårda klimat som råder i dag, politiskt och ekonomiskt har 1950-talets Sverige kommit att framstå som en idyll, som ett folkhem präglat av trygghet och med ljusa framtidsutsikter. Och visst trodde vi på framtiden. För vi hade ju Förenta Nationerna, FN, organisationen som konstituerades redan under fredsåret som en garanti för världsfreden. Under åren 1953 – 61 var det t.o.m. en svensk, Dag Hammarskjöld, som var dess generalsekreterare, en omständighet som fick den svenska pressen att skärpa bevakningen och därmed ge oss en ökad kunskap om denna verksamhet.

Ja, nog fanns det anledning att se framtiden an med tillförsikt. Dessutom var det mycket att ta itu med hemmavid, när nu hjulen börjat snurra igen och handelsutbytet med andra länder kommit igång. Det fanns arbete åt alla och inte minst ungdomarna behövdes i det högproducerande samhälle som nu tagit form. Det fanns pengar att tjäna, och det fanns pengar att spendera. Det fanns också ett sug efter varor som kunde sätta guldkant på tillvaron. Vem kunde bättre dra nytta av denna situation än de förvärvsarbetande ungdomarna, befriade som de oftast var från vuxenvärldens ekonomiska ansvar, där bl.a. familjebildningen krävde sitt.

När vi i dag ser tillbaka på 1950-talet, för att urskilja kulturens vägar, är det kanske just ungdomens frammarsch som ger profil. Tendenserna hade funnits redan tidigare. Under kriget hade ungdomars tjänster tagits i anspråk för t.ex. luftbevakning. De hade också varit en resurs att räkna med inom jordbruket, främst vid sommarens skördearbete. Inom underhållningsbranschen hade en tonårsstjärna fötts redan 1940, då Alice Babs gjorde en bejublad debut i musikfilmen *Swing it magistern*.

Med 1950-talets ekonomiska uppsving infann sig så den drivfjäder som gav ungdomarna den rejäla chansen. De hade ju pengar att röra sig med och blev därmed en intressant konsumentgrupp, en köpstark grupp för producentsidan att anpassa sig till. Ungdomars önskemål, deras åsikter, fick större tyngd än någonsin tidigare. Varuhuset NK i Stockholm blev bland de första att fatta galoppen. Detta företag hade tidigare ett grundmurat rykte som överklassens, de välbeställdas inköpsställe. Nu började NK satsa på ungdomen och hade redan 1950 ett uppmärksammat

1 *Förenta nationernas emblem från 1947, Jorden sedd från nordpolen omgiven av olivkvistar symboliserar FN:s huvuduppgifter: att vara världsomspännande och att främja och säkra freden.*

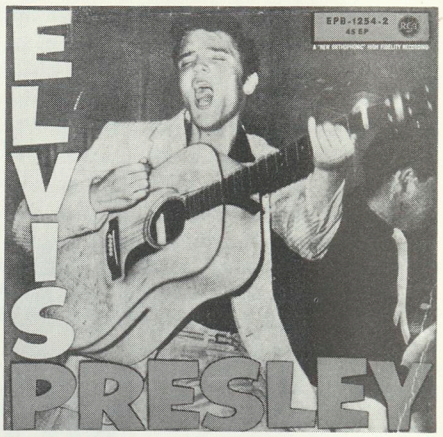
projekt på gång med mottot »I ton med tonåren». En grupp handplockade ungdomar kallades till regelbundna sammanträden tillsammans med representanter inom modebranschen för att ge sina synpunkter på kläder och mode. Man utlyste pristävlingar, man ordnade mannekänguppvisningar med underhållning av amatörorkestrar – ungdomar givetvis – som spelade jazzmusik.

Vid ungefär samma tid inträffade en annan modehistorisk händelse av format. Det var när Kerstin Lokrantz och Gunilla Pontén, två begåvade flickor med framåtanda, dök upp med sina uppseendeväckande kreationer, skapade just för tonåringar. Dessa två blev sedan hårt engagerade inom modebranschen, som designers, som mannekänger och fotomodeller, som skribenter och rådgivare, och har gått till historien som tonårsmodets skapare i Sverige, dock med effekter långt utanför landets gränser.

Sverige intog den gången en särställning i fråga om företagsamhet och produktion. Vi hade ju ingen återuppbyggnad att tänka på, inga sönderbombade städer att återställa, inga krigsinvalider att dra försorg om. De som är unga i dag, när ungdomsmodet slagit igenom så definitivt inom alla åldersgrupper, skall alltså veta att äldre än så är inte denna stil. Dessförinnan var kläder gjorda för vuxna. Och för barn. Men däremellan var intet. Det kan tilläggas att man på Algots i Borås var snabb med att hänga med och hade dessutom en chef med stark känsla för de nya trenderna. Ja, vem dominerade jeansmarknaden i Sverige under 1950-talet om inte just Algots!

2

3

4

Femtiotalet präglades i hög grad av inflytandet från Amerika. Efter de nationella strömningarna under 1940-talet, när svenskheten betydde allt, började vi efterhand att bli mottagliga för andra impulser. Trots att vi varit lyckliga nog att hålla oss utanför kriget, hade vi drabbats av isoleringen. Den hade gjort sig gällande i form av spärrade gränser, och vi hade vackert fått hålla oss hemma under större delen av 1940-talet. Vi hade också haft en mycket kännbar varubrist, även om den inte varit att likna vid den som rådde i våra krigsockuperade grannländer. När sedan freden kom och handelsutbytet så småningom började fungera i världen, var vi tämligen svältfödda på mycket av det som vi tidigare tagit för självklart och framför allt på nya roliga grejor. Här hade Amerika mycket att erbjuda. Kulspetspennor... Vilket under var det inte att kunna skriva rad efter rad, sida efter sida utan att behöva doppa pennan i bläckhornet eller att gång på gång fylla reservoarpennan med bläck. Och själva stiftet, det flög fram över papperet. Och nylonstrumporna... Tunna, läckra och dessutom starka. Ryktesvis hade man t.o.m. hört att de skulle vara outslitliga...

NALEN

DANS ★8–1★ CABARET

★ SPISA GÖTET! ★

Blir på mångas begäran. Harlems speciella 11-gäst. Den engelska sångerskan har. Efter bara några få nalenuppträdanden. Stigit opp! I klass med de stora FAVORITERNA. Kommer så i programmet. Att hon slutar. Prick 11. Dessförinnan. Sång om. Nalens 1000 bagis. Och Coca-cola-pokal. SWEET & SOFT! Dansmusik tillrättalagd för mera mogen ungdom. Av 3 band. Fagerlunds. Norins, Musses. Tillfredsställer med säkerhet. Allas smak! Regeringsgatan. 74 va adressen!

5

6

7

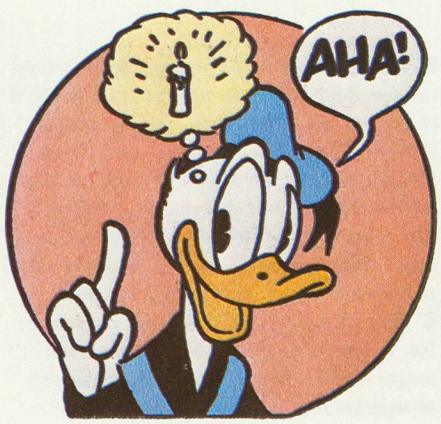
2, 3 *Ungdomsidoler på hemmaplan och i stora världen. Alice Babs som slog igenom i Swing it magistern 1940. Elvis Presley på skivomslag 1956.* **4** *Ungdomarna var en ny stark konsumentgrupp. Nordiska Kompaniet insåg möjligheterna redan på ett tidigt stadium. 1950 gick man ut med annonskampanjen "I ton med tonåren", annons ur Sv.D. 30 sept.* **5** *Nalen skapade ett nytt annonsspråk. DN 5 okt. 1954.* **6** *Birger Lundquist tecknade jitterbug på Nalen.* **7** *För första gången hade ungdomarna pengar att köpa kapitalvaror. Motorknuttar i skinnjackor runt en mc.*

8

Det fanns så mycket annat att ta efter, ja själva den amerikanska livsstilen. Den fick vi i oss främst via filmen. Vi såg modiga, tuffa, oförvägna killar, barhuvade och ofta klädda i jeans. Vi såg bystdrottningar som sexsymboler. Coca-Cola, Kalle Anka, Bubble Gum blev lika populära hos oss som någonsin i Amerika. Musikens betydelse skall inte heller förglömmas. Glenn Miller, krigsårens okrönte konung inom denna bransch innan han så tragiskt försvann i ett militärplan på väg till Frankrike, blev också 1950-talets idol genom sina odödliga inspelningar. Elvis Presley, som slog igenom i mitten av 1950-talet, representerade som vi vet en annan genre, nämligen rocken. Han blev snart idol för miljontals tonåringar världen över. Inte minst i Sverige. På Nalen i Stockholm, ungdomens eget nöjespalats, exekverades denna musik och bland de främsta efterföljarna till den store mästaren – för Sveriges del – var Little Gerhard.

9

Till nöjeslivets fullträffar hörde också Karusellen, radioprogrammet för hela familjen och med Lennart Hyland som suverän konferencier. I ett sånt program kunde allting hända. Här hade amatörerna sin chans, och om det ville sig kunde de som Snoddas, den fiskande bandyspelaren från Hälsingland, bli idoler över en natt. För att inte tala om vad som sedan väntade: folkparksturnéer och hårdbevakning i dags- och veckopress. Ja, nog var det något amerikanskt över denna show.

10

Tiotusenkronorsfrågan 1957 i TV, det nya mediet, var en annan succéartad attraktion. Också i detta program var det amatörer som fick visa upp sig men amatörer med helt otroliga kunskaper i de mest skiftande ämnen. Segrarna i sådana drabbningar fick sedan finna sig i att avstå från anonymiteten och i stället sälla sig till kändisarnas skara.

Men det amerikanska utbudet hade förvisso mera att ge. Den tekniska utvecklingen hade sannerligen inte stått still under krigsåren. Tvärtom hade kriget verkat stimulerande på forskningen. När det gällde syntetmaterial hade man gjort betydande framsteg, först och främst till gagn för krigsindustrin. Och nylon hade t.ex. visat sig användbart för fallskärmstillverkning. När kriget var slut kunde man koncentrera sig på de vardagliga behoven och 1950-talet innebar ett genombrott för syntetmaterial av skiftande konsistens och med varierande egenskaper.

Nu var det inte bara nylonstrumpor och kulspetspennor det handlade om. Kläder och inredningstextilier i dessa nya spännande material presenterades i riklig mängd. Plasten trängde sig in i hushållen och på detta område låg vi i Sverige långt framme i utvecklingen. Tesilar, muggar, tallrikar, baljor och hinkar, allt blev välkomna komplement till hemmets utrustning. Leksaker var en annan stor artikel. Plasten erbjöd många fördelar, bl.a. var den billig och den var stötsäker. Men tillsvidare en vardagsvara – utan skönhet, utan status – som inbjöd till respektlös hantering. Omsorgen, vården om tingen sattes på undantag. Man hade ännu inte lärt sig de olika plastmaterialens möjligheter och begränsningar. Också konsumenten fick pröva sig fram på sitt sätt. Med nyfikenhet och med förväntningar inför vad som skulle komma härnäst i myllret av produkter som dök upp under 1950-talet. »Slit och släng» blev parollen, myntad vid övergången till 1960-talet mot bakgrunden av det rådande överflödet. Den s.k. skräpkulturen följde i dess spår.

Det är självklart att den snabba tillväxten under 1950-talet skulle ge upphov till kedjereaktioner. Hur hade det inte varit under 1800-talets sista årtionden? Industrialismen med alla nya möjligheter hade tagit loven av det gamla samhället. Den ledde till en upplösning av vår genuina bondekultur, och samtidigt en massinflyttning till städerna. Något av detsamma fick vi uppleva under 1950-talet. Det var i städerna möjligheterna fanns. Det var städerna som lockade ungdomarna till sig. Där fanns jobben, där kunde man roa sig, men också förkovra sig. Där kunde man skaffa sig utbildning och kompetens för kommande uppgifter i det moderna högproducerande samhället.

Inga Wintzell

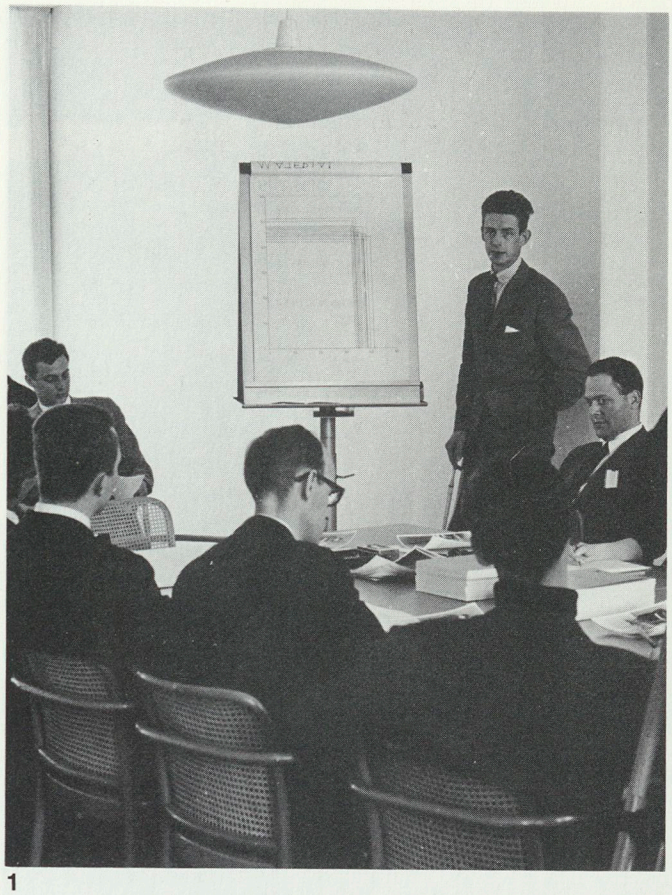
8 *Coca Cola kom till oss i början på 50-talet och blev modedrycken framför andra.* **9** *Kalle Anka, ett amerikanskt bidrag till vår kultur.* **10** *"Här är karusellen med Lennart Hyland...", Röster i Radio, omslag 28 jan. 1951.* **11** *Idol 1: Marilyn Monroe i "Prinsen och balettflickan", 1956,* **12** *Idol 2: Snoddas, alias Gösta Nordgren, som sjöng Flottarkärlek 1952.*

11

12

1

2

Det standardiserade folkhemmet

Socialdemokraten Per-Albin Hansson hade redan 1928 talat om att samhället borde vara som det goda hemmet där man tar hand om varandra.

1 *och* **2** *»Socialingenjörerna» ville ordna allt till det bästa i samhället. De fanns inom samhällslivets alla områden. Bilden ovan t.v. från Statens institut för byggnadsforskning. Ovan t.h. talar Alva Myrdal i serien Vi och våra barn i Borgarskolan.* **3** *Socialdemokratisk valaffisch 1962.* **4** *Teckning Lehån (Lars-Erik Håkansson), publicerad i Vi 1970.*

Det var en patriarkalisk inställning som kom att personifieras av »socialingenjörerna». Arbetet på att, genom reformer av olika slag, skapa ett »folkhem» för alla Sveriges medborgare inleddes på 1930-talet. Men det var egentligen inte förrän fram på 1960-talet som det var så genomfört att man kunde tala om en välfärd för alla. Men som alla medaljer har också »folkhemsmedaljen» två sidor. Blev verkligheten så som man hade tänkt sig?

Reformarbetet återupptas

Under andra världskriget måste det påbörjade reformarbetet avstanna. Trots att Sverige inte drogs med i kriget påverkades landets förhållanden på många sätt. Så fort det gick att skönja ett slut, också på detta krig, började partierna att »rusta för freden».

1944 presenterades »arbetarrörelsens efterkrigsprogram», även kallat 27-punktsprogrammet, utarbetat under Ernst Wigforss' ledning. Med lågkonjunkturen och arbetslösheten efter första världskriget i minnet ville man nu satsa på full sysselsättning som ett av de tre huvudmålen. Det andra var rättvis fördelning och höjd levnadsstandard och det tredje stör-

re effektivitet och mera demokrati inom näringslivet. De konkreta punkterna i programmet innebar en fortsättning och utvidgning av de sociala och ekonomiska reformer som inletts på 30-talet. Man betonade samhällets ansvar för individens trygghet och levnadsstandard.

Samförståndsandan

Redan under de två första åren efter andra världskrigets slut fattades beslut i riksdagen om genomförande av de viktigaste reformerna, t.ex. folkpension, barnbidrag, sjukförsäkring och bostadsstöd. En anledning till att det gick att genomföra så många, och delvis mycket genomgripande reformer var att det i stort sett rådde en politisk enighet om målen. Trygghet och jämlikhet var paroller som nästan alla kunde ställa sig bakom.

På arbetsmarknaden rådde också en anda av samförstånd. Den kan sägas ha inletts med det berömda Saltsjöbadsavtalet 1938 då LO och SAF för att undgå lagstiftning enades om en frivillig rättsordning i vissa frågor. De fackliga organisationerna var starka eftersom det under den här perioden rådde brist på arbetskraft. Men man »tog sitt samhällsansvar» och LO fick ofta ge efter för statliga krav på återhållsamhet i löneförhandlingarna. Efter metallstrejken 1945 förekom heller inga omfattande konflikter på den svenska arbetsmarknaden förrän SACO-strejken 1966. Slutresultatet för de allra flesta löntagare under den här perioden var emellertid påtagliga reallönehöjningar.

3

Skördetiden

Det räcker inte med en god vilja för att driva igenom reformer av olika slag, det måste också finnas ekonomisk möjlighet. Sveriges starka ekonomi under tiden från andra världskrigets slut till mitten av 1960-talet, »skördetiden», är en av orsakerna till att folkhemstanken gick att förverkliga i så hög grad som skedde. Många räknar »rekordåren» 1960 – 65 som höjdpunkten i Sveriges ekonomiska historia.

Bakgrunden till denna situation är givetvis sammansatt. En viktig förutsättning måste dock ha varit att vår industri var oskadad vid krigsslutet och därför kunde möta den stora efterfrågan på varor som fanns inom och utom landet. I den stadiga efterkrigskonjunkturen uppfylldes målet om full sysselsättning mer eller mindre av sig själv.

Socialingenjörerna

Det var inte nog med att enbart genomföra sociala och ekonomiska reformer för att skapa det önskade folkhemmet. Man ansåg att det var samhällets plikt att se till att människor bodde bra, hade ordentligt med kläder och skor, åt näringsriktig mat och skötte sin hälsa. *Allt* (eller nästan allt) skulle planeras, regleras och standardiseras, undersökas, vägas och mätas för att vi skulle få en god standard på vårt vardagsliv. Inget område var för smått för »socialingenjörerna».

Planerarna fanns inte bara i den statliga och fackliga byråkratin. Näringslivet hade dem i lika hög grad. Det friktionsfria samarbetet mellan dessa olika sorters byråkrater var också en av hemligheterna bakom resultatet.

Folkhemmet förverkligat?

Om man med »folkhem» menar ett samhälle där ingen behöver lida materiell nöd kan man nog hävda att folkhemmet var genomfört i början av 1960-talet. Om en person t.ex. blev oförmögen att försörja sig själv genom arbete på grund av sjukdom, handikapp, barnsbörd, ålderdom eller arbetslöshet så hade han/hon rätt till ekonomiskt stöd som skulle garantera en i stort sett oförändrad standard.

4

Något som var grundläggande i den socialdemokratiska synen på reformerna var att de viktigaste förmånerna var *rättigheter* som *alla* skulle få ta del av oberoende av inkomst. Några exempel är sjukförsäkring, utökad folkpension, semester, barnbidrag och 9-årig grundskola. Denna syn har säkert befrämjat den känsla av jämlikhet som finns i vårt land – att alla är lika mycket värda och att alla ska behandlas lika.

Tack vare »socialingenjörerna» har vi också fått ett samhälle som »fungerar». Det är »ordning och reda» i Sverige. Alla barn går på barnavårdscentralen och blir vägda och mätta så att man kan kontrollera att de utvecklas normalt. Blir en arbetstagare sjuk behöver han i de flesta fall bara ringa eller skriva till försäkringskassan så kommer sjukpenningen automatiskt. Köper man ett nytt köksskåp kan man vara säker på att det passar tillsammans med andra skåp som också har mått efter svensk köksstandard. Och bestickkorgen passar i kökslådan. Osv...

Men – finns det inte också en baksida på medaljen? Är den omtalade svenska »gråheten» och utslätningen det »pris» vi har fått betala för ordningsamheten och jämlikheten i det svenska samhället?

Många menar att det finns en risk att vi blir passiva av att bli så väl omhändertagna. Vi tappar initiativförmågan och finner oss i vad myndigheterna bestämmer åt oss. Vi *förväntar* oss att samhället skall ordna allt till det bästa... Andra ser faran med »de goda avsikternas tyranni» så, att man i ivern att ta ansvar för sin nästa kommer att ta ansvaret *från* sin nästa. Våra materiella behov är väl tillgodosedda men hur går det med den »andliga välfärden» i det standardiserade, »utslätade» samhället?

En annan sida av »folkhemmet» är den stora offentliga sektorn som ska administrera alla välfärdsreformerna. Belackarna kallar den för »den ofantliga sektorn». Men är den kanske trots allt en garant för att jämlikhetstanken i reformerna finns kvar? Den kan med ett annat namn kallas för »den gemensamma sektorn» eftersom den berör alla medborgare.

Ingrid Frankow

5 *Genom de fria skolmåltiderna får alla barn en näringsriktig kost.*
6 *För att våra bilar inte skall vara en trafikfara kontrolleras de varje år hos Svensk bilprovning.* **7** *"Du ska göra som Svenssons gör..." Filosofisk dixieland av Ulf Peder Olrog.*

6

Till de folkhemske

Av hänsyn till de estetiska kraven
(som också är ändamålsenlighetens)
har arkitekterna gjort molnen fyrkantiga.

Över de öde skogarna sträcker sig alltså förstaden.
Högt över åsarna radar sig molnkuberna
speglande djupt i den intet anande skogssjön
mäktiga filer av tomhetsfönster
understrukna av solnedgångens vackert röda neon.
Där leker i pietetsfullt skonade cumulushögar
hygieniska barn
(aldrig berörda av människohänder)
medan i rotationsparasoller omkring dem
strängt avlönade kommunalbarnjungfrur svävar.

Varje dag blir det kväll och könlösa vitaminarbetare
kommer i årsklasser avtalsvis svärmande hem
till sitt privatliv, Svea, hormonernas drottning
noga vaktad av förtroendeingivande utkastare.

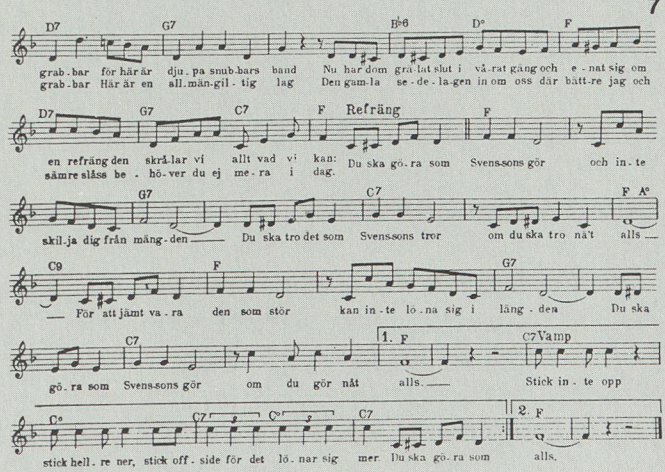
Och det blir natt och tyst. Bara sophelikoptern
surrar i sakta mak från port till port
för en framtida utstött, en anarkist och poet
livdömd att bortskaffa allt fantasisnusk.
Den liknar på avstånd en jättelik svärmarfjäril
brummande framför morgonens klase av skär kaprifol
högt, o högt över härliga friskspotarskogar
där aldrig mer någon luffare någonsin luffar.

Gunnar Ekelöf,
ur *Non Serviam*, 1945

Gå ut och fråga stataren och lantarbetaren, som blev metallarbetare, om inte han upplevt en ekonomisk och social revolution. Fråga den som var arbetslös under krisen på trettiotalet, om inte hans liv genomgått en revolution i trygghetens samhälle. Fråga den som själv fick nöja sig med folkskola och nu har sina barn i högre skolor, om det inte är en revolution som skett, när det gäller demokratiseringen av utbildningen. Fråga den arbetare som idag har en god ålderspension och som såg sina föräldrars nöd på äldre dar om det inte är ett helt annat samhälle vi lever i idag. Svensk arbetarrörelse har inte nöjt sig med att förvalta och administrera. Den har i högsta grad förändrat samhället.

Tage Erlander, 1967
i *Samtal med Tage Erlander mellan två val*
av Alvar Alsterdal

7

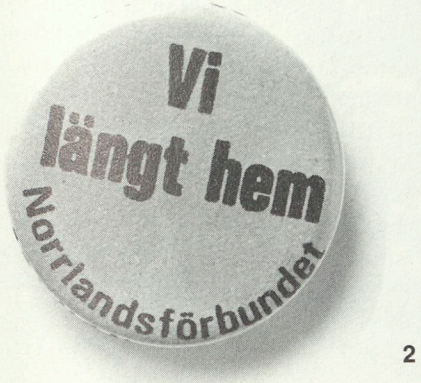
1

1 *Från Göteborgs nya utkanter.*

Världen vidgas?

Tron på en tillväxt utan slut, på centralisering och stora enheter, växte sig allt starkare efter andra världskriget och stod i full blom på 1960-talet.

2

2 *Landsbygden avfolkades hastigt under 1960-talets strukturrationalisering. Små jordbruk lades ned, arbetsplatserna koncentrerades till södra Sverige och AMS uttyddes av elaka tungor som Alla Måste Söderut... Kampanjknapparna introducerades av Norrlandsförbundet 1969.*

Kommuner slogs samman, storsjukhus planerades, skolorna gjordes allt större och i snabb takt byggdes större och större bostadsområden. Landsbygden började avfolkas. Det blev allt svårare att livnära sig på ett litet familjejordbruk när sammanslagning och stordrift var honnörsord.

De nya förorterna som efter andra världskriget började växa upp runt storstäderna planerades efter engelska ideal och förebilder. Meningen var att de skulle fungera som självständiga småstäder. Många av de äldre förorterna kom med tiden också att få en sådan karaktär, för andra generationens invånare är de en självklar hembygd.

Under 1960-talets högkonjunktur och strukturrationalisering lockades och tvingades många till storstäderna eftersom det var där arbetsplatserna fanns. Bostadsbristen blev akut. Ansträngningarna att komma till rätta med problemet drev fram »miljonprogrammet» vilket innebar att en miljon bostäder skulle byggas under en tioårsperiod. Bostadsbyggandet gjordes till högeffektiv industri. Kvalitet – både vad gällde material och miljö – fick stå tillbaka för effektivitet, och inte alltid blev de nya bostadsområdena i mänsklig skala.

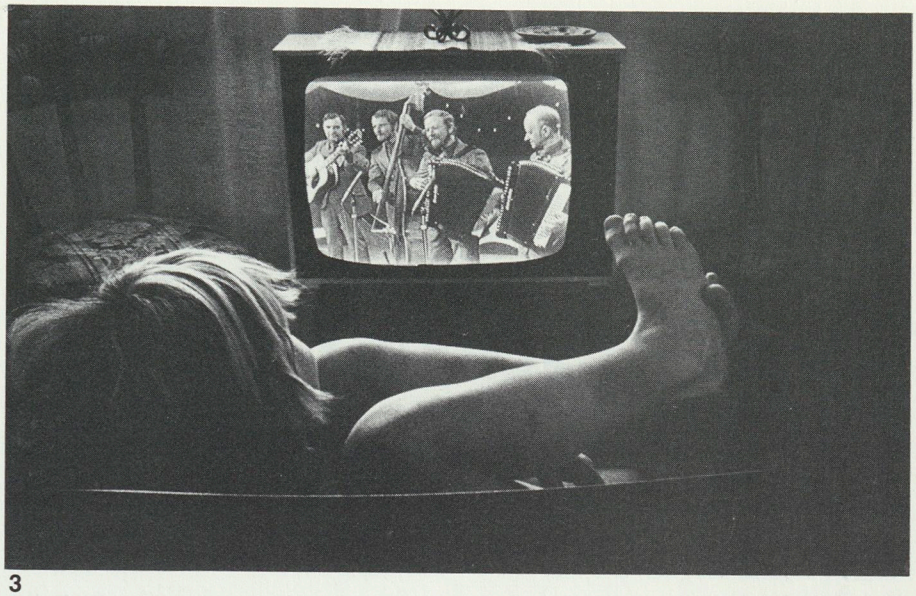
Bostadsbristen avhjälptes, men idéerna om förorterna som självständiga småstäder blev knappast genomförda i 1960-talets snabbproducerade områden. Det fanns få arbetstillfällen i närheten; dagis, skolor och affärer kom ibland långt efter det att bostäderna var färdiga. De nya invånarna som stretade med barnvagnar och matkassar i lervällingen var ofta unga barnfamiljer, till största delen inflyttade från landsorten.

Kritiken mot 1960-talets bostadsområden gjorde sig snart hörd. När Skärholmens centrum invigdes 1967 och möttes av en våldsam kritik blev det något av en vändpunkt. Storstädernas ohämmade tillväxt började ifrågasättas. I och med att den värsta bostadsbristen var avhjälpt och med konsekvenserna av rekordårens forcerade utbyggnad i minnet, slog bostadsplaneringen in på andra vägar.

Skönheten i staden

De innerstadsbesatta tror att staden slutar bortom tullen,
där det sista fästet var en färdknäppskrog.
Det är där den nya staden börjar,
där finns gräs för kattor, träd för hundar.
Där får julis stackmoln fäste på sin vandring.
Varje höghus pryder sig med skyar.
Där kan plötsligt korvgrillsoset blandas
med ett stråk av häggens dofter,
och på piazzan kan den osannolika haren
när strömmen ifrån tunnelbanan stillnat
klippa sönder tystnaden med sina långa öron.
Där kan man ana stjärnor och månen består ej av neon.
I den nya staden finns det också människor och skönhet.

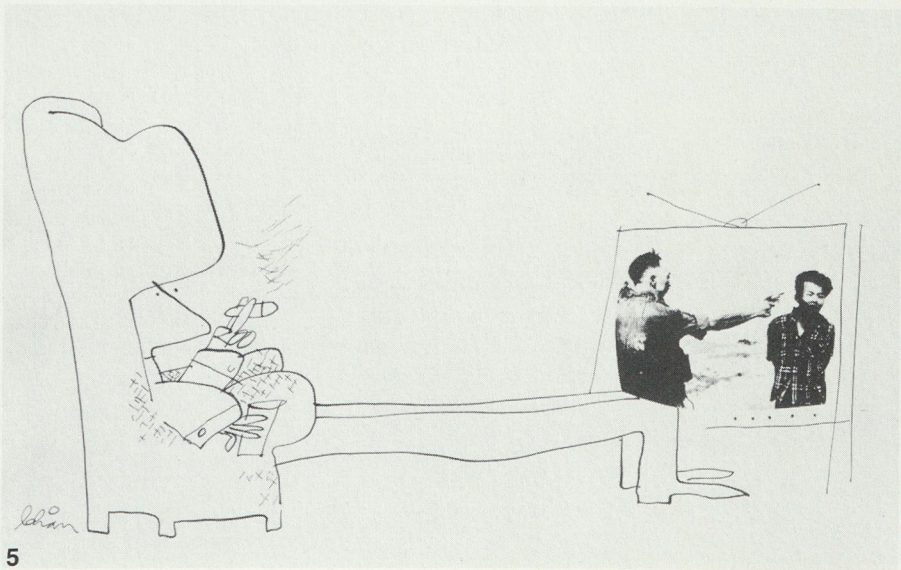
Stig Sjödin, ur *Bo bortom tullen*, 1966

3

4

5

Ett nytt medium

År 1956 började reguljära TV-sändningar i Sverige. Det nya mediet var svårarbetat och dyrt. En kväll i veckan var sändningsfri. TV fanns inte hos alla, så en hög av barnskor utanför ytterdörren brukade vara ett säkert igenkänningstecken för hem med TV. Under 60-talet fick TV sitt definitiva genombrott. Licenser löstes i långt snabbare takt än någon hade förutspått, snart fanns en apparat i nästan varje hem. En debatt om det nya mediet uppstod och pågår fortfarande.

– Slog TV sönder den gamla familjegemenskapen med högläsning och småprat kring aftonlampan?

– Är TV en maktfaktor som likriktar oss? Som kan plantera in samma tanke i miljontals hjärnor samtidigt över landet?

– Blir vi passiva av att iaktta istället för att delta?

– Blir vi mindre inskränkta genom att TV vidgar vår horisont?

– Förändrar mediet i sig vårt sätt att tänka, leva och vara?

– Sprider TV kultur eller förflackas vår smak?

På 1980-talet debatteras också videoteknik, kabel-TV och fler programkanaler, en diskussion som kanske i grunden är ett ifrågasättande av centraliseringstanken, inte bara i fråga om programutbud...

En vidgad värld

Under 1960-talet öppnade vi dörrarna alltmer mot vår omvärld. Charterresorna gjorde det möjligt för alltfler att resa utomlands och att välja avlägsnare resmål. Vi fick också upp ögonen för mycket av det förtryck och lidande som fanns i världen. FNL-rörelsens intensiva arbete för att väcka opinion mot USA:s krigföring i Vietnam blev en väckarklocka. Världen trängde sig på, inte minst genom TV, som gav oss direkta och smärtsamma bilder, bilder som gav en stöt av upplevelse och närvaro, inte bara kännedom om vad som hände i världen.

Annika Tyrfelt

4 *Teckning Helga Henschen.* **5** *Teckning Lehån (Lars-Erik Håkansson).* **6** *Kulturmöte på Playa San Augustin, Gran Canaria 1965.*

6

1

Engagemang och opposition

En ny typ av folkrörelser eller sociala rörelser har sedan 1950-talet växt fram i Sverige liksom i andra delar av västvärlden. Ordet kris har blivit ett modeord och det är kring olika problem i dagens samhälle som dessa rörelser samlar sig. Energiförsörjning, miljöförstöring, ojämlikhet, krig och förtryck är några centrala frågor.

Bakgrunden till vår tids sociala rörelser har forskare sökt teckna genom att dela in den moderna tiden som omspänner ca 500 år i tre utvecklingsskeden. Under det första skedet dominerar statsbyggandet och jordbrukets kommersialisering. Det andra steget är industrins framväxt och det tredje är det efterkrigsfenomen som också brukar kallas det postindustriella samhället. Det domineras av hög teknologi, där robotar övertar och datateknik styr stora delar av produktionen. Resultatet blir att tillverkningssektorn ökar sin produktion samtidigt som antalet anställda minskar.

Under 1970-talet växer tjänstesektorn och suger upp en del av dem som fått lämna sina arbeten inom industrin. Under 80-talet skär stat och kommun ner på de offentliga utgifterna. Arbetslösheten ökar och med den maktlösheten. Oron för framtiden omfattar inte bara människors rätt till arbete och egen försörjning utan även rätten till en oförstörd miljö. »Från medvetandets gryning till den sjätte augusti 1945 har människan varit tvungen att leva med sin *individuella* död som framtidsperspektiv; sedan den dag då den första atombomben fördunklade solen över Hiroshima har mänskligheten som helhet varit tvungen att

leva med framtidsperspektivet att utplånas som *art*», säger Arthur Koestler i sin bok *Janus. En sammanfattning*. Här formulerar han inte bara den oro och rädsla som 1950–60-talens antiatomvapendemonstranter kände utan också 1970–80-talens kärnkraftsmotståndare inför möjligheten att utnyttja kärnkraftens biprodukter till framställning av atomvapen.

Krig, kapprustning och politiskt förtryck stod i focus för många av 60-talets aktionsgrupper. Ursprunget till de nya rörelserna hittar man i massprotesterna mot kärnvapen. Här möter man redan på 50-talet en begynnande olydnad i form av oparlamentariska aktionsformer t.ex. sit-ins, demonstrationer, bojkotter. Dessa kampformer kom att användas betydligt flitigare i de kommande decenniernas protesterande.

Solidariteten med förtryckta folk framför allt i tredje världen dominerade många unga människors liv i slutet av sextiotalet. Den starkt växande FNL-rörelsen, ryssarnas inmarsch i Tjeckoslovakien 1968 och protesterna mot Davis-Cup-matchen mellan Sverige och Rhodesia i Båstad samma år påverkade människors politiska ställningstagande och engagemang. En viktig faktor i detta sammanhang är TV:ns betydelse som informationskälla. Världens dagshändelser serverades nu i rykande färska bilder i varje vardagsrum. Acceptera eller reagera det var frågan. Många reste sig upp och gick till möten och demonstrationer. Politiska åsikter var inte längre något som man teg om. Med kampanjknappar markerade man sympatier och avsky. »Med FNL för Vietnams folk» och »Kampen går vidare, Chile-kommittén» stod det på mockajackor och poplinrockar. FNL-rörelsen fick se sitt mål uppfyllt. Den 30 april 1975 var kriget i Vietnam slut. USA:s sista marinhelikopter lämnade då Saigon. För första gången i historien stod USA som förlorare.

Parallellt med solidaritets-rörelserna fanns miljöaktivisterna. Hans Palmstierna och Björn Gillberg hade redan vid mitten av 1960-talet agiterat mot den smygande förstörelsen av naturen. Välfärdens baksida började bli synlig även för en större del av befolkningen. Kvicksilverdebatten 1965 – 66 blev den första stora miljödebatten i Sverige. Det var också vid den här tiden som en mer organiserad miljökamp började växa fram. Att värna om natur och miljö är i och för sig ingenting nytt. Svenska Naturskyddsföreningen bildades redan 1909 och är med sina 300 lokalorganisationer fortfarande verksam. Sin största betydelse har den haft när det gäller inrättande av nationalparker och naturreservat samt inom naturlagstiftningen.

Miljörörelsen bestod från början av en rad grupper som kämpade för olika frågor. Oftast fördes kampen lokalt även om frågan var av nationell eller internationell karaktär. Under sjuttiotalet bildades dock flera nationella organisationer t.ex. Miljögruppernas riksförbund. Denna organisation splittrades 1976 och en ny sammanslutning växte fram som fick namnet Miljöförbundet, vilket vid 80-talets mitt organiserar de flesta av landets lokala miljögrupper.

Vissa miljöaktioner fick mer uppmärksamhet än andra. Den kanske mest omskrivna protesten är Almstriden i Stockholm i maj 1971, då några almar hotades av nedhuggning inför byggandet av en tunnelbaneuppgång i Kungsträdgården. Aktionen blev en vårlig folkfest, som slutade med slagsmål mellan demonstranter och polis. I själva verket handlade det om mycket mer. Almarna blev en symbol för medborgarnas krav på lyhördhet och respekt från politikerna för en allmän opinion. De styrande borgarråden i stadshuset gav med sig och almarna står kvar till glädje för flanerande stockholmare.

Kärnkraften är den fråga som inom miljörörelsen hittills engagerat flest människor. Det kan tyckas underligt att kärnkraften på 60-talet i vissa fall ansågs

2

1 *Demonstrationerna mot Davis-Cup-matchen mellan Sverige och Rhodesia i Båstad i maj 1968 möttes av stort polisuppbåd.* **2** *Striden om almarna i Kungsträdgården i maj 1971 utvecklades till en vårlig folkfest med många politiska undertoner.*

3

Om kriget i Vietnam

Bakom TV'n ändrades ljuset
utanför fönstren. Mörkret byttes
mot grått och träden framträdde
svarta i det klara grå ljuset
från nysnön. På morgonen
var allt igensnöat. Jag går nu
ut och sopar efter stormen.
Jag hör i radio att USA
gett ut en vitbok
om kriget i VIETNAM
i vilken Nordvietnam anklagas
för aggression. I går kväll
på TV
såg vi en filminspelning från
Viet Congs sida, fick höra
helikoptermaskinernas
dova fladdrande,
från marken, från de beskjutnas
sida. I en annan film
för ett par veckor sedan
intervjuades de amerikanska
helikopterförarna av CBS. En av dem
beskrev sin utlösning
när han äntligen fick skott på
en "VC": han slungades
tre meter fram
av raketerna. Det blir
säkert mer snö idag
säger min granne, svartklädd
på väg till sitt arbete. Han
balsamerar döda och är nattvårdare på
mentalsjukhus. Trakten jag bor i – Lund
med omnejd – blir en allt vitare
bok, solen kommer och lyser
brännande kall över de vidsträckta sidorna.
De döda är siffror, som vilar, virvlar
som kristaller, i vinden över fälten. Hittills
beräknas 2 millioner ha dött i VIETNAM.
Här dör knappast någon
av annat än personliga skäl. Den svenska
ekonomin dödar numera
inte många, i varje fall
inte här i landet. Ingen för
krig i vårt land för att skydda
sina egna intressen. Ingen
bränner oss med napalm
för en feodal frihets skull.
På 14- och 1500-talen fanns ingen napalm.
Solen stiger här mot middag.
Det är snart mars 1965.
För var dag
dödas allt fler i USA's vidriga krig.
Snöflingorna på fotot av
President Johnson
vid tiden för de sista bombningarna
i Nordvietnam – han steg
ur eller in i en bil – faller
allt tätare över de vita sidorna.
Fler döda, fler rättfärdiganden,
tills allt snöar igen
i den natt som slutgiltigt
ändrar sitt ljus utanför fönstren.

Göran Sonnevi; ur BLM nr 3 1965

4

vara en lösning i miljörörelsen t.ex. i kampen mot utbyggnaden av de norrländska älvarna. Men i början av 70-talet startade motståndet mot utbyggandet av kärnkraften. Sverige hade då planer på 24 reaktorer, vilket var världens största kärnkraftsprogram. 1976 års val kom i stor utsträckning att handla om denna fråga. Medan olika partier i riksdagen diskuterade, bildades Folkkampanjen mot kärnkraft, som drev kravet på en folkomröstning. Reaktorolyckan i Harrisburg 1979 var den händelse som blev avgörande för beslutet om en folkomröstning om kärnkraften.

Folkomröstningen ställde upp tre alternativ. Linje 1 som stöddes av moderaterna och folkpartiet. Linje 2 av socialdemokraterna. Båda dessa linjer representerade ja-sidan. Linje 3 stod för nej till kärnkraft och stöddes av centern och vpk samt miljörörelserna i form av Folkkampanjen mot kärnkraft. Genom torgmöten, demonstrationer, studiecirklar och informationskampanjer t.ex. dörrknackning spreds de olika linjernas budskap.

En uppsjö av kampanjmärken för eller mot kärnkraft florerade. På bilar och brevlådor fanns dekaler och streamers som skvallrade om ägarnas ståndpunkt. Det breda utbud av propagandamaterial som förekom i samband med omröstningen hade kommit för att stanna. Något som inte minst märktes inför riksdagsvalet 1982, då samtliga partier använde sig av liknande reklamutbud.

3 *Ge en slant åt Vietnams folk.* **4** *I Barsebäck demonstrerade 20.000 personer mot kärnkraft i september 1977.* **5** *Miljöförstöringens offer. Teckning av EWK (Ewert Karlsson).*

5

6

Folkomröstningen blev en seger för kärnkraftsanhängarna. De många informella grupperna inom Folkkampanjen mot kärnkraft upplöstes. Kvar finns en organisation som under 80-talets första hälft spelat en undanskymd roll och som sin viktigaste uppgift ser att bevaka de jasägande partiernas ståndpunkter inför år 2010:s totala avveckling av kärnkraften i Sverige.

7

Rent generellt kan sägas att kvinnorna spelar en stor roll i dagens alternativrörelser. I kärnkraftskampanjen, miljö- och fredsrörelserna har fler och fler kvinnor i olika åldrar engagerat sig. Kvinnorörelsen själv inte att förglömma.

Men det är inte bara kvinnorna som gör sina röster hörda genom att bilda egna folkrörelser eller aktivt ingå i redan etablerade. Nya rörelser bildas ständigt. De gamla kampmedlen agitation på gator och torg, demonstrationer med plakat, banderoller och talkörer har under 80-talet tagits upp även av företrädare för de borgerliga partierna och deras intresseorganisationer. Mest omskriven är 4-oktober – manifestationen 1983, då tusentals människor demonstrerade mot löntagarfonder.

Vid sidan av nya folkrörelser, demonstrerande direktörer och egna företagare handlar 80-talets opinionsbildande om mer eller mindre professionell lobbyverksamhet. Till skillnad mot i USA och många länder i Europa har det i Sverige ansetts otillbörligt att påverka beslutsfattare. Så är det inte längre. Det gäller inte bara att skapa bred opinion bland befolkningen utan också att direkt kunna påverka tjänstemän och politiker i maktens boningar.

Gunilla Cedrenius & Christer Larsson

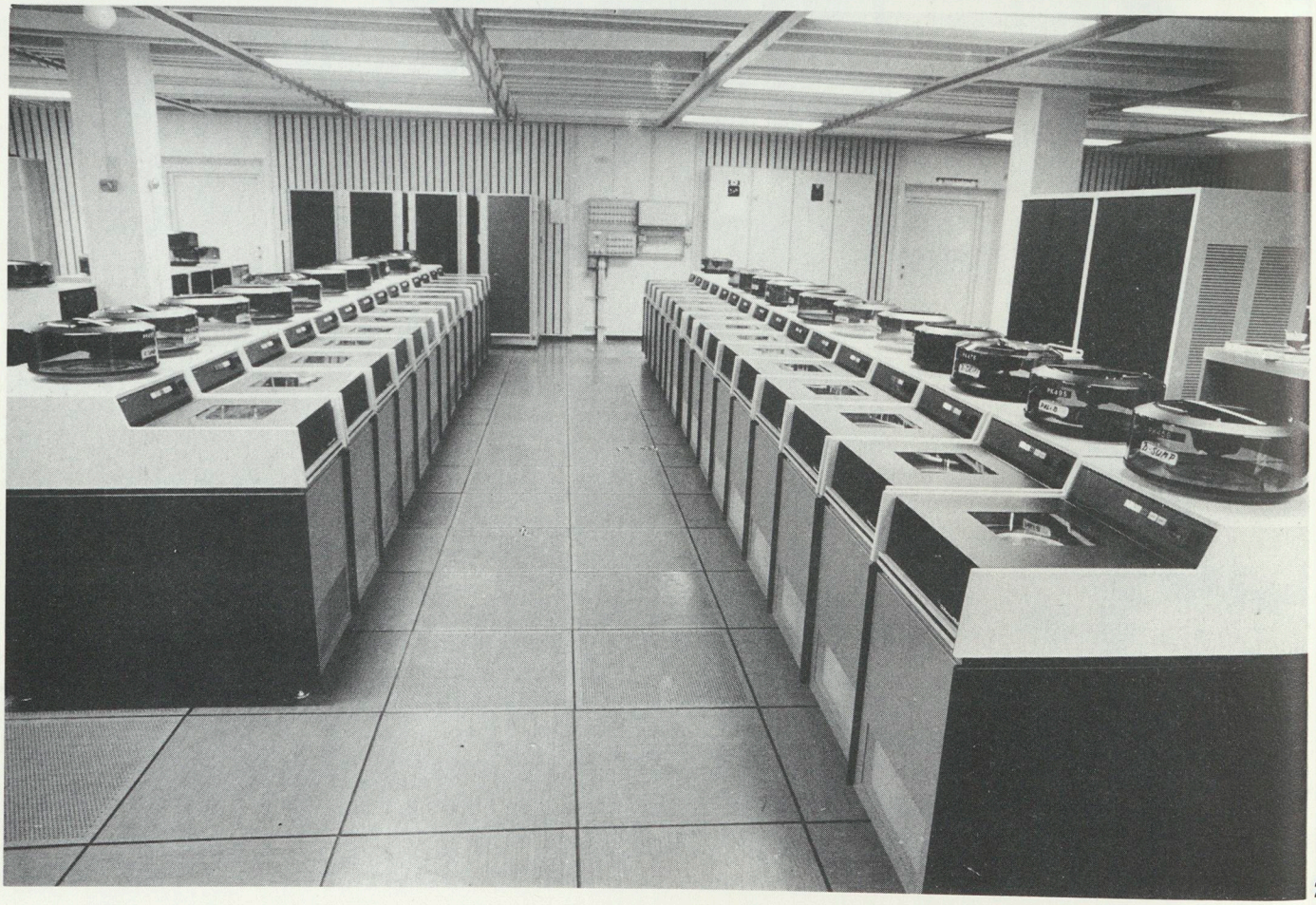
6 *Helga Henschen tolkade SAFE:s budskap i folkomröstningen om kärnkraft 1980. SAFE betyder Socialdemokratiska arbetsgruppen för en alternativ energipolitik.* **7** *Tusentals människor demonstrerade mot löntagarfonder den 4 oktober 1983. Till vänster moderatledaren Ulf Adelsohn.* **8** *Ockupanterna hissade hemsydd flagg vid polisens belägring av kvarteret Mullvaden vid Krukmakaregatan i Stockholm september 1978.*

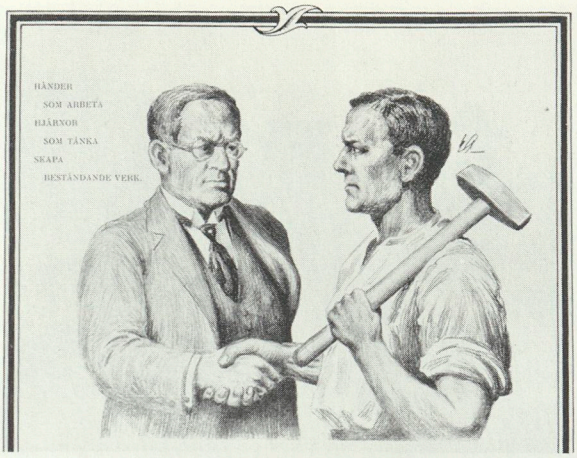
8

1

2

3

Arbetets förändring

Sedan industrialismens genombrott under 1800-talets senare del har arbetet i hög grad förändrats för den enskilde arbetaren.

I utställningens bottenplan visas förändringarna genom ett antal arbetsmiljöer från olika tider och olika branscher. Huvudtanken har varit att spegla hur nya idéer och nya metoder att utföra arbetet har påverkat den enskilda människan.

Det är således själva förändringsprocessen under industrialismen, som vi vill skildra. Naturligtvis blir en sådan skildring starkt generaliserad. Vi har valt att utgå från de *nyheter* i sättet att utföra arbetet, som introducerats av arbetsgivare och arbetsledning för att produktionen av varor skall gå snabbare och för att tillverkningskostnaderna skall kunna hållas på en låg nivå.

Vad som i hög grad präglat arbetet under industrialismens skede är *arbetsdelningen*, dvs. att kunskaperna om arbetsprocesserna överförts till andra nivåer på företagen än där varorna produceras. Genom att dela upp arbetet och kunskaperna i allt smärre enheter och på allt flera arbetare kunde produktionen ökas mycket mera än om en och samme arbetare tillverkade varan från början till slut. På detta sätt blev produkten billigare.

Samtidigt som arbetet inom många industrigrenar har rationaliserats, så har det inom andra utförts på ett traditionellt hantverksmässigt sätt långt fram i tiden. Lancashiresmidet vid många av våra järnbruk fortgick t.ex. ännu in på 1950-talet i stort sett på samma sätt som på 1870-talet liksom också arbetet vid sågverken.

I industrialismens begynnelseskede under 1800-talets senare del hade den enskilde arbetaren relativt stort inflytande över arbetsprocessen. Arbetaren hade överblick över hela produktionen, han hade gedigna yrkeskunskaper och möjlighet att individuellt utforma sitt arbete, för att produkten skulle hålla så hög kvalitet som möjligt.

Järnbruket

Att växa in i arbetet

Lancashiresmeden arbetade »traditionellt», men lancashiremetoden ansågs på 1800-talets senare del modern och mycket rationell. Ca 90% av allt järn i Sverige tillverkades enligt denna metod. Ända från barnsben hade smeden hjälpt sin far eller andra smeder med småarbeten i smedjan.

Tredjedag midsommar 1887 kl. 6 fm. började jag lära det yrke, som jag utövat i 50 år. Jag hade yrkat på att få gå i snickarlära hos en morbror, som var förman för modellverkstaden i Finnhyttan i Värmland. Men far ville, att jag skulle lära lancashiresmidet och därvid blev det. Alltså började jag med far och hans smältardräng i det eftersökta lancashiresmidet. Många av mina jämnåriga avundades mig, för de kunniga ville inte ta nybörjare i första taget med sig. Lärotiden var fyra månader, maten fick jag av mina föräldrar, av bruket fick jag dock ingenting. Under ett och ett halvt år, då jag varit dammbordspojke, hade jag dock lärt mig litet av varje om smedjan. Den första november 1887 blev jag smältardräng åt min far. (*Järnbruksminnen* s. 147.)

Så småningom blev han smedlärling eller smeddräng innan han, om han nådde så långt, själv blev smed och därmed uppnådde positionen som en skicklig yrkesman. Han blev en av »träskoadeln». Hans erfarenhet var ovärderlig för bruksägaren/patronen. Det var smedens yrkeserfarenhet, som avgjorde när smidesprocessen var färdig, inte någon sinnrik teknisk uppfinning. Han kunde också bedöma slutresultatet och han avgjorde när arbetet för dagen var slut.

4

5

6

Smidesprocessen måste slutföras och styrde därigenom arbetstidens längd. Smeden var yrkesstolt och hade en social position att måna om.

Det var alla pojkars största önskan att få bli smeder. De voro en klass för sig, så ingenting kunde jämföras med en smed ifråga om yrke, och dessutom var det bättre betalt än något annat arbete. Smederna hade ett stort anseende och de höll sitt yrke högt. (*Järnbruksminnen* s. 42.)

Föregående uppslag: **1** *Stabbläggare vid Härnösands ångsåg 1885.* **2** *Riksförsäkringsverkets dator i Sundsvall.* **3** *Omslagsbild för Sunt Förnuft, 1926.*

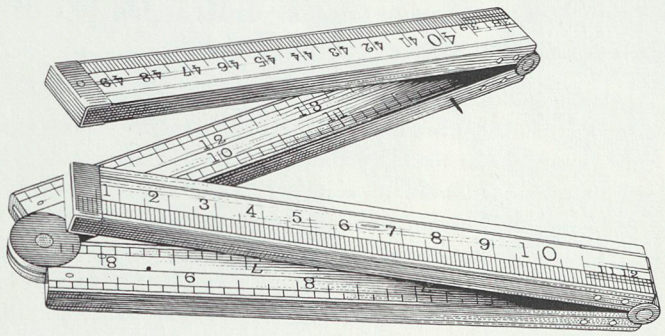
Detta uppslag: **4** *Hos smederna fanns en yrkesstolthet och en nästan skråliknande sammanhållning. Hjulsmeder vid Surahammar 1867.* **5** *Lancashiresmed framför härden. Han bär sin karakteristiska arbetsdräkt, lång vit skjorta, yllestrumpor och träskor. Munkfors bruk 1920.* **6** *Brukssamhällena var ofta små. Herrgård, arbetarbostäder och hyttor låg tätt intill varandra i anslutning till vattenfall. Swabens Werk. Kolorerad blyerts av C. P. A. Cantzler 1850. Tillhör Jernkontoret.*

I den slutna värld, som brukssamhället utgjorde, hade den enskilde arbetaren god kännedom om strukturen i företaget, han kände till ägare- och kapitalförhållandena, han kände sina arbetskamrater, både i arbetet och i deras hem- och familjeförhållanden. Han hade en viss trygghet i det patriarkaliska samhällssystem som rådde vid bruken – åtminstone så länge som verksamheten vid bruket gick bra och brukspatronen skötte sina åligganden:

De gamla infödda stångjärnssmederna och de ordinarie dagarbetarna hade så kallat boställe, de förra hade 3 kor de senare 2 kor. Dagavlöningen var för alla infödingar, som var över 21 år och gick i dagsverke, 58 öre om sommaren och 46 öre om vintern. Därtill kom fria husrum, fri ved på rot, som de fick hugga själva och frakta hem, potatisland, fri läkare och foder till djuren, som de fick skörda själva. Dessutom hade de sädespris, 9 kr tunnan för råg, 8 kr tunnan för korn. För varje barn i familjen erhölls gratis från första levnadsåret till och med tolfte levnadsåret 6 fjärdingar råg och 6 fjärdingar korn, per år räknat. Alla, som arbetade i smedjan, fick 5 kannor hembryggt öl till midsommar, övriga arbetare 2 kannor. Detta öl bryggdes vid påsktiden och stod i iskällare till midsommarafton, då det delades ut, och både hedningar och kristna i broderskapssämja omfamnade varandra. Änkor och gamla fick en sorts pension som kallades gratial. Gubbarna fick göra kil i snickareverkstaden och annat lätt knåpgöra. Dagsavlöningen var 21 öre, litet säd, fri läkare och medicin, potatisland och stråfoder till en ko, som de fick bärga själva. De unga och gamla fick bo tillsammans. Änkorna fick ungefär detsamma. De måste om sommaren sopa broar och vägen, som gick genom bruket. (*Järnbruksminnen* s. 144 f.)

7

8

7 *Timmerbron och uppfordringen. Bollsta ångsåg 1898.* **8** *1878 infördes decimalsystemet och vi började mäta i meter och centimeter. Tumstocken är från 1890-talet.* **9** *Barnarbetare vid Hällefors sågverk 1890.*

Sågverken

Ångkraften tar över

Ångmaskinen, vars utveckling hade en enorm betydelse, gjorde det möjligt att industrialisera sågverksrörelsen. Efterfrågan på svenskt sågat virke hade stigit bl.a. genom att skyddstullarna sänktes i England 1842. Den första ångsågen startades vid Tegelviken i Stockholm redan på 1820-talet. Den första norrländska och mera allmänt kända ångsågen uppfördes i Tunadal i Medelpad 1849. Det dröjde emellertid till 1870-talet innan ångan övertagit vattenkraftens roll som den viktigaste kraftkällan vid sågverken.

Genom att ångdrivna sågverk kunde lokaliseras till orter ute vid älvmynningarna, lämpliga ur exportsynpunkt, uppstod en sågverksindustri av delvis ny karaktär. Norrlands urskogar kunde exploateras. Timret flottades ner till kusten. Sågverkssamhällen med något av Klondyke-stämning över sig växte upp. Det blev en tid av våldsam expansion och koncentration av anläggningarna. Kapital fanns inom landet men

även utländska krediter betydde mycket.

Finbladiga ramsågar, helt i järn, möjliggjorde snabbare produktion av sågat virke. På 1880-talet togs också elektriciteten i bruk för belysning, vilket gjorde att arbetstiden kunde förlängas och driften nattetid underlättades.

Arbetskraften till sågverken kom, förutom de som bodde på platsen, till stor del från jordbruksproletariatet. Till Norrlands sågverk rekryterades arbetare bl.a. från Värmland, Dalarna, Västergötland och Småland. Till en början var arbetet säsongbetonat. Man kom på våren och återvände på hösten till sin hembygd. Det säger sig självt att bostadsförhållandena för denna grupp av arbetare var mycket dåliga. Ytterligare en grupp lejdes för kortare tider att utföra alla möjliga arbeten, t.ex. körning, olika hantverk etc. De kom från trakterna närmast omkring sågverket.

Tummare, påstickare och kantare

Arbetet vid sågverken präglades av långt driven specialisering i arbetsprocessen, särskilt vid de större och modernare anläggningarna. Var och en av arbetarna svarade för några få moment i arbetsprocessen. Tummarna klassificerade timmerstocken, påstickaren och timmerspelaren förde fram den till sågramen, sågaren och hjälpsågaren försågade den, kantaren och hjälpkantaren rensågade kanterna. Olika arbetare tog hand om avfallsvirket, beroende på vad det skulle användas till. Slutsorteringen sköttes av klamparen, vars syssla jämte tummarens, sågarens och kantarens räknades som de mest kvalificerade och de omgavs, liksom smederna vid järnbruket, med viss vördnad och respekt. I brädgården härskade stabbläggaren, som intog en liknande position:

> Stabbläggarna räknade sig som sågverkens »aristokrater», ty var en arbetare stabbläggare, så hade han också i regel ryktet om sig att han var duktig till att kunna arbeta... Stabbläggarnas arbete var tungt och krävande, men det var trots allt ett fritt och eftersökt arbete. (*Sågverksminnen* s. 94.)

Dessa ansvarsfulla arbeten var också självklart de bäst betalda. Okvalificerat grovarbete och lättare diversearbete utfördes i allmänhet av lösarbetare samt kvinnor och barn. Det är således fråga om en ganska långt driven specialisering av de olika arbetsmomenten.

Barnarbete

Inlärningen började redan i barnaåren:

> I övrigt tittade jag på när de andra arbetade. Men redan under denna min lektid, blev jag lyhörd för sågens melodi. Jag lärde mig skilja på de olika maskinernas ljud. Således hörde jag, när man drog på ettans ram. Den var större än de andra och gjorde mindre slag. Intressant var det att höra, när man slog igen en kantbänk och ändå hade en bräda mellan valsarna. Det lät som när man spelar en kromatisk skala legato. De osmorda bärskivorna under timmerbanorna jämrade sig på ett lustigt sätt, och även linspelet efter brädgårdsbanan gav ljud ifrån sig. När »knuten» kilade över bärskivorna, som ledde linan, kvittrade det till på ett karakteristiskt sätt. (*Sågverksminnen* s. 171.)

1881 års lag som reglerade och delvis förbjöd barnarbete undantog järn- och trävaruindustrin, som tillsammans sysselsatte nära en tredjedel av de minderåriga arbetarna i landet. Att nå de mest attraktiva arbetena kunde ta 10 – 20 år. Möjligheterna fanns att avancera och tillägna sig en gedigen yrkeskunskap genom personlig arbetserfarenhet.

Lönen

Förhållandena beträffande löner, arbetstider m.m. växlade mellan olika sågverk och yrkeskategorier. Sågverksägaren dikterade villkoren. Vanligast var ackordslön. Endast ett fåtal hade årslön. Sågverksarbetet var fram till mitten av 1890-talet bättre betalt än annat industriarbete, men p.g.a. säsongarbetet räckte lönen inte till. De fasta arbetarna, vilka var de mest kvalificerade, hade fria bostäder, fri vedbrand och viss sysselsättning året om. Säsongarbetarna, som länge var i majoritet, fick söka sig andra arbeten när sågverken på höstarna drog ned produktionen.

9

10

Verkstadsindustrin

Mekanisering och standardisering

Verkstadsindustrin hade på 1870-talet fått ett explosionsartat genombrott bl.a. genom att andra industrigrenar snabbt mekaniserades och hade behov av maskiner. Även produktionen av jordbruksmaskiner påverkade utvecklingen liksom järnvägarnas utbyggnad. Vid denna tid hade man inte börjat specialisera sig. Verkstäderna tog på sig alla typer av uppdrag och de hade en klar prägel av hantverk, både i arbetets utförande och i arbetshierarkin med lärlingar som skolades in i arbetet. Tillverkningen var i hög grad beroende av individuella yrkeskunskaper:

Till och med borrar fick man göra själv. Inga spiralborrar utan plattborrar. Första gången jag såg ett maskingjort spiralborr var 1894. Vi var på den tiden mycket försiktiga och rädda om verktyg och maskiner. (*Verkstadsminnen* s. 58.)

Yrket lärdes genom att nyanställda fick följa med de äldre arbetarna.

De äldre arbetarna hade mera tid med att lära de unga yrket, det var ej så bråttt då som nu. Men man fick vara hövlig. På den tiden dugde det inte med att säga »Du» till de gamla på platsen. Plåtslagare, smeder och maskinfolk voro yrkesstolta herrar, och det var en vana att man lyfte på mössan på morgonen för dem. (*Verkstadsminnen* s. 66.)

Samma moment, samma moment...

Den alltmer ökande mekaniseringen innebar att maskinen övertog arbetsmoment som tidigare utförts hantverksmässigt. För att maskinen skall vara lönsam måste den utföra samma moment hela tiden. Arbetaren, som sköter maskinen hänvisas då till att också utföra samma få moment under hela arbetspasset. Mycket av det hantverksmässiga arbetet försvann därmed. Arbetaren förlorade sin kunskap om hela arbetsprocessen från råvara till färdig produkt.

I och med mekaniseringens genombrott började man inse vilka fördelar en specialisering skulle kunna medföra. Istället för att konkurrera med varandra borde verkstäderna specialisera sig på en eller ett par produkter. Maskinen kunde utnyttjas i högre grad ju flera exemplar av samma produkt som tillverkades. Arbetaren blev därigenom specialiserad. Det var svårare att flytta honom från ett arbetsmoment till ett annat, eftersom han inte längre behärskade mer än just den maskin han var satt att sköta. I allmänhet hade han inte heller kunskap om reparation eller omställning av maskinen från ett moment till ett annat.

Jag tänkte på allt mellan himmel och jord, när jag kunde maskinen. Jag tänkte på vad skall jag stå här för. Vad är detta för nånting? Då var man ganska ung vet du, 16 – 20 år. Man fantiserade ihop och stod där bara... Du vet, denne rörelsen, den kan jag till tusen, men sedan när man väl kunde den, då var det inte mer. (Arvastson s. 35 f.)

Specialiseringen var ett steg i den process som skulle bryta den makt som arbetaren hade över produktionen. När arbetarens uppgifter reducerats till enbart vissa moment skildes han också från den del av processen som konstruktionsarbetet utgjorde, och som han tidigare haft stor kunskap om och deltagit i. Detta övertogs nu av utbildade tekniker och ingenjörer och förlades till speciella avdelningar.

Människan som maskin

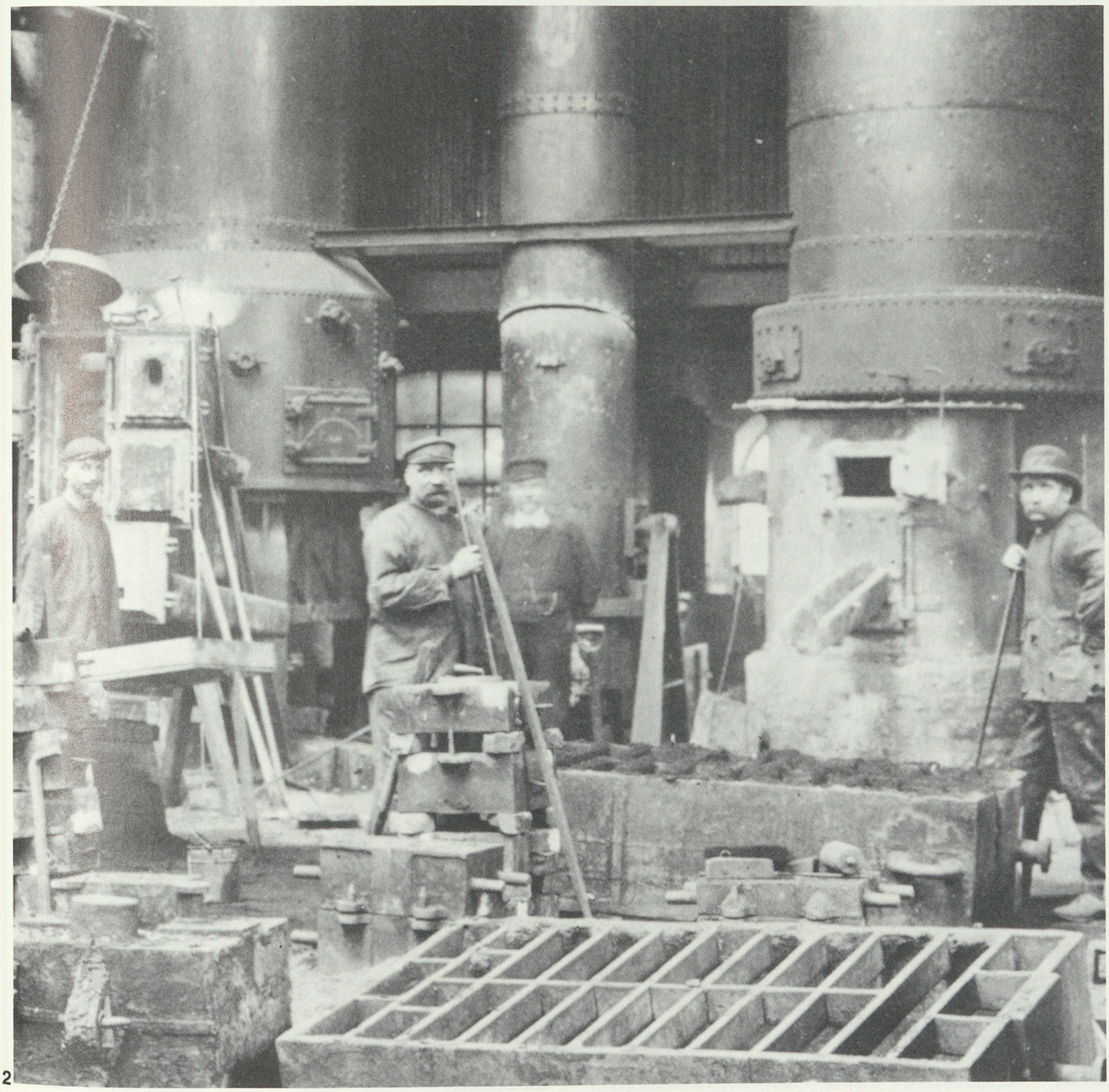
För ingenjörerna var maskinerna som kunde utföra alltmer komplicerade arbeten det väsentliga och deras ideal var människor som i sitt arbete skulle fungera lika effektivt och rationellt som de maskiner de var satta att sköta. Kravet på högsta möjliga effektivitet inom ramen för sociala och ekonomiska begränsningar var vägledande för ingenjörerna. Teorin kom således att skiljas från det praktiska arbetet. Denna tendens har alltsedan början av 1900-talet varit vägledande inom arbetsorganisationen i svensk industri.

Mekaniseringen av arbetet påskyndade i sig själv en standardisering av produkterna, eftersom maskinerna arbetade efter samma mönster hela tiden. Verkstäderna arbetade alltmer med att producera utbytbara delar till maskiner och redskap. Det gällde

10 *De tidiga mekaniska verkstäderna arbetade efter beställning från en lokal kundkrets. Serietillverkning var ännu ej vanlig. Hakers gjuteri, Skurup omkring 1910.* **11** *Vid seklets början övertogs konstruktionsarbetet vid verkstäder och fabriker av ingenjörer och konstruktörer. Ritkontoret vid Bolinders mekaniska verkstadsaktiebolag i Stockholm omkring 1910.* **12** *Kockums gjuteri i början av seklet. I bakgrunden förmannen som övervakar och kontrollerar, iklädd stärkkrage och med klocka på magen.*

11

12

13

då att dessa var standardiserade, så att de passade in. Måttavvikelserna måste hållas så små att de inte spelade någon roll. C. E. Johansson (Mått-Johansson) konstruerade för detta ändamål en kombinationsmåttsats, med vars hjälp man kunde utföra mycket noggranna mätningar. Hans uppfinning vann världsrykte och ersatte en mängd måttprototyper inom verkstadsindustrin.

Standardiseringen ökade arbetsintensiteten genom att arbetaren specialiserade sig på vissa handgrepp. Konstruktionskostnaderna blev lägre genom begränsningen till standarddelar och specialiseringen på ett fåtal produkter gav större vinst.

Även om motsatsen har hävdats verkar det inte som om hantverksskickligheten haft så stor betydelse under verkstadsindustrins utveckling. Det krävdes en ny typ av specialkunskap att sköta maskinerna och man hade i början svårt att rekrytera kunnig arbetskraft. Kunskapen utvecklades så småningom inom arbetslagen, där man lärde upp varandra.

Stängslet kring fabriken

Industrierna förlades alltmer till samhällenas utkantsområden och omgärdades med staket och portar där arbetarna slussades in vid arbetstidens början och ut igen vid arbetstidens slut.

Portarna som förut stått öppna, så anhöriga som bodde nära intill, kunde komma in till de sina med mat och kaffe på rasterna, blev nu stängda och en portvakt anställdes. Det gjordes en liten dörr med en lucka i vid sidan av den stora porten, så portvakten kunde se om det var någon åkare, som skulle in. (*Verkstadsminnen* s. 83.)

En klar uppdelning mellan arbete och fritid börjar skönjas. Fritiden får allt större betydelse för att arbetaren skall uppleva tillfredsställelse. Grunden till »fritidsideologin» kan därmed sägas vara lagd.

Industrins arbetare hade inte längre den närkontakt familj – arbetsplats som tidigare funnits och barnen växte inte längre naturligt in i faderns arbetsmil-

14

13 *C. E. Johanssons, "Mått-Johanssons", måttsats. Firmans brevhuvud före 1911.* **14** *Smedfolk från Sonstorp, Östergötland, på utflykt år 1901.* **15** *Massproduktion av lika varor är i full gång. AB Primus putsavdelning 1907.*

jö. I stället var det ofta slumpen, som avgjorde valet av arbete. Närhet till arbetsplats och behovet av förtjänst för att kunna betala för sig hemma har varit bidragande orsaker till valet av arbete. Även rekommendationer av någon som arbetade inom företaget spelade stor roll. Däremot tycks det ofta som om fäderna önskade sina söner bättre arbeten än vad de själva hade. »Aldrig i livet. Med min hjälp kommer du aldrig in på Götaverken» fick en arbetslös grabb på 30-talet till svar när han bad fadern om hjälp att skaffa arbete på hans arbetsplats. (Arvastson s. 28.) Valet av arbete skedde aldrig fritt, framtiden var bestämd utifrån klassmässiga förhållanden. Slumpen avgjorde på vilken fabrik man hamnade i en industritillvaro. (Arvastson s. 30.)

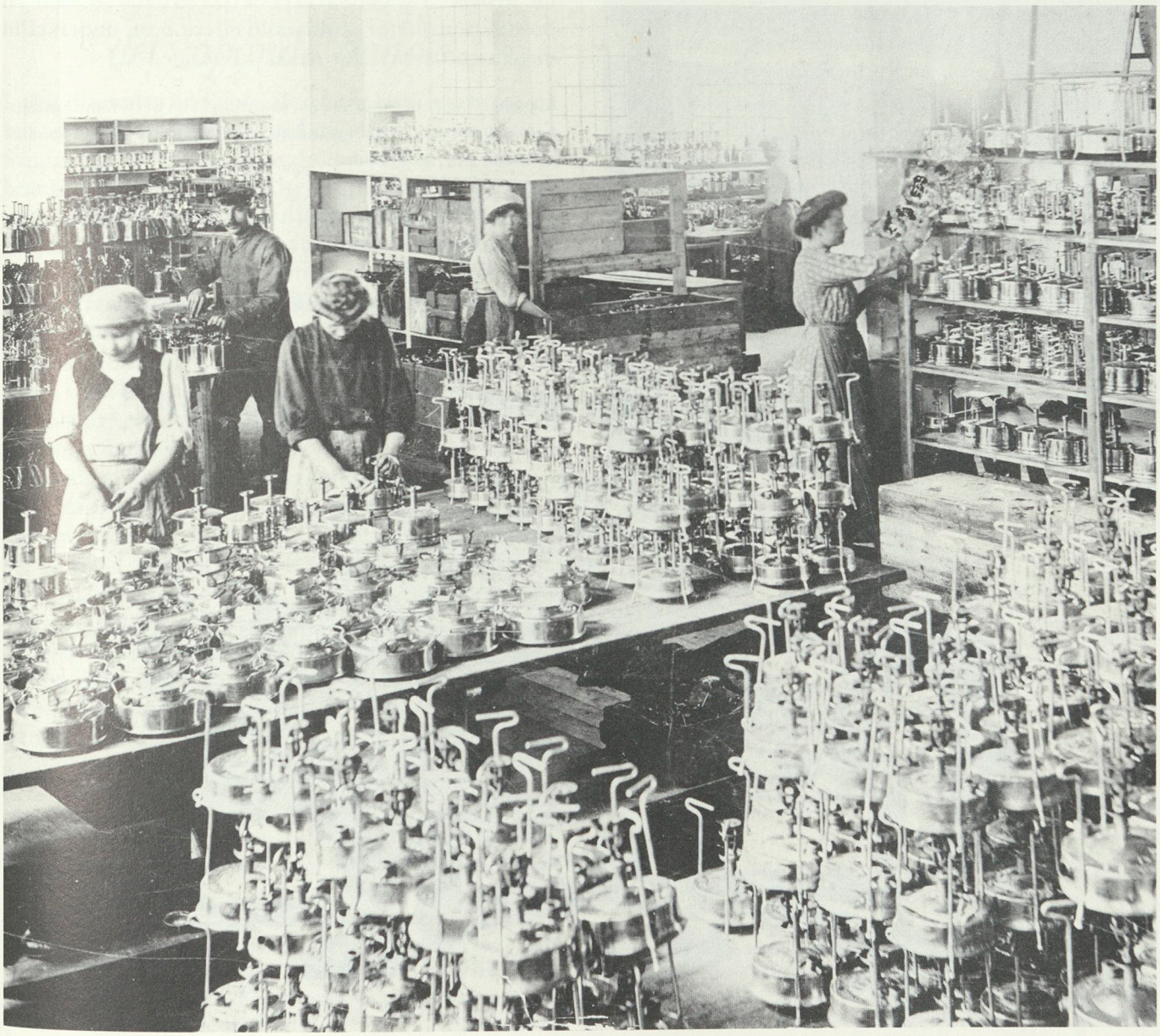
Arbetserfarenheterna fick man av dem som arbetade närmast, de som sysslade med samma arbete. Man fick ofta delta i arbetet en kort tid, se hur det gick till och pröva på innan man sattes att självständigt sköta det.

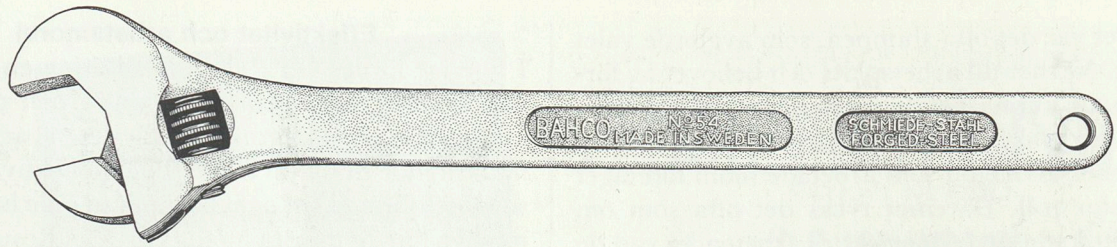
Effektivitet och arbetsmoral

I Sverige fördes vid 1900-talets början en debatt om den svenska industrins effektivitet och de svenska arbetarnas arbetsmoral. Effektiviteten var för låg och man skyllde detta till stor del på ineffektiva arbetare, som inte förstod sitt eget bästa utan ville ha ut högsta möjliga lön för minsta möjliga arbete. Resultatet kunde endast bli att industrier tvingades att lägga ner. Industriledare gjorde studieresor till USA för att studera och hämta idéer.

På detta sätt kom diskussioner om mekanisering, rationalisering, specialisering och koordinering av ett företags olika delar igång i Sverige. Mycket av kritiken gällde svenska industriers dåliga organisation och bristande arbetsmetoder. Att arbeta snabbt, koncentrerat på ett par få moment var bättre för arbetaren än att han förväntades kunna syssla med lite av varje. Metoderna tycks framför allt ha slagit igenom vid mera expansiva, teknologiskt avancerade mekaniska verkstäder med en exportmarknad.

15

Skiftnyckeln konstruerades 1892 av J. P. Johansson. Affärsmannen B. A. Hjort köpte rätten till Johanssons uppfinningar och spred produkterna under namnet BAHCO. Denna skiftnyckel är från 1910.

Rationell arbetsledning

Omkring 1910 börjar de idéer om rationell arbetsledning som Fredric Winslow Taylor (1856 – 1915) och hans efterföljare stod som faddrar för att diskuteras i Sverige. Sina teorier presenterade Taylor i böckerna *Shop Management* (1903) och *The Principles of Scientific Management* (1911). Den senare utgavs redan 1913 i svensk översättning av Industriförbundet under titeln *Rationell arbetsledning*.

Taylor själv angav som sitt mål att såväl arbetsgivaren som arbetaren skulle tillförsäkras högsta möjliga välstånd och varje individ utveckla sin största produktionsförmåga. Arbetet skulle drivas till högsta fulländning. Taylor utarbetade sitt system bl.a. på Bethlehem Steel Company 1899, där han genom att studera arbetarna i ett järnbärarlag och ändra deras sätt att utföra arbetet lyckades höja produktiviteten.

När han säger att Ni skall lyfta en järntacka och gå, så tar Ni den och går, och när han säger att Ni skall sitta ned och vila Er så sätter Ni Er! Och det får Ni lov att göra hela dagen. Och så måste Ni komma ihåg att inte säga emot. En prima karl gör precis som man säger honom och käbblar inte emot. (Taylor s. 30.)

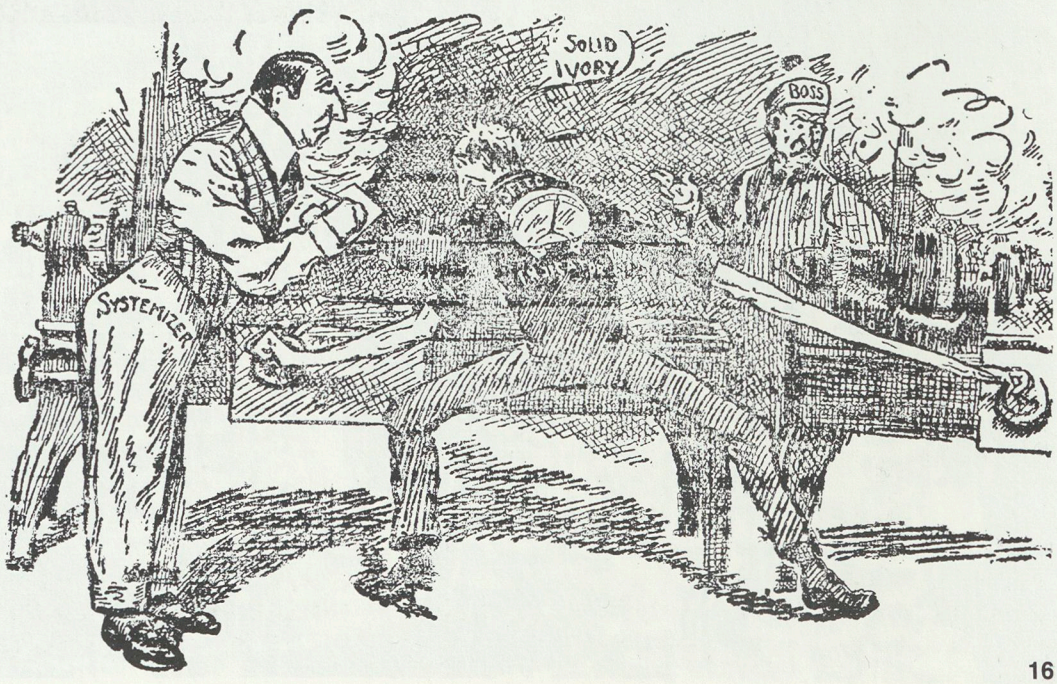
Taylor visade genom sina experiment att det genom vetenskapliga metoder gick att höja produktiviteten avsevärt samtidigt som produktionskostnaderna minskade. Arbetarna kompenserades i viss mån med höjda löner. Det första storföretag i Sverige som introducerade Taylorsystemet var SKF 1918.

Systemet förutsatte att arbetarnas enda motivering för arbetet var lönen. Synen på arbetaren som en produktionsfaktor jämnställd eller t.o.m. underställd maskinen framträder också i Sverige.

Liksom i fråga om maskinerna, kan man även beträffande arbetspersonalen tala om stilleståndstider, som kunna klassificeras på liknande sätt. (Engblom.)

Arbetarnas rörelser skall anpassas till maskinerna. Man utarbetar särskilda person- och maskinscheman, som skall tjäna som hjälpmedel för att »utröna det mest effektiva sätt för att samordna arbetarna med maskinerna« (*Arbetsförenkling.*)

En maskinarbetare enligt Taylor systemet "på höjden av sin tid".

16

17

Konfektionsindustrin och det löpande bandet

I utställningen är konfektionsindustrin exempel på hur idéerna om rationell arbetsledning genomförs i Sverige. Det första löpande bandet inom denna bransch monterades vid Algots i Borås 1932. Separator hade dock redan infört löpande band 1916. Det dröjde emellertid till 1930-talet innan det blev vanligt inom svensk industri.

I och med det löpande bandet uppdelades arbetet i än mindre antal moment än tidigare. Arbetsledaren reglerade bandets takt efter ett i förväg på varje moment noga utstuderat tids- och rörelseschema. Det var hastigheten på bandet som avgjorde arbetsrytmen och därmed också angav företagets krav på arbetstempo. Den enskilde arbetaren hade fråntagits planeringen av sitt eget arbete helt och hållet. Denna genomfördes av specialister. Rationaliseringarna ledde till ökad produktion och bättre konkurrenskraft.

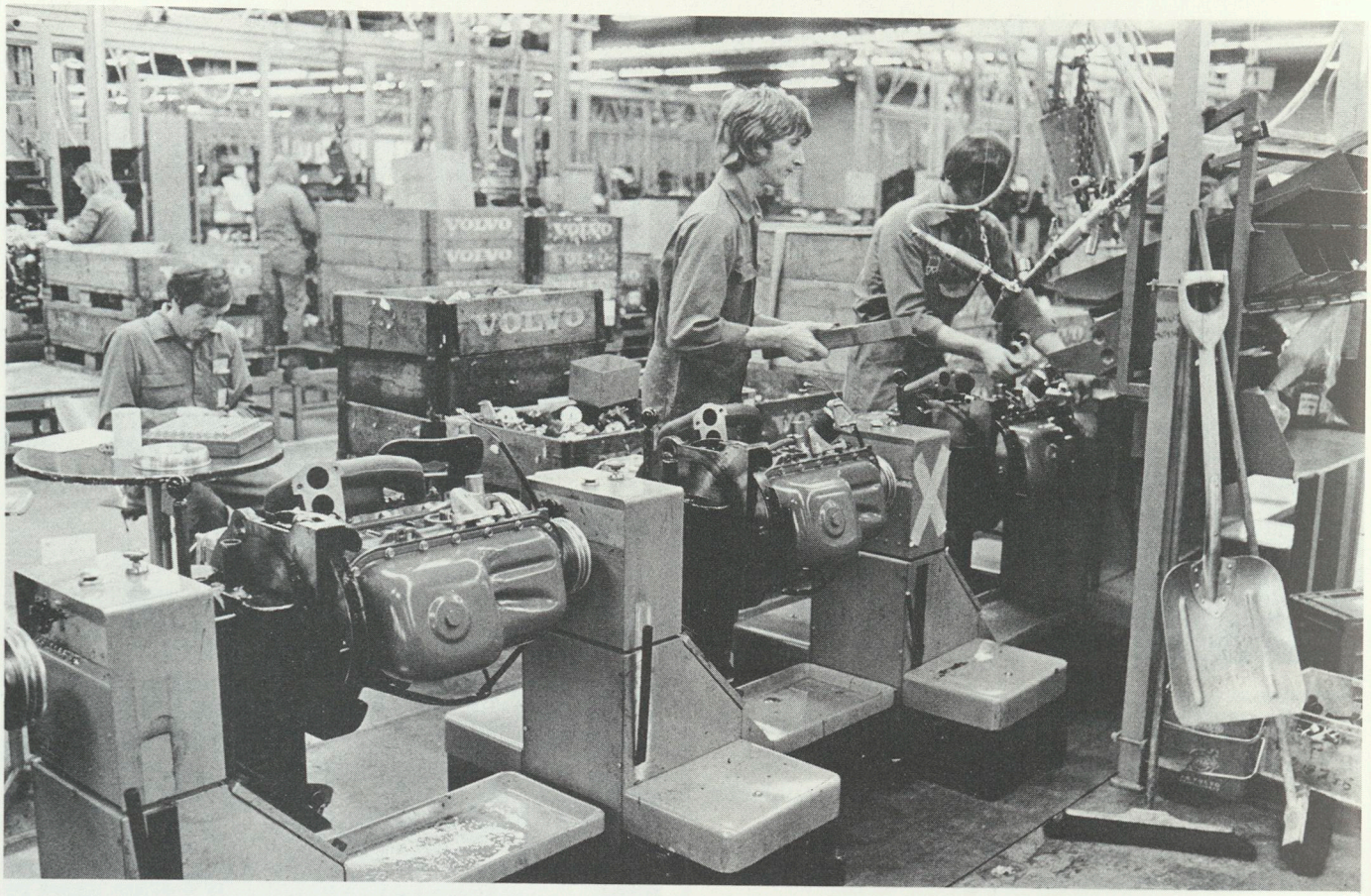
Tidsstudierna, som blev allt vanligare under 1940-talet, lades upp av tidsstudiemannen. Många arbetare hävdade att denne vidtalade arbetare som kunde pressa tiden till ett minimum. Men många berättelser handlar också om hur man lurar tidsstudiemännen genom att utföra arbetet på ett mycket mera omständligt sätt när han är närvarande.

Du vet, dom tog tidsstudier och så där. Och dom hade lite svårt för att lära sig oss. Vi hade lättare för att bevaka våra intressen. Om jag ska ta en historia där, så var det, vi hade tidsstudie där. Och vi fuskade. Vi kunde ha gjort det mycket enklare, som vi brukade göra, när vi stod ensamma. Men det gjorde vi inte. Utan vi jobbade en annan väg, som var omständligare och tog längre tid. Bara för att han stod där och vakade över oss. Vi tyckte ju inte om studier, arbetsstudier. För vi tyckte ju att det var en djävla slavpiska. (Arvastson s. 45.)

18

16 *Arbetsstudierna stötte på starkt motstånd. Denna amerikanska nidbild publicerades i Metallarbetaren 1914.* **17** *Löpande bandet slog igenom inom konfektionsindustrin på 1930-talet. Från Algots fabriker i Borås.* **18** *Tidsstudiemannen studerar arbetarens handgrepp och rörelser.*

19

När månadslön infördes i stället för ackordslön, påstås förslagsverksamheten ha ökat vid en del företag. Arbetarna hade helt enkelt inte längre behov av att hålla sina knep för sig själva utan delade med sig till arbetsledningen (Arvastson s. 46).

Störningar var s.a.s. inbyggda i löpande bandets idé och ledde ofta till konflikter. Men det var oftast mot den enskilde arbetaren som missnöjet riktades, både från arbetsledare och arbetskamrater.

Det var gamla bussbanan med en 25 – 30 man och väntetid en halvtimma... Så helt plötsligt fick basen för sig, att det ville dom inte betala för. Då kom jag ihop mej med honom. Och vi trätte och jag sa till honom precis varför. Men jag gick med beskedet att jag var välkommen tillbaka. (Arvastson s. 42.)

Med maskinerna och den ökande tidshetsen med ackordslönerna kom också ökade skador och olycksfall. Dessa var också en mycket stark anledning till kritik mot de nya systemen.

»Dom» och »vi»

I ackordslöner och tidsstudier ligger fördolt ett slags misstro gentemot arbetaren. De kunde också medverka till konkurrens arbetarna emellan samtidigt som de fungerade som kontroll. De skapade emellertid också en slags gemenskap, en vi-känsla gentemot företaget och arbetsledningen. Gemensamma värderingar och normer utvecklades, som angav hur man skulle förhålla sig till »dom» dvs. företagsledningen. »Tvärtemot sin ursprungliga funktion att sönderdela arbetet och splittra arbetarens förhållande till kamraterna kan ackordet ofta leda till en värdemässig integration och en känsla av samförstånd», säger etnologen Gösta Arvastson beträffande varvsarbetare i Göteborg (Arvastson s. 46). Detta tar sig ofta uttryck i att man bildar arbetslag, som inom sig organiserar upp sitt arbete på bästa sätt, man hjälper varandra, äldre lär upp yngre. Det var också inom dessa lagbildningar, kända sedan 1870 – 80-talen, som en yrkesexpertis växte fram. Lagen var institutioner som förvaltade gruppens normer, värderingar och traditioner. Arbetaren agerade kollektivt inom laget, där gruppsolidariteten var väl utvecklad.

Arbetsgemenskapen låg också ofta till grund för det gemensamma livet i bostadsområdena. Man kände varandra och varandras familjer. Utflykter tillsammans spelade en stor och viktig roll. Männen gick t.ex. ofta och badade tillsammans efter arbetets slut på lördagarna.

Skillnaderna kunde också ta sig uttryck i sättet att klä sig. Så här berättar en varvsarbetare från Eriksberg:

När jag började hade alla samma overaller. När sedan företaget gick in och subventionerade arbetskläderna, så skulle förmännen ha gula overaller. Då märkte man dom här djäkla klasskillnaderna ännu mer. (Arvastson s. 47.)

Stolthet och glädje i arbetet

Även om arbetet var enahanda och mekaniskt kunde man känna en yrkesstolthet och glädje i arbetet, en tillfredsställelse över att klara av det.

Maskinen har hon lärt sig grundligt, det är bara hon bland kvinnorna på avdelningen som klarar av den helt och fullt. Detta är hon stolt över, liksom att hon får rycka in för dem som inte orkar lyfta tunga saker. Men i övrigt ger själva arbetet inte några glädjeämnen. Det är enformigt tycker hon. (Westlander s. 26.)

Kanske är det så att det är icke-industriarbetare som uppfattar arbetet vid maskinerna som enbart negativt?

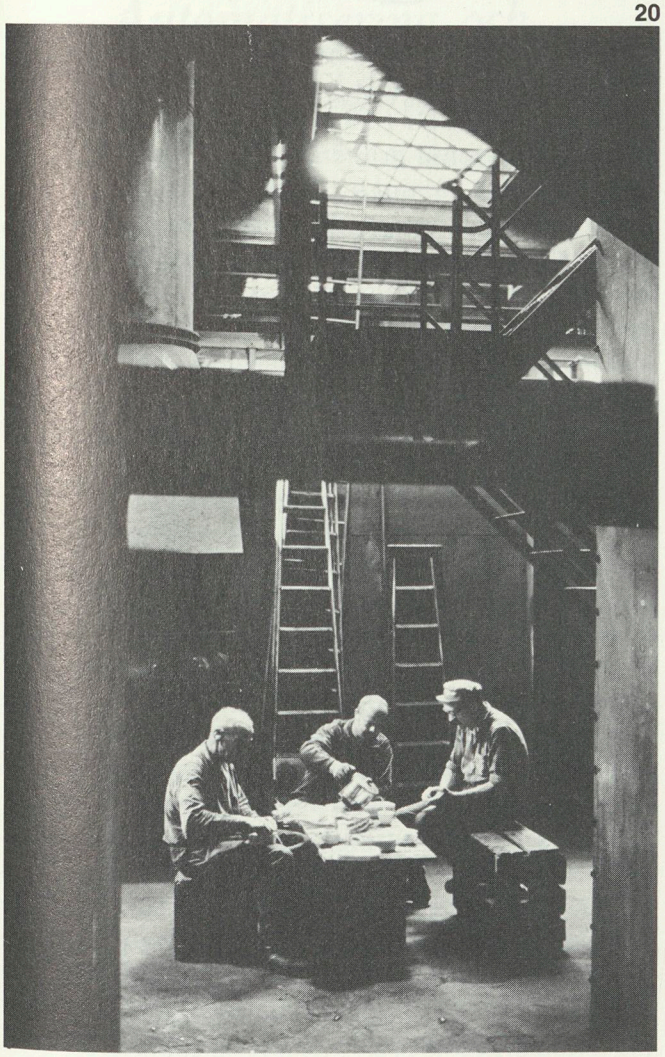
Ingen tror att man kan lägga ner en själ i en A-ring. (Arvastson s. 67.)

Livet i fabriken skapade regler för hur man kunde eller skulle bete sig under arbetet. De innefattade relationer till företag och arbetsledning, till maskinerna, till kamraterna, till facket och skapade normer och värderingar som tillsammans bildade vad man kan kalla en »fabrikskultur».

Kvinnorna till industrin

Konfektionsindustrin utvecklades under mellankrigstiden till en industri med mycket stor del kvinnlig arbetskraft. Motiven till detta var framförallt ekonomiska. I egenskap av icke familjeförsörjare ansågs kvinnorna kunna arbeta för lägre lön och skillnaderna mellan manliga respektive kvinnliga arbetslöner var avsevärda. Möjligheter till avancemang var så gott som obefintliga för kvinnorna. Arbetspsykologer hävdade att kvinnor hade en särskild fallenhet för tålamodsprövande arbete, de var av naturen vana att sköta barn; ett repetitivt arbete, som hushållsarbetet gjorde dem speciellt tränade att klara av tempoarbete.

20

Kvinnorna äro ofta i höggrad *receptiva*, dvs. de äro mottagliga för intryck och ha lätt för att lära, men deras behov av *spontan* intellektuell verksamhet är mindre starkt än männens. (Brandell s. 113.)

Männen ställde och styrde och kvinnorna sydde. Synsättet var betingat av produktionens krav i en mansdominerad värld. Enkätundersökningar bland arbeterskorna ger en något annan bild:

Fabrikssömmerska från mitt 18:e år. Saknar utbildning i något yrke, emedan jag måst försörja mig och därför saknat medel till någon som helst yrkeskurs... Jag önskar byta arbete på grund av att arbetet är innehållslöst och enformigt... De löpande banden har gjort att det ej längre är ett yrke. (*Beklädnadsarbetaren* 1938:4, s. 19.)

På många arbetsplatser var kvinnorna inte särskilt uppskattade som yrkesarbetare under de första årtiondena med ökande kvinnlig arbetskraft. De ansågs sakna männens tekniska kunnande. Maskinen uppfattas inom vår kultur som »manlig». Det finns många exempel på hur kvinnor utsattes för trakasserier från förmän och manliga arbetskamrater som manipulerade med maskinerna för att ackorden skulle hållas nere för kvinnorna.

Kvinnorna gjorde också intrång i en mansdominerad värld, fylld av »manlig» jargong. Många kvinnor intog en hård attityd för att klara sig och anpassade sig efter den dominerande manskulturen.

Men det finns också många exempel på en motsatt reaktion från de manliga arbetarnas sida. Det rådde en mjukare stämning i de kvinnodominerade avdelningarna, vilket uppskattades av många manliga arbetskamrater.

Att kvinnornas plats var i hemmet och deras uppgift att sköta hushållet var en mycket utbredd uppfattning bland de manliga arbetarna. Man skämdes över att låta sin hustru förvärvsarbeta. Det kunde uppfattas som ett tecken på att man inte förmådde försörja sin familj.

19 *Tillverkning av motorer vid Volvo-Skövdeverken där man arbetar i självstyrande grupper.* **20** *Arbetslag under en fikapaus i verkstaden. Man har ordnat en "egen" vrå.*

Ja, dom hade aldrig förvärvsarbete. Dom hade inte tid med det. Det var högst sällan någon kvinna arbetade, det var nästan förnedrande om en kvinna jobbade på den tiden. Mamma hon har aldrig jobbat. (Arvastson s. 57.)

I hemmet däremot var kvinnan den dominerande. Hon förvaltade ekonomin och det var till henne mannen och de arbetande barnen lämnade sina löner. I krissituationer fick även kvinnan gå ut i tillfälliga arbeten. Städ- eller tvättjobb var oftast vad som stod till buds i sådana situationer.

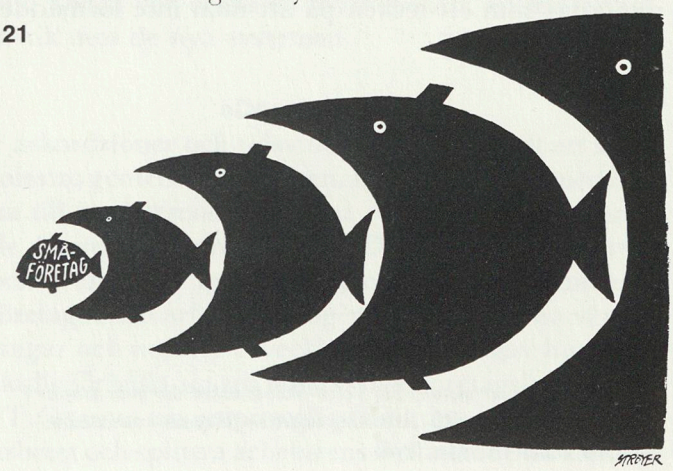
Arbetsplatserna byggdes för den »mekaniserade» arbetaren som man trodde skulle skapas av industrialiseringen. Olika psykotekniska prov skulle hjälpa till att sålla fram de lämpligaste. Men omstöpningen gick trögt. Människan själv var det största hindret.

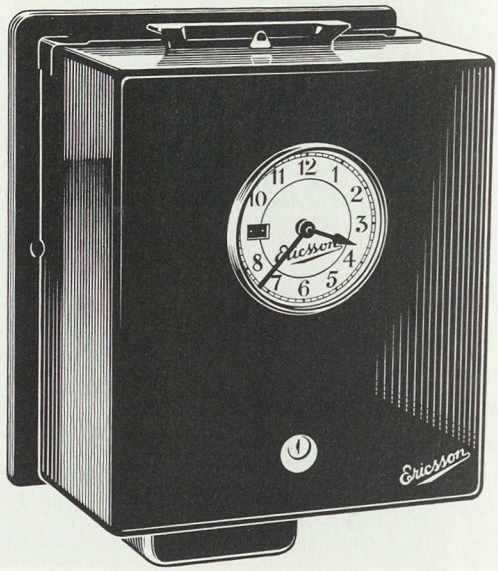
Stordrift och samförstånd

Efter andra världskriget inriktades den svenska industrin, med sin av kriget gynnade position, på allt större rationaliseringar och utveckling till stordrift. Tilltron till näringslivets effektivitet var stor. Det rådde en samförståndsanda mellan arbetsmarknadens parter. Ökad produktion och effektivitet var de gemensamma målen. Rationaliseringar, arbetsstudier och prestationslöner ansågs av båda parter som medel att uppnå dessa mål.

De vetenskapliga metoderna för arbets- och prestationsmätning utvecklas vidare framförallt i USA. Bland de mest omtalade är Human Relation-skolan, utvecklad i USA vid slutet av 1920-talet. Den betonade det sociala livets betydelse på arbetsplatsen och ville skapa mänskligare relationer mellan arbetsledning och arbetarna på »golvet». Med hjälp av psykologer sökte man att lösa stress- och andra problem som uppstod på arbetsplatserna. Arbetarnas gruppnormer, inställning till arbetet, kamratskap, omväxling i arbetsuppgifterna ansågs viktiga liksom deltagande i beslutsprocesserna. Om Human Relation-skolan haft någon större betydelse i Sverige är tveksamt. Arbetsstudiemetoderna utvecklades mot allt större förfining och exaktare mätmetoder. MTM-metoden, också den utvecklad i USA på 1940-talet, är en vidare utveckling av taylorismen och makarna Frank och Lilian Gilbreths rörelsestudier. Den användes i Sverige första gången 1949 på Volvo Penta-verken i Skövde och anammades snabbt av många svenska företag. 1954 hade 54 företag infört metoden. 1955 års avtalsförhandlingar möjliggjorde tillkomst av lokala avtal för metodens införande. Tack vare den samarbetsanda som rådde mellan arbetsmarknadens parter var också fackföreningsrörelsen positiv.

21

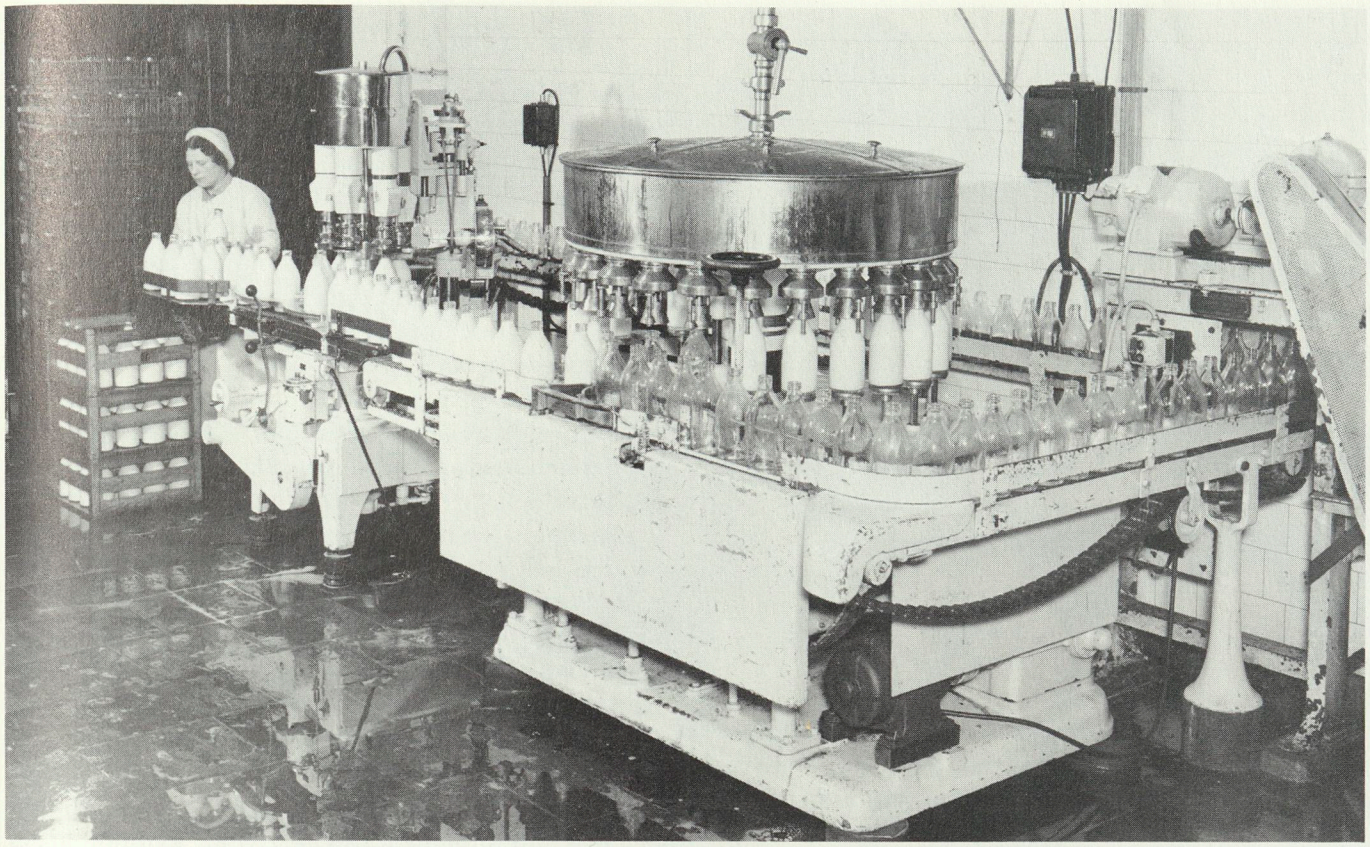
22

Total kontroll

MTM-metoden innebär i korthet följande. En speciell tidsenhet TMU (Time Measurement Unit) används för att mäta grundrörelserna som ingår i ett arbetsmoment (1 tim.=100.000 TMU, 1 sek.=28 TMU). Med hjälp av de tidsuppgifter som finns angivna för varje grundrörelse beräknas normtiden för varje arbetsuppgift. Så snart arbetsmetoden är fastställd är också normtiden given och man kan sätta ackord efter denna. Någon tidsmätning med klocka behöver inte göras.

MTM medförde en mycket stor produktionsökning när den infördes på Volvo Pentaverken. Men för arbetaren innebar den en total kontroll och någon möjlighet att själv lägga upp sitt arbete existerade inte längre. Metoden fjärmade arbetaren från den fackliga ledningen, eftersom det fackliga arbetet genom ackordssättningen blev ett arbete för experter. Att själv räkna ut eller kontrollera ackord blev för komplicerat. Både företaget och den fackliga ledningen ökade sin makt gentemot den enskilde arbetaren. MTM skapade också motsättningar mellan den fackliga ledningen och arbetarna »på golvet».

Socio-tekniken, ytterligare en industrifilosofisk riktning under 1960-talet, menar att maskiner, arbetsuppgifter, sociala förhållanden och arbetsledning bör utvecklas parallellt på grundval av en helhetssyn. Man arbetar bl.a. med självstyrande grupper, som själva kan bestämma över vissa delar av produktionsprocessen.

23

Automatisering och processteknik

Rationaliseringarna under efterkrigstiden utvecklade den s.k. processtekniken. I utställningen illustreras den med mejeriindustrin som exempel. Processtekniken innebär att hela produktionskedjan sker i ett slutet system, där råvaran pumpas genom hela tillverkningsprocessen. Processtekniken visade sig vara mycket lämplig för kemisk industri samt inom mejeriindustrin, som blev föregångare inom livsmedelsindustrin när det gäller denna metod. Man samarbetade med maskinindustrin, för att få fram nya system för hantering, förpackning och distribution.

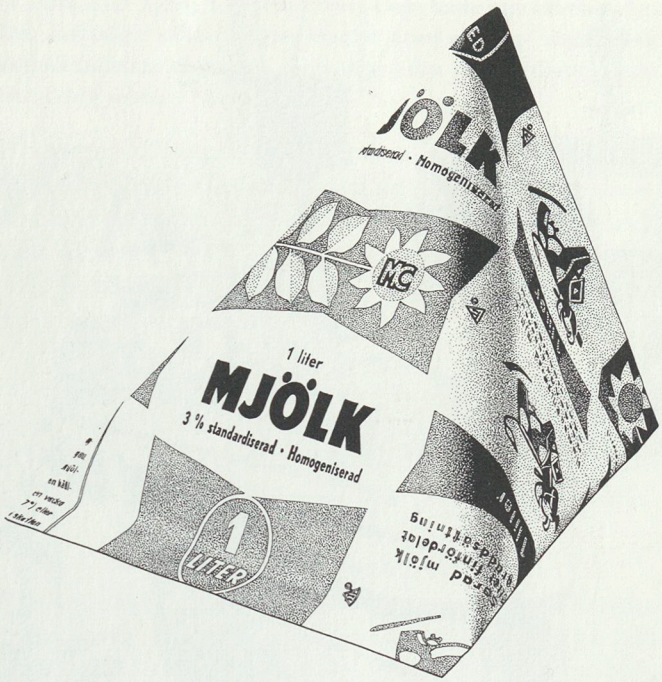
Genom separatorn, som skilde grädden från mjölken, uppkom redan på 1870-talet en fabriksmässig mejerihantering men mjölken hanterades då i öppna kärl. På 1930-talet elektrifierades de tidigare ångkraftsdrivna mejerierna och då konstruerades också de första slutna mjölkbehandlingssystemen. Dessa var naturligtvis ur hygienisk synpunkt mycket bättre. Mjölken tappades i de större mejerierna på flaskor för distribution. På 1950-talet började dessa ersättas alltmer av engångsförpackningar av papper, tetra-pak. Denna nya metod utvecklades av Tetra Pak AB i Lund och har vunnit världsrykte. Den förpackningsmaskin för grädd-tetra-pak som visas i utställningen började användas 1952.

Processtekniken innebär en automatisk styrning av hela tillverkningsprocessen. Arbetarens funktion blir

24

21 *»A propos fusionerna. Är vi på väg mot BOLAGET?» Teckning av Poul Ströyer 1975.* **22** *Tidur har efterträtt brukens vällingklockor och fabrikernas ångvisslor.* **23** *Automatiseringen inom livsmedelsindustrin börjar på 1930-talet. Tappningsmaskin för glasflaskor vid Mjölkcentralen i Stockholm 1939.* **24** *På 1950-talet började glasflaskorna ersättas av engångsförpackningar. Metoden utvecklas av Tetra Pak AB i Lund.*

alltmer att övervaka maskinerna och man slipper många tunga monotona arbeten. Samtidigt försvinner möjligheten att påverka produktens utformning och kvalitet. Maskinen styr hela processen.

På morgonen tryckte jag på knappen så att maskinen blev varm, fyllde på smörjolja och kopplade ihop till rörsystemet. Satte i papperet i kassetten... Drog sedan upp papperet och ner i maskinen. Tryckte igång maskinen med en knapp. Grep tag i förpackningen och förde den runt i klippanordningen. Det var mycket viktigt att synkronisera så att »girlanden» eller »korven», som den kallades var lagom spänd. Det var det svåraste momentet i starten.

Sen var det övervakning. Man tog då och då förpackningar och vägde dem. 4 gånger i timman, och förde viktprotokoll. 3.600 förpackningar i timman...

...Maskinerna var bra ur arbetsmiljösynpunkt. Slapp skärskador som var vanliga förut.

Numera krävs ej mycket av maskinskötaren. Bara övervakning. Inte någon felsökning och inte byta papper.

(*Mjölkcentralen*, 1950-talet, Nord. mus. arkiv)

Att montera komponenter

Luxor i Motala, som i utställningen tagits som exempel på komponentindustrin, började sin serietillverkning av radiomottagare redan 1923. Arbetaren monterar enskilda komponenter, som senare, i andra led, sätts samman till färdiga produkter. Arbetskraften bestod då till mycket övervägande del av män, som monterade delar till färdiga apparater. Hela arbetsprocessen kunde överblickas och kontrolleras av dem som utförde arbetet. Utvecklingen under 1950- och 60-talen, bl.a. genom elektroniken, gick mot styrning av kontrollen av arbetsprocessen. Transistorerna bidrog till en modulutveckling, vilket bl.a. ledde till att allt färre delar i t.ex. en TV-apparat repareras. Yrkesskickligheten hos servicearbetarna minskar därför att den helt enkelt inte behövs.

Redan på 1940-talet började man anställa allt fler kvinnor på Luxor och inom komponentindustrin. Kvinnorna ansågs särskilt lämpade att sköta monteringen av komponenter, ett monotont arbete, och när den »renodlade» komponentmetoden på 1960-talet var utbyggd är det nästan till 100% kvinnor som arbetar med denna uppgift. Egenskaper som snabbhet och finmotorisk färdighet, vilka kvinnor anses besitta i högre grad än män, är önskvärda.

När kvinnor började anställas på Volvo efter kriget fick dom »pilljobb», därför att dom var mjukare i händerna och var bättre på det elektriska än en karl. (Arvastson s. 48)

25

25 *Monteringen av bandspelare vid Luxor utföres av manlig arbetskraft, 1950-talet.* **26** *Kvinnor ansågs som särskilt lämpade för monotona monteringsarbeten, 1970-talet.* **27** *Trots lätt arbete uppstår yrkesskador. Värk i axlar och nacke är vanliga åkommor. Med armarna vilande i mitellor lindras besvären.*

26

Arbetet karakteriserades också som »lätt», det kräver ingen större kroppsstyrka. På 1960-talet kunde varje arbetare ha 20-talet olika moment att hålla reda på. Vid mitten av 1980-talet är antalet nere i 5–6.

Det till synes lätta arbetet var trots allt inte fritt från yrkesskador. Monotonin – att dag efter dag, vecka efter vecka utföra samma rörelser med händer och armar – gav förslitningar i nacke, rygg och axlar. Drömmen om tekniken som befriare från tunga arbeten med dess svåra arbetsskador grusades. Nya skaderisker kom i stället.

Arbeterskorna inom komponentindustrin har, genom att de endast utför få arbetsmoment, en mycket obetydlig insikt i vad den slutliga produkten blir. De kan ej påverka arbetsprocessen och inte heller produktens kvalitet eller utformning. Ägarstrukturen i företagen är ofta komplicerad och den enskildes kunskap omkring dessa förhållanden är ofta mycket liten.

27

Datorn slår till

Datatekniken har präglat 1970- och 80-talen. Datorn utvecklades i USA på 1940-talet och har sedan dess allt snabbare tagits i bruk inom vitt skilda delar av arbetslivet. Datorn är lika generellt användbar som de »traditionella» tillväxtteknikerna: ångmaskinen, järnvägen, bilen. Datorns effekter i samhället kommer att bli minst lika stora som dessas. Inom flera fält har redan genomgripande omstruktureringar skett, t.ex. inom bank- och försäkringsväsendet.

Datorns effekter är emellertid av helt annan karaktär än de som följde på introduktionen av ångmaskinen, järnvägen och bilen, vilka gav upphov till enorma följdinvesteringar. Om datateknikens följdeffekter vet vi ännu mycket lite. Möjligen kommer investeringarna att ligga inom tjänstesektorn. De branscher som hittills datoriserats mest har också ökat antalet anställda medan det finns en tendens att branscher som hittills mycket lite berörts av datoriseringen har minskat antalet anställda. I de förra fallen har datorerna möjliggjort helt nya verksamheter. De traditionella arbetsuppgifterna har däremot inte ökat.

Försäkringskassan

I utställningen har Försäkringskassan valts som exempel på datoriseringen. Försäkringskassan använder ett av de största och mest komplicerade datorsystemen i Sverige. Den är dessutom en av de mest välundersökta arbetsplatserna, när det gäller datoriseringens påverkan på arbetsmiljön, på samhället i stort och vad gäller återverkan på socialförsäkringssystemet.

1972 startade en försöksverksamhet med ADB på Försäkringskassan, året därpå infördes systemet på de centrala kontoren och 1976 avskaffade man helt de manuella personregistren, som hittills förts. Datorsystemet bygger på en stor centraldator i Sundsvall med ett tusental uppkopplade terminaler och skrivare ute på försäkringskassekontoren. Allt skedde efter flera utredningar under ett tiotal år.

Ute i hela samhället har tron på stordriften nu börjat vika. Den tycktes ha nått ett tak och dess fördelar tenderar att vändas till nackdelar. Decentraliseringstankarna börjar vinna mark. Åter är det möjligt att tala om effektivitet i termer av lokalt engagemang och arbetstillfredsställelse. Ett uttryck för detta var också lagen om medbestämmande i arbetslivet, som infördes 1976–77. Lokala, småskaliga lösningar har blivit möjliga genom den snabba utvecklingen av mikrodatorer under 1970-talet.

Vilka konsekvenser får datoriseringen för den enskilde, som arbetar med data? Det är ännu för tidigt att dra generella slutsatser men några konsekvenser kan urskiljas.

En konsekvens består helt enkelt i att systemen är för svåra att använda. Ansträngningar görs hela tiden att förbättra redan datoriserade områden.

En annan konsekvens är av mera personlig karaktär och består i ögontrötthetssymptom, stress och liknande problem. För att komma tillrätta med dessa pågår en intensiv forskning.

En tredje är att datorn tar över en kunskap som individen tidigare hade. Man kan ta ett exempel från Försäkringskassan. Som grund för utbetalningssystemet ligger lagstiftningen. Utbetalningarna är inprogrammerade efter ett mycket sinnrikt uträknat system. Så ändras lagstiftningen men kunskapen om hur man räknar ut systemet är bortglömd och eftersom datorerna inte kan hantera nyanser måste hela systemet räknas fram på nytt.

Var går gränsen för datorn?

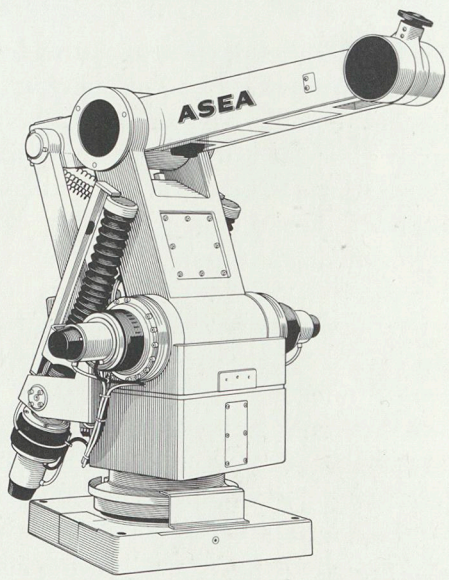
Kan man göra »bruksanvisningar» av all kunskap eller finns det en gräns? Står vi inför en era där datorn står för tänkandet och det samlade kunnandet och blir tillfrågad att göra bruksanvisningar för dem som skall utföra arbetet? En skrämmande tanke.

Eller ställer de som skall utföra arbetet själva frågan till datorn och gör därmed hela »dator»-personalen obehövlig? Men vem tillför då datorn ny kunskap?

Eller är det så att den mänskliga hjärnans oöverträffade förmåga att överblicka ett material blir den dominerande styrfaktorn? Och att datorns uppgift blir att hålla reda på detaljerna inom väl avgränsade kunskapsområden?

Hans Medelius

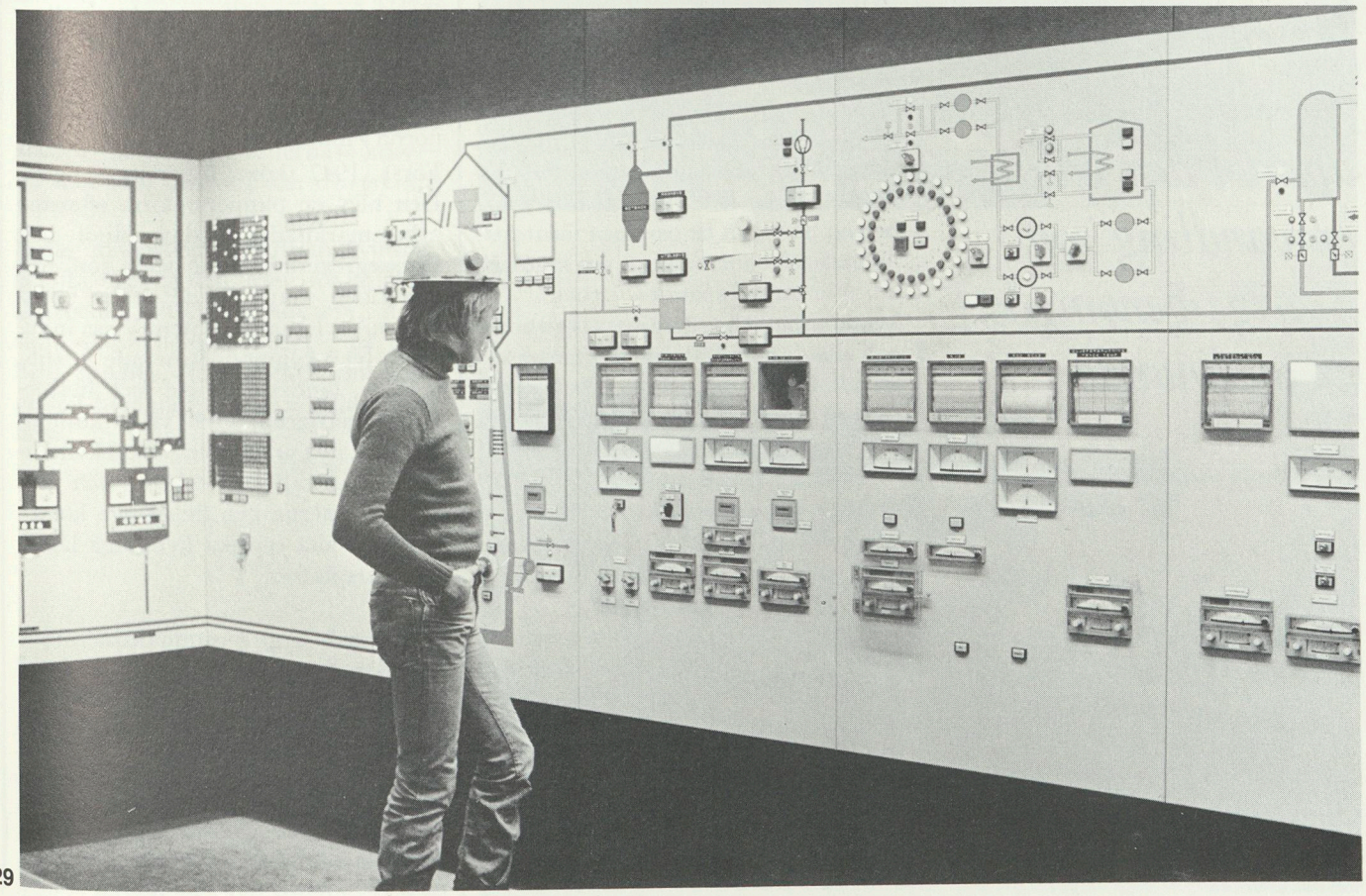
Framställningen bygger på material som insamlats och bearbetats av förf. samt Peter Blom, Stefan Bohman, Barbro Bursell, Gunilla Cedrenius, Björn Fougner, Ingrid Frankow och Christer Larsson.

28 *Försäkringskassa före datoriseringen.* **29** *Automatiseringen reducerar arbetet till enbart övervakning.*

28

29

1

Kvinnors arbete

Att särskilja kvinnoarbetet och presentera det på ett par sidor, som något apart i den väldiga omvandling som Sverige genomgått, är avslöjande.

Det avspeglar två ting. Dels att mäns och kvinnors arbetsområden varit – och är – skilda åt, dels att kvinnoarbetet värderas som något ganska oviktigt i den svenska industrialiseringsprocessen. Varför är det så?

Svaren på den frågan är många, långa och spekulativa. En anledning kan vara att kvinnoarbetena har varit de osynliga förutsättningarna för det manliga, omvandlande, »historieskapande» arbetet. Ty kvinnoarbetet har dominerats av huset och alla de göromål som där måste ske för att hålla livet igång: arbetet med barnen, med matlagningen, tvätten, städningen, sömnaden. Kvinnoarbetet utanför huset har ofta utförts i dess närhet, i ladugården – mjölkningen var kvinnors arbete – eller med smådjuren.

När industrialiseringen kom vidgades möjligheterna för kvinnoarbete utanför huset. Gamla skråordningar och näringsförordningar togs bort. Kvinnor kunde försörja sig med handel och hantverk, som tidigare varit förbehållet män, som t.ex. slaktaryrket. I städer och större orter innebar industrialiseringens första fas att kvinnor allt oftare sågs arbeta sida vid sida med män, t.ex. som mursmäckor på byggarbetsplatser eller i annat grovarbete. Kvinnolönerna var låga, ofta bara hälften av de manliga. Många fruktade »den upp- och nervända världen», som de sa, med männen i hemmen och de lågbetalda kvinnorna i industrin.

Först 1947 kom likalönsprincipen. Den blev en pappersreform eftersom arbetsmarknaden redan blivit helt könssegregerad. De arbeten som den nya tiden skapat hade delats upp i kvinno- och mansarbeten. Vissa industrier blev kvinnodominerade: textil-, tobaks-, tändsticks-, sko- och livsmedelsindustrierna. Och vissa administrativa, nya yrken, blev också kvinnliga: postanstalterna, telefon- och telegrafstationerna och de många kontoren blev alla typiska kvinnliga låglönearbetsplatser.

Högre upp i samhällshierarkin var det kvinnliga inslaget glesare, trots att kvinnor fick lov att ta studenten 1870 och studera vid universitet från 1873. Läkare, advokater, universitetsprofessorer, jurister, präster etc. etc. var yrkesbanor som var formellt eller reellt stängda för kvinnor. 1890 fanns det 7 kvinnliga läkare

1 *När gamla förordningar togs bort under 1800-talet kunde kvinnorna försörja sig på att förse de växande städerna med mat. En köttmånglerska från ett av Stockholms torg vid sekelskiftet.*

mot 1.172 manliga. 1930 fanns det 155 kvinnliga mot 2.319 manliga. 1919 fick kvinnorna sin medborgarrätt. 1920 fick de rätten till statliga ämbeten och samma år blev även en gift kvinna myndigförklarad. Först 1958, efter hårda strider, blev prästämbetet öppet för kvinnor.

Så visst fick kvinnorna också del i de nya arbetsområdena inom såväl handel som industri, administration etc. Men hindren för kvinnornas fulla deltagande på lika villkor var ännu efter första världskriget många, de formella rättigheterna till trots. Arbetsmarknaden blev alltmer könssegregerad. Gifta kvinnors lönearbete betraktades därtill som något onaturligt och det förekom förbud inom vissa yrken för gifta kvinnor. Alltjämt arbetade de flesta kvinnorna i de gamla, vanliga kvinnoarbetena, som pigor eller statarhustrur i jordbruket, som hembiträden eller husmödrar i stadshemmen. »Husmorsyrket» blev för städernas gifta kvinnor det vanligaste arbetet och det var förvisso ett arbete lika nytt som själva den lilla stadsfamiljen var en nyhet. Framför allt var det 1950-talet som blev hemmafruarnas decennium. Men 50-talet innebar också en förändring. En gyllne högkonjunktur och en växande offentlig sektor krävde kvinnornas deltagande på arbetsmarknaden. Husmödrarna blev yrkeskvinnor på deltid för att klara av de »dubbla rollernas» krav – att vara både mamma och arbetskraft.

I dag lönearbetar de flesta kvinnor, gifta eller ogifta. Men majoriteten arbetar alltjämt i »huset», i det stora samhälleliga »huset», på daghem, sjukhus, storkök eller som kommunal hemhjälp i andra människors hem.

Yvonne Hirdman

2

3

2 *Att laga mat, det gamla kvinnoarbetet, innebar långt fram i tiden gröt- och potatiskokning på primitiva eldhärdar.*

3 *Tvätten byktes två gånger om året och krävde extra hjälp för de dagar det tog, alltifrån själva blötläggningen, bykningen, klappningen, hängningen, torkningen till manglingen. Här klappas tvätten vid en sjö i Södermanland. Så tvättades det långt in på 1900-talet.*

4

5

4 *Den tidiga industrialismens hunger efter arbetskraft innebar att också kvinnor utnyttjades till grovarbete. Kvinnor och män arbetar sida vid sida med rivningen av huset vid Skeppsbron 18 i Stockholm i början av 1890-talet.*

5 *Den billiga kvinnliga arbetskraften användes av industrin, särskilt vissa industrigrenar blev »kvinnliga». En ung flicka i den s.k. Fyllarsalen i Tändsticksfabriken i Kalmar 1913.* **6** *Bokbinderi var ett av de »finare» kvinnoarbetena. Här hos AB P. Herzog & Söner i Stockholm sker falsning och häftning i maskin under patriarkal översyn.*

7 *Att sy var gammalt kvinnogöra. Både i hem och fabrik som i konfektionsfabriken i Eslöv. Konfektionsindustrin ersatte emellertid inte hemsömnaden förrän långt in under mellankrigstid.*

6 7

8

8 *1900-talets kontorsflicka trängde undan 1800-talets manlige bokhållare och skrivare. Kontoristen, den unga eller halvunga ogifta kvinnan, var en kvinna av »ny typ» som försörjde sig själv och ofta bodde ensam. Arbete på kontoret till affärskedjan Percy Luck i Stockholm före första världskriget.*
9 *Andra fick arbete som affärsbiträden eller i lagret på samma firma.*
10 *De tidiga daghemmen var välgörenhetsinrättningar för föräldralösa, fattiga eller vanartiga barn. Kvinnoarbetet var också ofta frivilligt eller betraktades som ett kall – och betalades därefter.*
11 *Här föreläser professorn i obstetrik vid Stockholms Allmänna Barnbördshus för blivande barnmorskor. Ett gammalt kvinnoyrke som redan under 1700-talet formaliserades av män.*

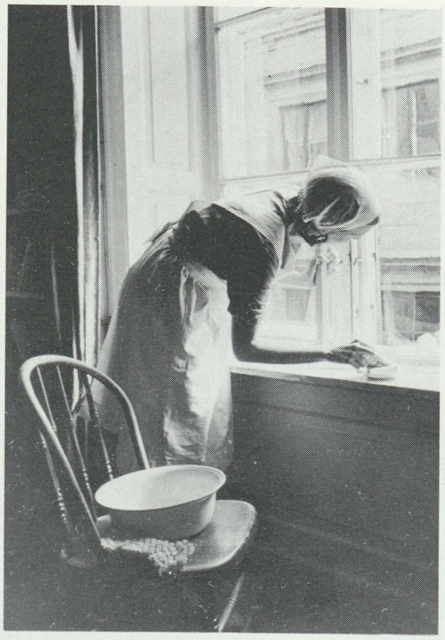

9

10

11

12

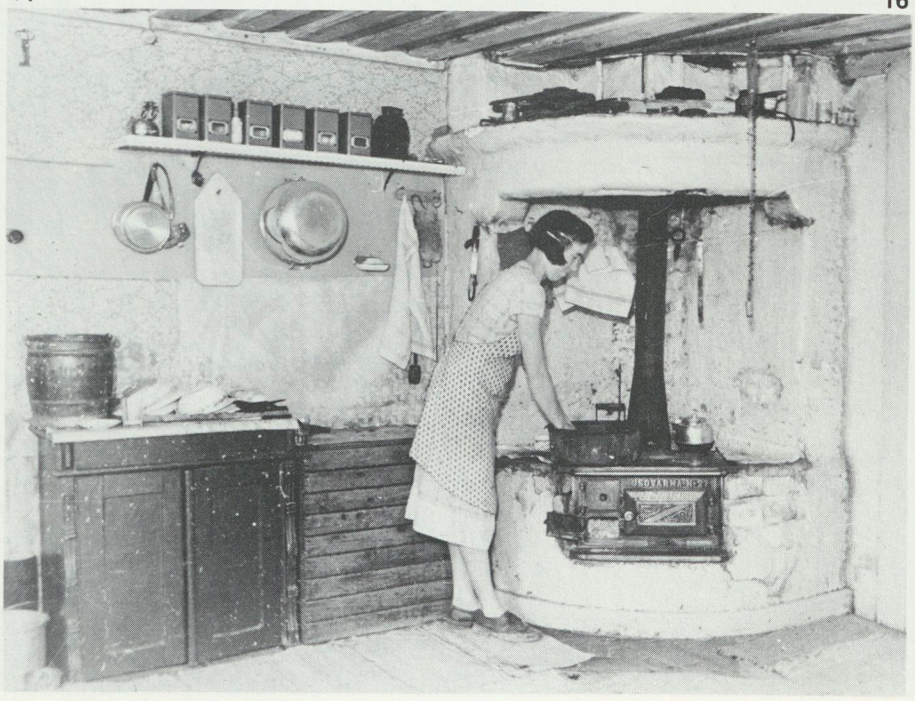
13

14

15

16

17

12 *Trots ökade möjligheter för kvinnorna i samhället arbetade de flesta under mellankrigstiden med husligt arbete, som hembiträden i andras hem, rikas eller fattigas. Det fanns ca 200.000 hembiträden under denna tid. Här putsas fönster vid St Paulsgatan på Söder i Stockholm* **13** *och här diskar ett hembiträde från Öland kastruller i zinkbalja.*

14 *Flykten från landsbygden gällde i hög grad unga flickor, som begav sig till städerna. Ändå var jordbruket en dominerande näring och kvinnoarbetet på landet det till antalet största. Handmjölkningen har alltid varit kvinnoarbete i Sverige.*

15 *Mjölken silas.*

16 *Hushållsarbete i statarbostad från 1930-talet.*

17 *79,2% av alla gifta kvinnor i städerna förvärvsarbetade inte, berättas i en undersökning från 1930-talets slut. Att vara husmor skulle vara likvärdigt med vilket annat yrke som helst, menade många. Här socialiseras den lilla dottern till sitt kommande »yrke».*

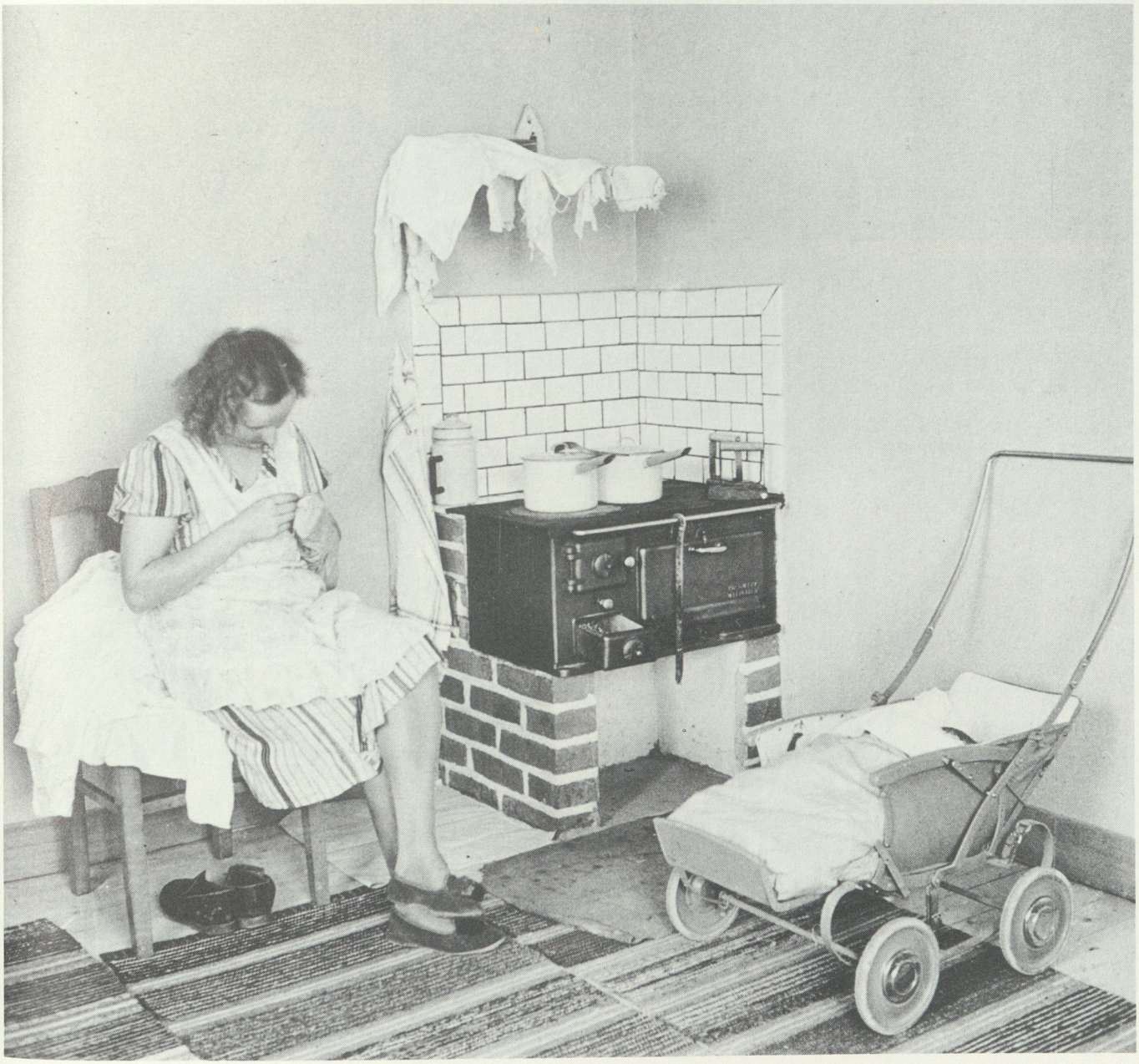
18 *1950-talet var husmödrarnas decennium. Husmor blev alltmer värderad som familjens förste konsument, nu när barnfamiljerna fick barnbidrag och annan statlig hjälp.*

19 *En ung husmor i spiselvrån krigsåret 1940.*

18

19

20

20 *Men 1950-talet innebar också ett begynnande dubbelarbete. Alltfler gifta kvinnor blev deltidsarbetande, s.k. »förvärvsarbetande husmödrar», som den officiella titeln löd. Kontorister i arbete på Allmänna Pensionsbolaget i Stockholm.*

21 *Det förlängda hemarbetet kallas ibland det arbete som till över 90% sköts av kvinnor i den offentliga sektorn: här som modern barnpassare i kollektiv skala.*

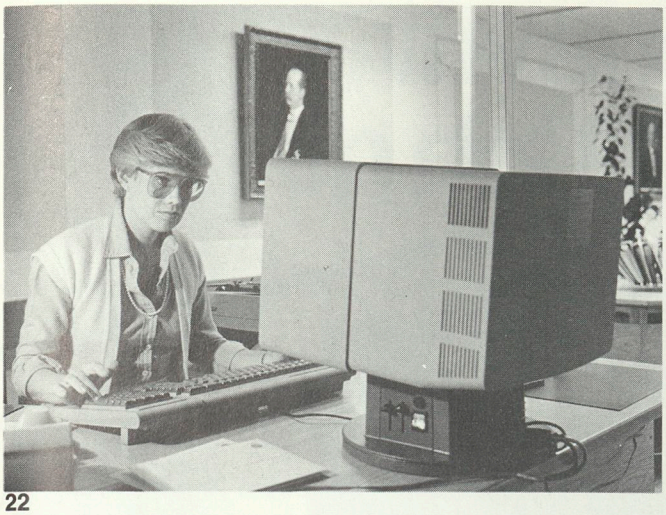
22 *En modern variant av den gamla kontoristen, vid sin nya maskin.*

23 *och vårdbiträden med nya hjälpmedel inom sjukvården.*

24 *»En skillnad mellan män och kvinnor kommer till synes vid närmare granskning.» Teckning EWK (Ewert Karlsson).*

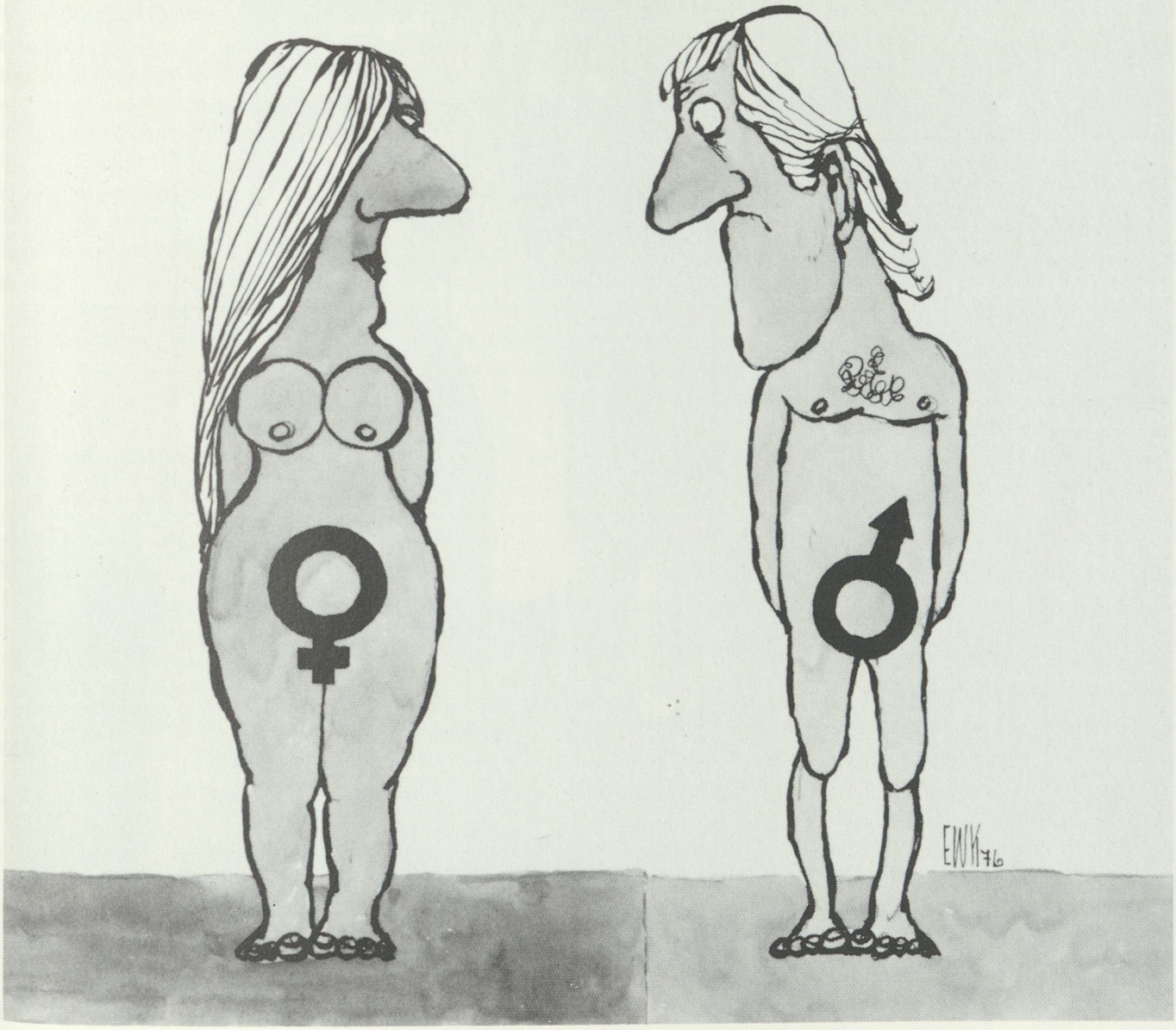
21

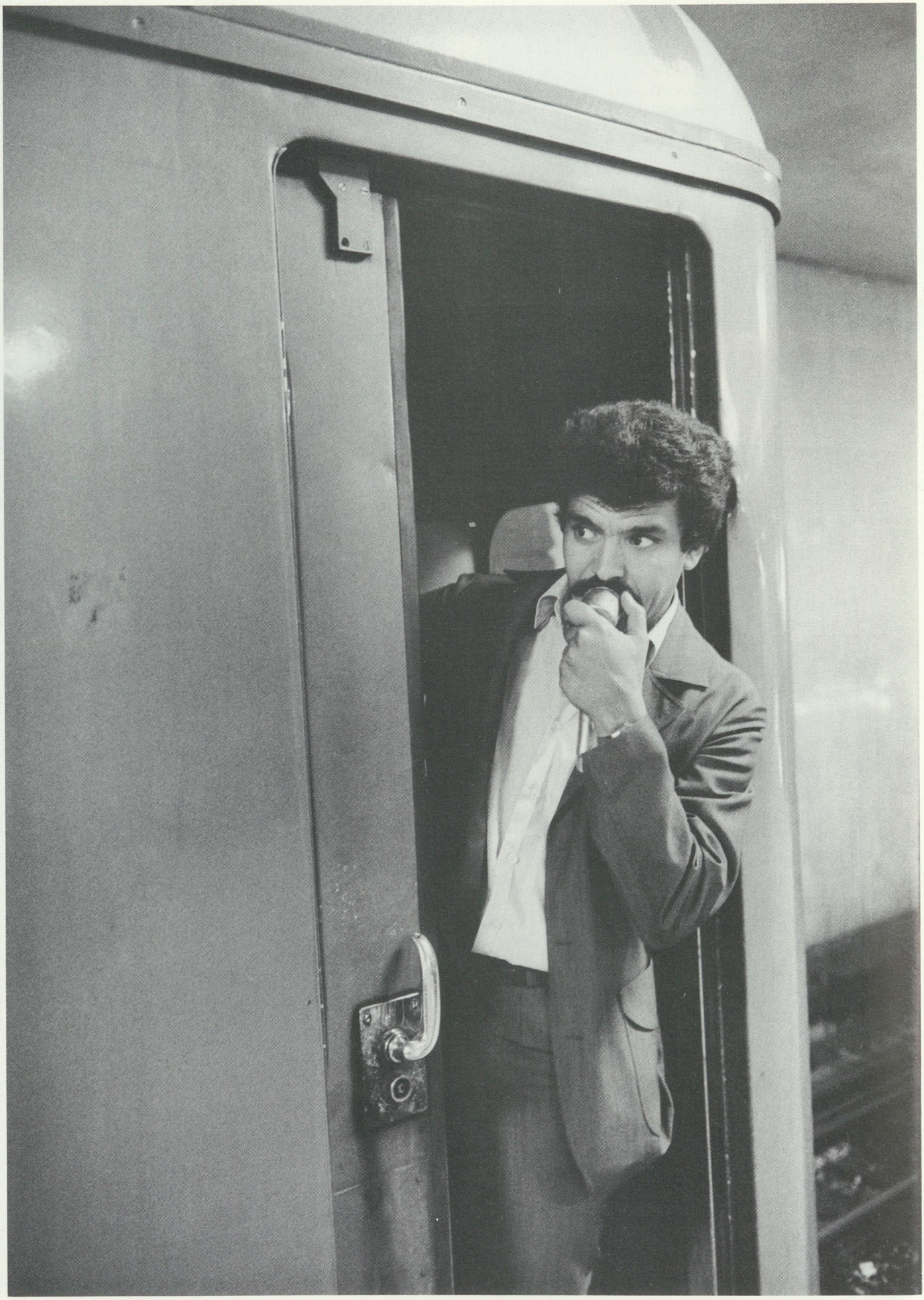
22

23

24

1

Invandrarna – en del av Sverige

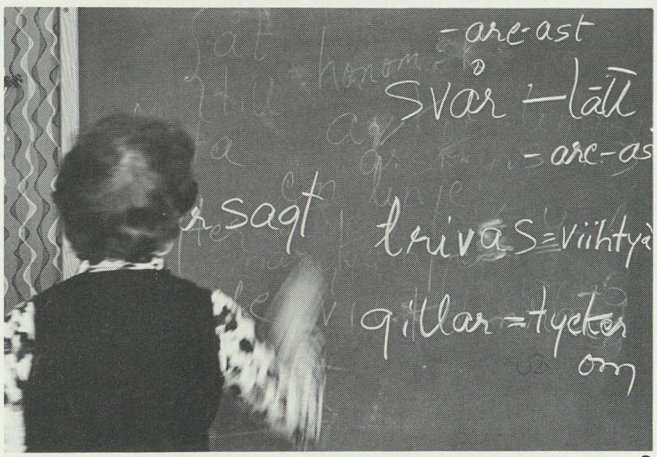
Sverige har under de senaste decennierna haft en så betydande invandring att det finns fog för att tala om ett mångkulturellt samhälle, åtminstone med avseende på de större städerna.

Samtidigt är Sverige och svenskarna så intimt förknippade begrepp, att de flesta människor inte gör någon skillnad mellan att vara svensk i nationell och att vara det i etnisk mening. Medborgarskap och folkgruppstillhörighet blir ungefär samma sak. Så är det som bekant inte i alla länder. För att bara nämna ett exempel: jugoslav är en nationell bestämning. Samtidigt är man serb, kroat, makedonier eller medlem av någon annan av Jugoslaviens många etniska grupper.

Inte desto mindre har invandrare tidvis spelat stor roll i Sverige – tyskar under medeltiden, svedjebrukande finnar alltifrån 1500-talets slut och smideskunniga valloner från 1600-talets mitt och framåt, för att nämna de mest kända grupperna.

Tyskar, skogsfinnar och valloner har sugits upp i det svenska folkhavet. Många bland oss vet visserligen att vi – exempelvis – har vallonblod i släkten, men som grund för ett etniskt minoritetsskap i samhället räcker inte längre en sådan historisk förankring. Därför uppfattas dessa grupper knappast längre som minoriteter. Från ett nutidsperspektiv är det istället några andra grupper som ligger i fokus: samer, zigenare, judar och tornedalingar. Nya grupper är dock i färd med att boka in sig i våra medvetanden: assyrier/syrianer, kurder, turkar, greker, sinovietnameser etc.

Vad är det då som gör det motiverat att ägna särskilt intresse åt invandrare? Att de kommer från ett annat land är mest en fråga för kyrkobokföringen. Från samlevnadssynpunkt är det centralare att det tar tid att förvärva kompetens i ett annat lands – dvs. vårt – livsmönster och att de därför lätt hamnar i marginalen till det svenska samhället. De får ofta mindre attraktiva bostäder, sämre jobb etc. Till detta bör fogas att de nästan aldrig har kommit till Sverige för att byta kulturell, religiös eller språklig tillhörighet, utan just för att få jobb (vilket i synnerhet gällde 1960- och 70-talens arbetsinvandrare) eller – vilket är det aktuella på 80-talet när arbetsinvandringen upphört – är på flykt undan mer eller mindre olevbara villkor. De önskar alltså – när de kommer till Sverige – upprätthålla sin gamla kultur, därför att det är denna som ger dem en plats i tillvaron. Den svenska invandringspolitiken har också sedan ett par decennier tillbaka som mål att underlätta för invandrare och etniska minoriteter att behålla sin kulturella tillhörighet. Invandrarna uppfattas som berikande den svenska tillvaron. Invandrarföreningar får därför stöd, hemspråksundervisning ges etc.

2

För att kunna upprätthålla minoritetskulturer krävs i allmänhet egna skolor och uppfostringssystem för grupperna. Har dessa inte möjlighet att uppfostra kommande generationer i den egna kulturen, så kommer de på sikt att assimileras. När det gäller så centrala frågor som egna skolor o.dyl. är svenskarna som bekant restriktiva. Egentligen behöver också grupperna se till att ungdomarna gifter sig och flyttar samman inom den egna gemenskapen. Detta är ett stort krav, eftersom svenskarna själva inte gör det. Svenskarna hyllar en västerländsk lyckomoral, som innebär att föräldrarna inte har något större inflytande på barnens samlevnadsbeslut. Det är i allt högre utsträckning dessas eget val vem de vill leva tillsammans eller gifta sig med.

1 *Många invandrare har jobb inom lokaltrafiken. Tunisier som lokförare i Stockholms tunnelbana.* **2** *Svenska är ett svårt språk. Språkkurs för utlänningar, anordnad av ABF i Virsbo, Västmanland 1975.*

Man bör därför vara klar över att även om svenskarna bekänner sig till idén om ett mångkulturellt samhälle i teorin, så handlar det i praktiken om ett hårt assimilationstryck.

Det finns många schablonuppfattningar om invandrare. Det sägs att invandrarna berikar svenskarna men också att de tar jobben från dem. Invandrarna påstås ha det eländigt, både i hemlandet och här, eller också anses de sko sig på socialvården. Invandrarna har å ena sidan intressanta sedvänjor, å andra sidan bär de sig obegripligt åt.

Vad är sant och vad är osant? Svaret måste bli så meningslöst som: allt och inget. Om man räknar in de medborgare, där åtminstone den ena av föräldrarna är invandrare, så handlar det om en åttondel av Sveriges befolkning. Och inte vilken befolkningskategori som helst utan en som i vid mening representerar resten av världen. Det säger sig självt att uttalanden om vad som är typiskt för alla dessa människor är meningslösa. De invandrare som nu finns i Sverige är resultatet av en process som löpt i många banor. Vad som däremot är möjligt att säga något om, är de villkor, som invandringen äger rum under, liksom de villkor invandrare underkastas när de kommer till Sverige.

Det första som kan konstateras är att arbetsinvandringen har upphört. Det handlar nu om flyktingar och s.k. anknytningsfall, dvs. återförening av familjer. Det andra är att de politiska partierna är överens om att Sverige skall föra en generös flyktingpolitik, en inställning som är viktig i en värld där antalet flyktingar hela tiden ökar. Dagens flyktingsituation gäller inte längre individer eller mindre grupper utan hundratusentals, ibland miljontals människor. Så även om olika grupper på sikt assimileras i Sverige, är det oriktigt att betrakta det mångkulturella Sverige som en övergående fas.

Det andra är att medan arbetsinvandrarna under 60- och 70-talen i hög utsträckning hade sina kontakter med svensk industri (i en del fall värvades eller hämtades de på plats i södra Europa) har de nuvarande flyktinggrupperna sina mest betydelsefulla kontakter med svenska myndigheter. Risken finns givetvis för att detta medför en ökad klyfta mellan svenskar och sent anlända flyktinggrupper, men några tydliga tecken på att diskrimineringen ökat i Sverige finns inte. Tvärtom fann diskrimineringsutredningen 1984 att svenskarna blivit mer välvilligt inställda till invandrare än de var tjugo år tidigare.

3

3 *En svenskfödd liten grek döpes vid besök i hemlandet.*

Invandrarna är i dag en del av det svenska. Om det från svenskarnas perspektiv är på ont eller gott är en meningslös fråga. Hur är det då från invandrarnas perspektiv? Gott naturligtvis, i en mening. Det är gott att komma till ett fredligt och välorganiserat land, i synnerhet om man är flykting. Men det är också hårt. I någon mening blir man satt i reservat. I antologin *Är lagom bäst?* (1984) ger Rita Tornborg, född i Sydafrika och uppvuxen i Polen följande beskrivning:

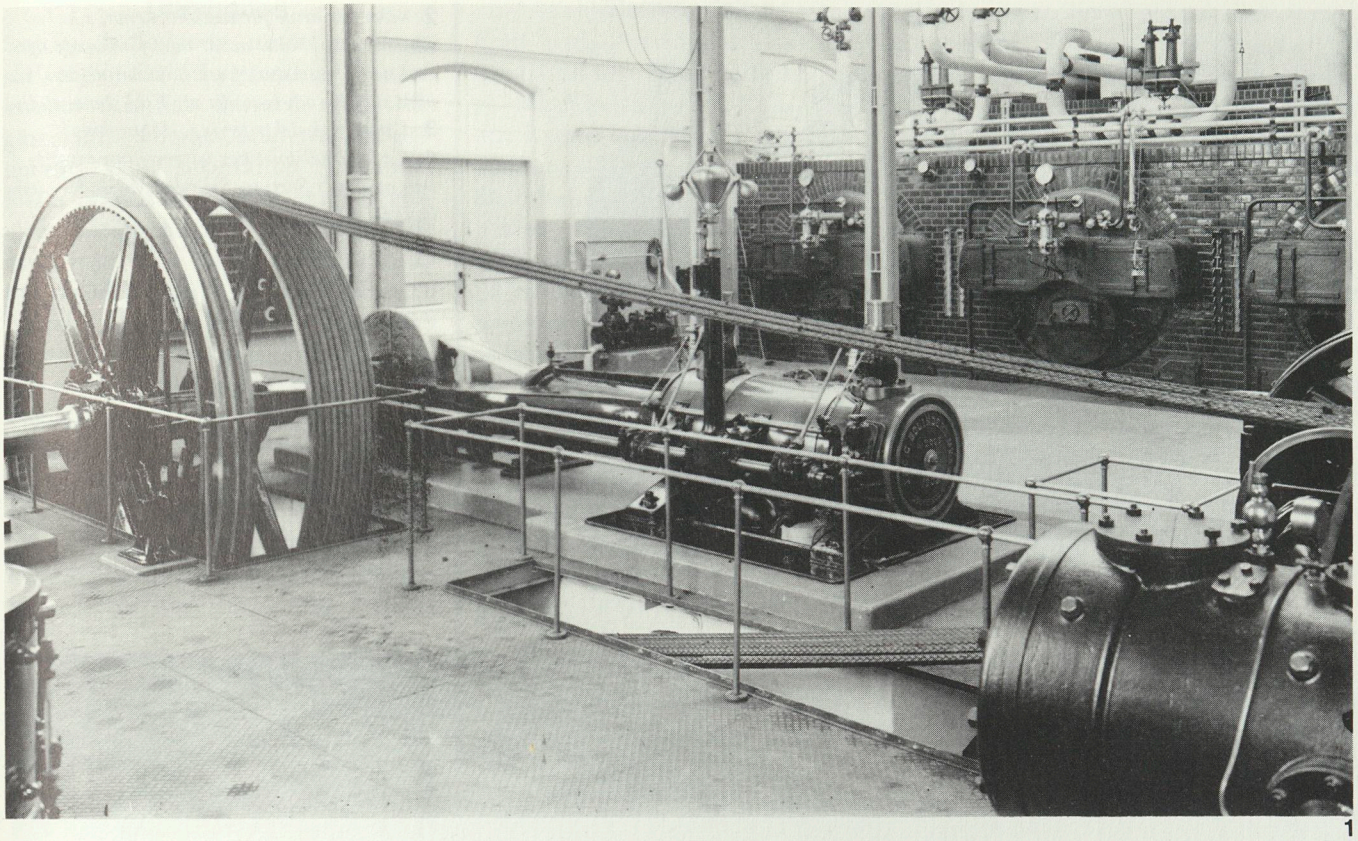
> I Sverige befann jag mig plötsligt fången i två dimensioner, en platt pappersdocka som inte hade någonstans att ta vägen. Det tog tid och mycken möda att bygga upp en ny värld. Den blir aldrig tillräckligt stor, men jag kan röra mig där någorlunda fritt, om än lätt haltande.
>
> Anpassningen är ingen harmonisk process – om nu någon trodde det – står inte heller i direkt proportion till den tid invandraren tillbringat i sitt nya land. Den går alltid språngvis, i etapper som bestäms av okända psykiska krafter inom honom. Och av tillfälligheter. Invandraren själv har ingen kontroll över dem. Inte sällan blir han offer för smärtsamma återfall i något som liknar begynnelsestadiets lidanden. Det händer, att känslan av främlingskap som varit försvunnen under sediment av år, vana, ökande trevnad och livserfarenhet plötsligt dyker upp till ytan och rubbar den mödosamt erövrade balansen.
>
> Främlingskap är för övrigt inte det rätta ordet för att beteckna detta plötsligt påkomna tillstånd av vantrivsel. Efter ett tag hittar invandraren rätt i landet, han vet var han har sina smultronställen, och det lilla kapital av minnen han samlat börjar ränta av sig. Men detta kapital är i stort sett bara hans eget, han delar det tyvärr i ganska ringa mån med värdlandets innebyggare.

Chilenaren Julio Martínez skriver:

> Bussen städar på hållplatsen
> Pressad mot en barnvagn (Brio) och med
> SL:s månatliga medlemskort i fickan
> dväljs jag i den svenska vanligheten
> Dess fredliga likgiltighet
> hänger mig på glömskans torkstreck

Samtidigt, invandrarskapet tillhör vår nutid.

Karl-Olov Arnstberg

1

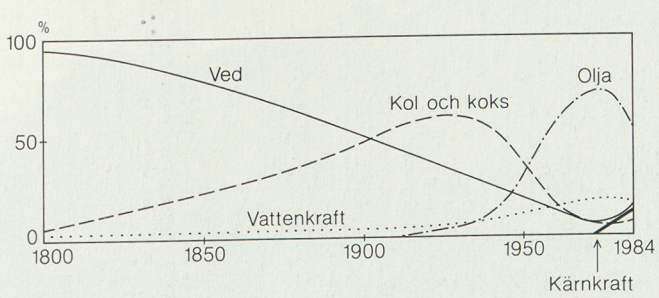
Energi och miljö

Vi behöver energi för uppvärmning, till belysning och som drivmedel. Solen är vår främsta energikälla. Allt liv på jorden är beroende av solens energiflöde. Solen styr vattnets kretslopp, den alstrar vindar och havsrörelser.

Det är också lagrad solenergi som gör ved, torv, olja, kol och naturgas till energikällor. Man kan dela in energikällorna i förnybara och icke förnybara. Människors och djurs muskelkraft, sol, vind och vatten är förnybara medan de fossila bränslena som kol och olja inte bildas på nytt. Inte heller uran nybildas.

Fram till 1800-talets slut var ved den dominerande energikällan i Sverige och hade så varit i årtusenden. Den mesta energin gick åt till uppvärmning. För att driva industrianläggningar och för transporter nyttjades vatten-, vind- och muskelkraft. Under 1800-talet fick ångmaskinen sitt genombrott i praktiskt bruk som kraftkälla. Den eldades med kol, och vid sekelskiftet 1900 passerades veden av kolet som landets viktigaste energikälla. Industrierna drevs med kol och kol var även basen för gasproduktionen och till en början även för elektriciteten. Kolet måste importeras och Sverige blev från och med nu beroende av utlandet för sin energiförsörjning. Övergången från ved till kol krävde också nya tekniska system och nya organisationsformer för hantering och distribution av energin. Exempel på detta är gasverken med tillhörande ledningsnät och installationer.

Vid sekelskiftet började olja impor-

De olika energislagens andel i svensk energiförsörjning 1900 – 1984 (Ur Sol eller uran; Energiläget i Sverige 1985.)

1 *Industrierna utvecklades snabbt med ångan som kraftkälla. Bolinders verkstäder i Stockholm.*

2 *»Det här är de första elektrikerna, s.k. lysmaskar, som i slutet av 90-talet förevigade sig med sitt arbetsmaterial och 'tänt var det här' i både smedjor och bostäder uti Eskilstuna stad.»*
3 *Landsbygdselektrifiering, stolpresning.*
4 *Under 1900-talet har närmare tusen kraftverk anlagts i Sverige. Stadsforsen i Indalsälven invigdes 1939.*

2

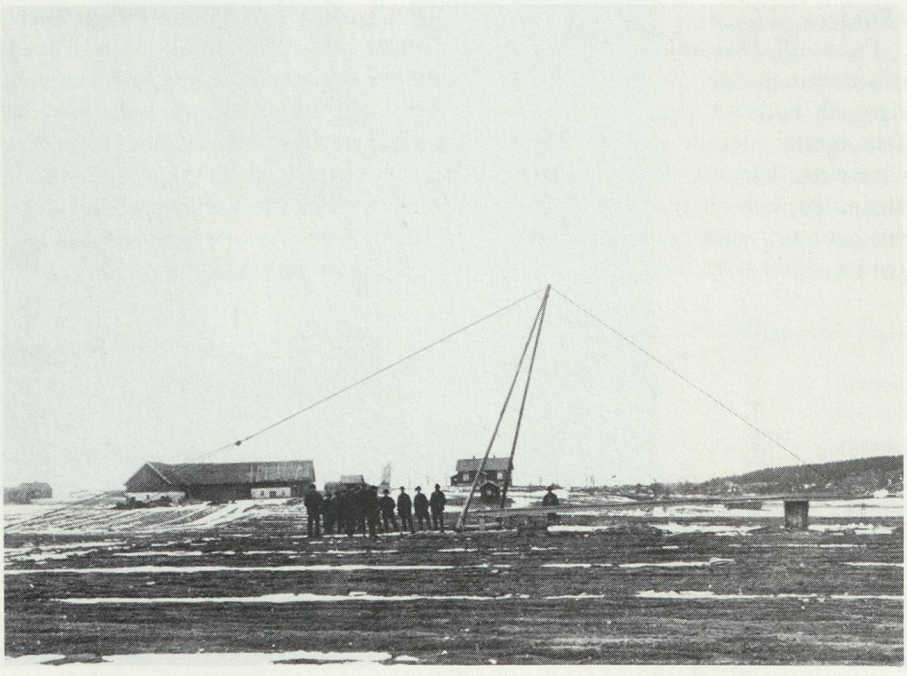
teras till Sverige. Den användes till en början som motorbränsle. Under 1900-talet blev oljan så småningom den viktigaste energikällan, för industriproduktion och uppvärmning, som drivmedel för de allt talrikare bilarna och som råvara för den petrokemiska industrin. Kring 1950 passerade oljan kolet. Under efterkrigstiden har en snabb ökning av energiuttaget skett. Oljan var billig, bekväm att hantera och kunde användas på många sätt.

Samhället inrättades efter den rikliga tillgången på billig energi. Ett exempel är stadsbyggandet och vägnätet, som utformades för bilismen. Energi- och transportsektorerna är över huvud taget nära sammanbundna. Användandet av fossila bränslen påskyndade tidigt den tekniska utvecklingen, samtidigt som tekniken bidrog till exploateringen av de fossila bränslena. I ett internationellt perspektiv har bilindustrin och oljebolagen beskrivits som siamesiska tvillingar. Så involverade sig t.ex. Henry Ford i oljebranschen för att stimulera massproduktionen av bilar.

Olja har varit basen i landets energiförsörjning sedan efterkrigstiden. Man har länge varit medveten om nackdelarna. Till en början gällde det beroendet av importen och efter hand även den tilltagande miljöförstöring som följer i oljans spår. På 1950-talet räknade man med att ersätta oljeberoendet med kärnkraft baserad på svensk uran. Vad som hände var att oljeförbrukningen fortsatte att öka samtidigt som kärnkraftsutbyggnaden påbörjades. Vi använde mer energi än någonsin... På 1970-talet kom bakslaget, med strypta oljeleveranser och högre priser. Den billiga oljans tid var förbi. Samtidigt började energifrågorna debatteras i breda kretsar.

Energifrågorna var under flera år politiskt högaktuellt stoff och ledde t.o.m. till att trepartiregeringen sprack 1978 på grund av oenighet i kärnkraftsfrågan. Två år senare hölls en folkomröstning om kärnkraftens vara eller icke vara i Sverige. Resultatet av omröstningen blev att kärnkraften skulle avvecklas år 2010 efter att först ha byggts ut.

3

Elektricitet

»Det var liksom en högtid att det blev elektriskt ljus. Det vart ju så fint, så starkt och en klar belysning jämfört med fotogenlampan. Och sen så upplevde man ju kristiden under första världskriget då man hade karbiden och då man hade rovlampor och allt möjligt.» (uppteckning Tekniska museet)

Under 1900-talet har elektriciteten fått allt större betydelse som energiförsörjare, från de första blinkande lamporna till dagens genomelektrifierade tillvaro. Tekniken att omvandla energiformer som värme och rörelse till elektricitet utvecklades under 1800-talets andra hälft.

Utbyggnad

Sverige hade goda naturliga förutsättningar för utbyggnad av vattenkraften och fick därmed riklig tillgång till elenergi. Städerna elektrifierades kring sekelskiftet och under första världskriget tog landsbygdselektrifieringen fart. Då var Sverige avspärrat från import och bränslebristen blev akut. 1920 hade cirka 40 procent av landsbygdens hushåll elektrisk ström. Under andra världskriget följde en ny elektrifieringsvåg. I början av 60-talet var praktiskt taget hela landet elektrifierat. Efter kriget ökade strömförbrukningen kraftigt och har fortsatt att öka, till stor del på grund av att priset på el hållits lågt. Elkonsumtionen har också stimulerats genom propaganda.

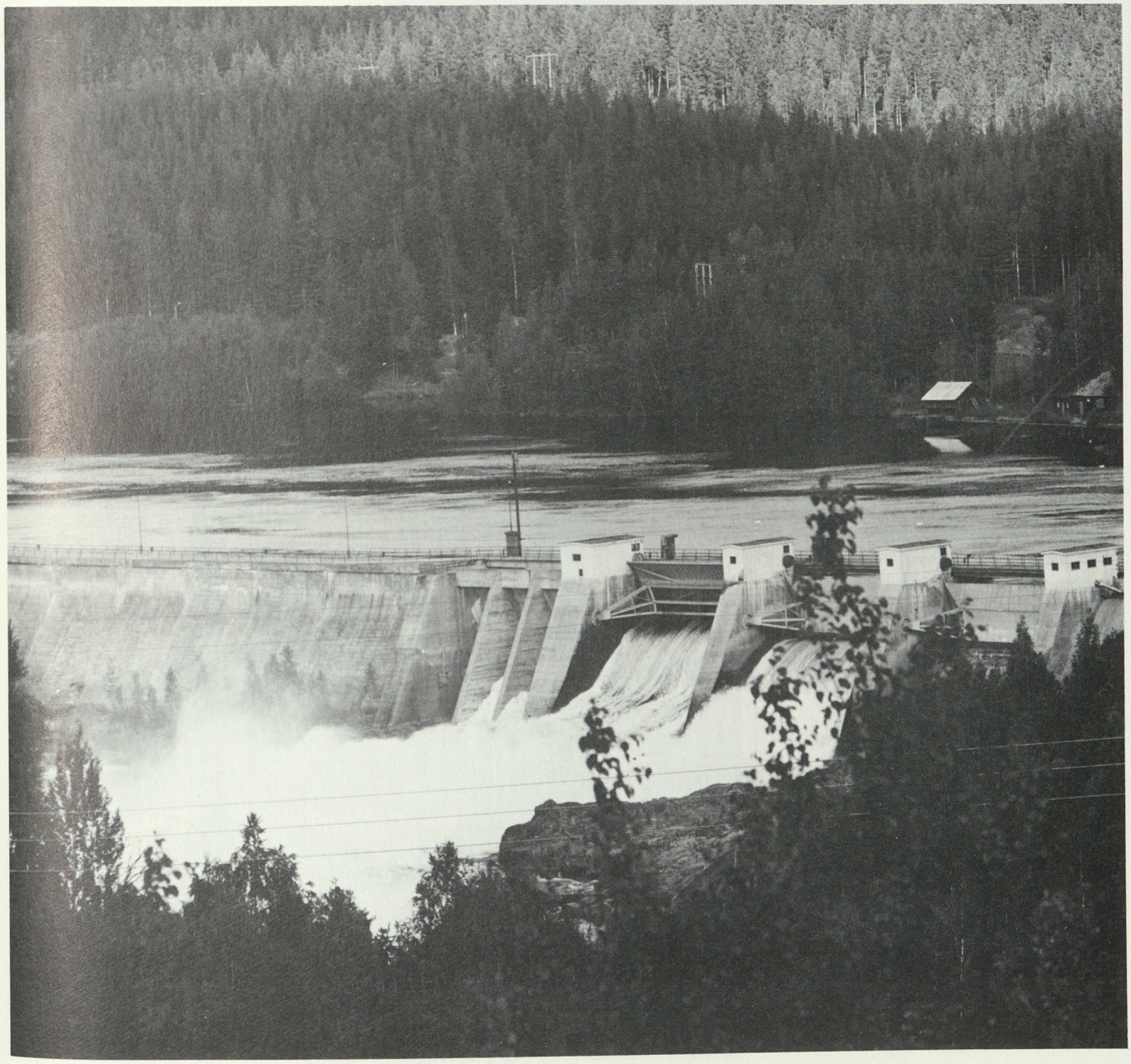
Elanvändning

Från början användes elektriciteten enbart till belysning. Tidigast i Sverige var Näs sågverk i Dalarna 1876 och Rydals bomullsspinneri i Västergötland 1882. Härnösand blev 1885 den första svenska staden med elektrisk gatubelysning.

På 1890-talet började man använda elenergi för att driva motorer, och elmotorer blev snart viktiga för industriutvecklingen. Kraftöverföringen skedde först genom en stor motor som drev maskinerna via remtransmission, på samma sätt som ångmaskinen. Efterhand utvecklades individuella motorer till varje maskin och under mellankrigstiden blev den individuella elmotordriften allmän. Detta fick stor betydelse för småindustrin och senare även för hushållen.

Elenergi nyttjades också tidigt till den framväxande elektrokemiska industrin och för den energikrävande tillverkningen av massa, papper och stål. På landsbygden togs elkraften först i bruk för vattenuppfordring, vedkapning och tröskning – arbetskrävande uppgifter som tidigare utförts med muskelkraft. Elektrifieringen av järnvägarna inleddes i större skala med Riksgränsbanan 1914. Strömmen levererades av kraftverket i Porjus, anlagt långt ute i ödemarken under svåra förhållanden. Även hushållen började så småningom förses med arbetsbesparande elektriska apparater. Elstrykjärn och dammsugare började bli vanliga under 1930-talet och kylskåpen kom på 1940-talet. El-

4

5

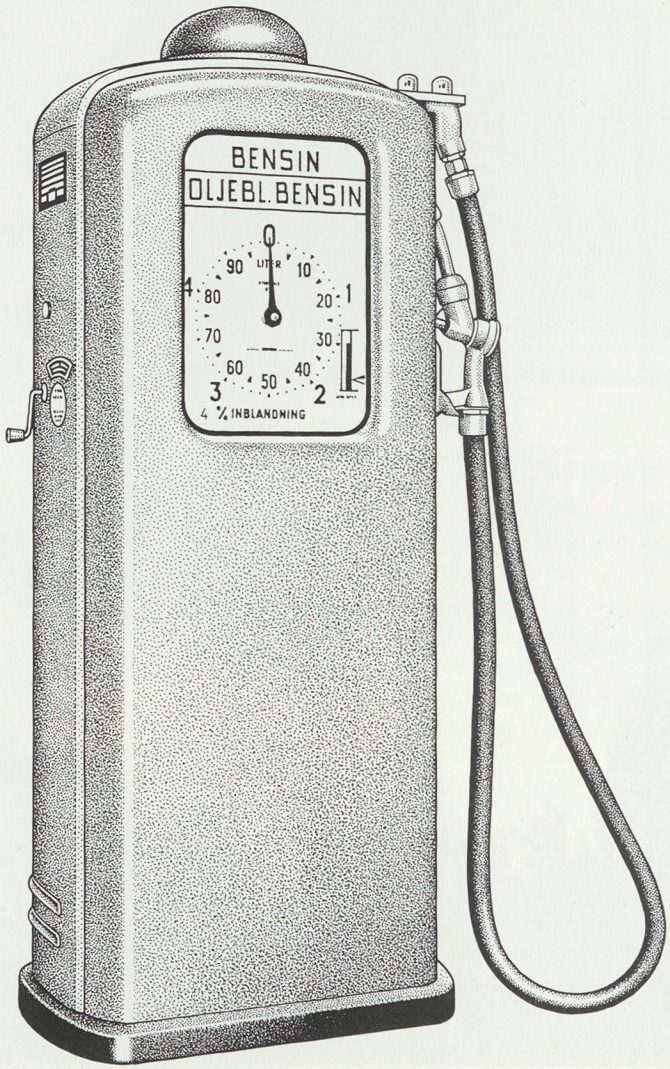
spisen introducerades på 1920-talet och är sedan 50-talet helt dominerande. På senare år har husuppvärmning blivit ett nytt användningsområde för elenergin.

I dag är elektriciteten något av en »universalenergiform». El finns med som en – oftast outtalad – förutsättning för ett fungerande samhällsliv och för människors dagliga tillvaro. I dag är ett liv utan elektricitet helt otänkbart, hela samhället med dess nät av funktioner skulle bryta samman vid ett längre elstopp. Denna »genomelektrifiering» av Sverige har skett på några få decennier. I elektriciteten har vi fått en högvärdig energiform med många användningsområden. Den är dessutom ren och lätt att använda – bara »trycka på knappen».

Energin och industrin

En av hörnstenarna i industrialismens samhälle är det massiva nyttjandet av fossila bränslen. Detta innebar något nytt, något som klart avgränsar industrialismen från tidigare skeden. Industriell produktion förutsätter riklig tillgång till energi, och energi som inte är bunden till någon bestämd plats. Under den förindustriella perioden var företagen lokaliserade vid energikällan, dvs. huvudsakligen vattendragen. Vattenhjul drev sågar, pumpar, smedjor, kvarnar etc. Produktionsanläggningarna var därmed bundna till landskapets naturliga förutsättningar. Detta gav ett decentraliserat mönster med många små anläggningar.

Under 1800-talet, när ångmaskinen började användas som energialstrare, innebar det även att företagen kunde frigöras från lokalisering vid kraftkällan. Man kunde placera dem var man ville. Elektrifieringen innebar ytterligare möjligheter till lokalisering efter andra principer – nära marknad, arbetskraft, råvara, transportled etc. Med de nya kraftkällorna garanterades samtidigt kontinuerlig drift under hela året och drift i större skala. Produktiviteten höjdes. Till detta bidrog även den större »nyttjandegrad» av såväl människor som maskiner som ordnad belysning och jämn energitillförsel innebar. Genom skiftarbete kun-

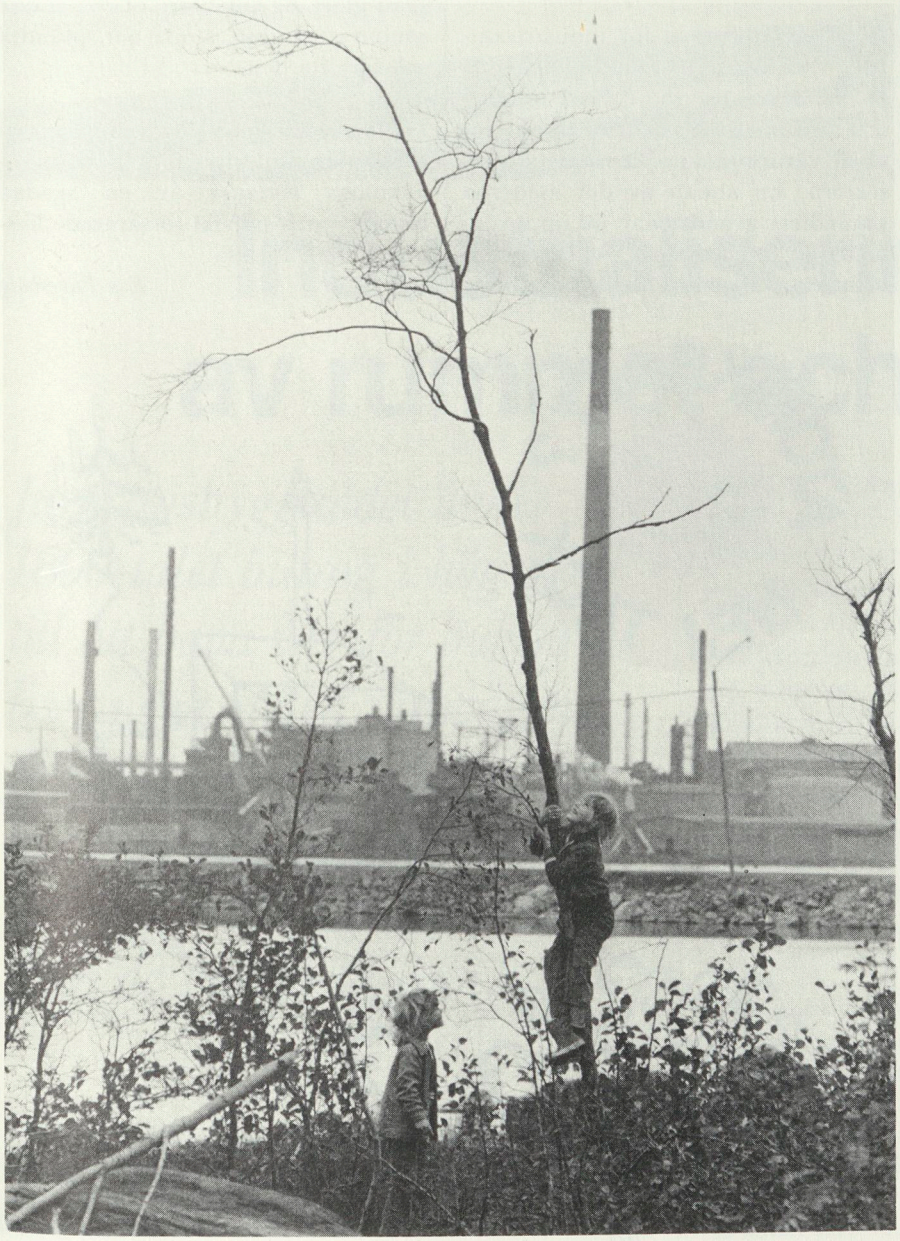
6

5 *Kakbak med elkraft. Hushållsassistenterna började bli vanliga på 1950-talet.*
6 *Bensinpump från 50-talet.* **7** *De storskaliga energi- och transportsystemen är ett av vår tids kännetecken. Värtahamnen i Stockholm.*
8 *Rönnskärsverken i Skelleftehamn. När bilden togs 1974 släpptes årligen 45.000 ton föroreningar ut härifrån.*

7

8

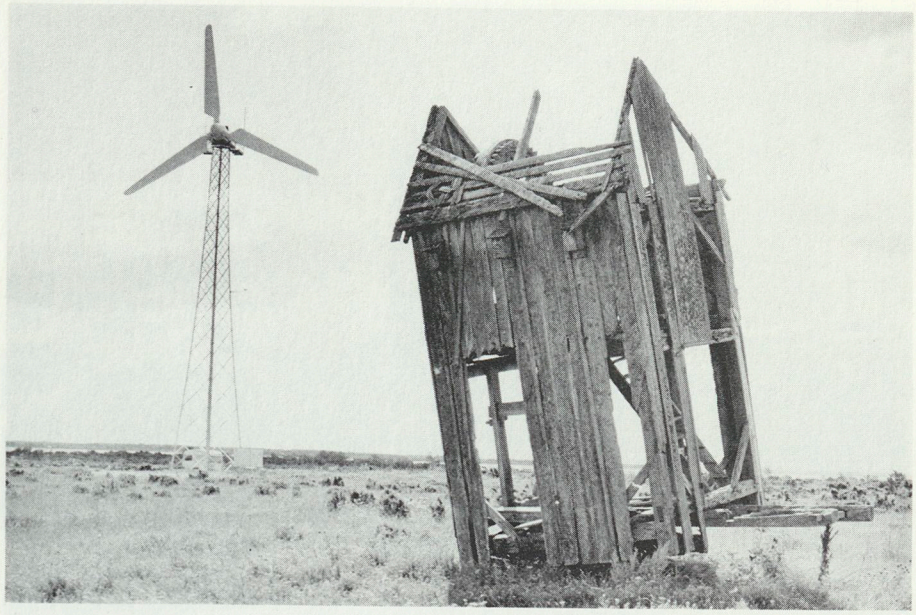
de den produktiva tiden i fabrikerna utsträckas och den dyrbara utrustningen nyttjas maximalt.

Under 1900-talet har det skett en fortlöpande mekanisering och automatisering av arbetet inom industrin. Allt fler arbetsuppgifter har förts över från människor till maskiner. De flesta tunga arbeten är borta, muskelkraften kan ägnas åt fritiden. Även »hjärnkraften» är på väg att ersättas av datorer och elektronik – som fungerar så länge energitillförseln inte rubbas.

Miljöförstöring

Med industrialismens ökade energibehov och energiuttag har miljön påverkats kraftigt. Nu har det gått så långt att hela biosfären – jorden, luften, vattnet – är skadad. Miljöförstöringen härrör både från uttaget och användandet av energi. Ett par exempel är talande nog: Den i sig rena vattenkraften innebär stora ingrepp i naturen genom kraftstationer, dammar och vattenreglering. Markerosion, ändrad vattenkvalitet, förändrat växt- och djurliv följer i utbyggnadens spår. Utvinning av fossila bränslen och uran skapar miljöproblem i de exporterande länderna. Utsläpp och spill av olja i samband med transporter plågar fåglar till döds och skadar på lång sikt havens ekosystem.

Kärnkraften innebär ett oerhört risktagande. Olyckor med stora radioaktiva utsläpp kan inte uteslutas.

9

Även vid normal drift sker vissa utsläpp av radioaktiva ämnen till både vatten och luft. Kylvattnet höjer vattentemperaturen i omgivande hav. Transport av bränslet och hantering av avfallet medför stora risker för omgivningen.

De största skadorna förorsakas emellertid genom förbränning av olja och kol. Då bildas bland annat svaveldioxid, kolmonoxid, kväveoxider, kolväten och tungmetaller som släpps ut i luften. Svaveldioxid och kväveoxider försurar mark och vatten. Mellan 10.000 och 20.000 svenska sjöar beräknas vara så försurade att vissa fiskarter inte kan fortplanta sig. Genom försurningen löses i sin tur giftiga ämnen ut... Växter och djur skadas och dör. På kontinenten är skogsdöden ett faktum, och även i stora delar av södra Sverige har man funnit omfattande skador på skogen.

Nedfallet av de försurande ämnena känner inga nationsgränser. Merparten av de föroreningar som faller ned över Sverige kommer från förbränning av kol och olja i andra europeiska länder – samtidigt som svenska utsläpp orsakar skador utomlands. Den politiska förmågan att gemensamt rädda miljön tycks än så länge vara synnerligen svag.

9 *Vindkraft i gammal och ny tappning. Näsudden på Gotland.* **10** *Kärnkraftsfrågan ställde energin i politiskt fokus i slutet av 70-talet. Teckning av Jan Stjernqvist. Ur Tiden 1976.*

Priset vi betalar

Karakteristiskt för industrisamhället är en ständigt pågående rationalisering, koncentrering och inriktning på stordrift. Det gäller såväl varuproduktionen som tjänstesektorn. En annan av det moderna samhällets grundstenar är uppbyggnaden av stora system i vilka energi, teknologi, ekonomi och förvaltning länkas samman och där de olika delarna är beroende av varandra. Störningar i en del får konsekvenser i alla andra delar av jättesystemet. Dessa system omfattar snart sagt alla sektorer i samhället och påverkar varje människas vardagsliv. Elsystemet, transportsystemet och livsmedelshanteringen är exempel på sådana system.

Storskaligheten och systemen innebär i sig svårigheter att överblicka samhällsmaskineriet. Samhället blir sårbart, en sårbarhet som ökas av teknikberoendet och, för vitala delar av vår försörjning, utlandsberoendet. Vårt nutida svenska samhälle är ganska skört och vilar ytterst på den bräckliga grund som heter ständigt hög och jämn energitillförsel.

I alla tider har människan försökt att bemästra naturen för sina syften. I industrialismens samhälle har människan gjort sig till herre över naturen genom att tämja, stöpa om, plundra och förgifta den.

Vinsten är ett bekvämare liv för den redan rika minoriteten av jordens befolkning. *Förlusten* är en skadad biosfär – och på sikt försämrade livsbetingelser för alla.

Eva Fägerborg

10

1

Industrialiseringen av rummet och tiden

Järnvägsbyggandet under 1800-talet bidrog i hög grad till att bana väg för industrialiseringen. Med järnvägen följde grundandet av en rad nya orter, lokaliserade till järnvägsnätet, oftast avskilda från de gamla byarna.

1 *Järnvägen skapade nya samhällen och nya arbetstillfällen i tidigare jordbruksbygder. I Sandviken växte brukssamhället upp kring järnvägen redan på 1860-talet.*

Efter häftiga politiska tvister både i riksdagen och i de berörda orterna enades man om att stambanenätet skulle dras genom bygder som saknade andra kommunikationer för att stimulera industrietableringar och grundandet av nya orter. Herrljunga, Hässleholm, Eslöv, Alvesta, Nässjö, Gnesta, Flen, Katrineholm, Hallsberg, Laxå, Krylbo och Borlänge är viktiga knutpunkter. För att inte nämna den långa raden av stationssamhällen som växte upp vid sekelskiftet.

Järnvägsbyggandet innebar självfallet stora förändringar i de områden som genomkorsades av de nya kommunikationslederna och meningarna var oftast delade vad detta skulle betyda för bygdens framtid.

I början av 1870-talet då järnvägsbygget (Hälsingborg–Hässleholm) planerades, hölls ett möte i Blekemåsa, där ortsbefolkningen hade att framlägga sina synpunkter på det blivande projektet. Flera personer voro motståndare till järnväg. Man trodde att bygden skulle avfolkas, då det blev lättare att resa, varför brist befarades komma att råda på tjänstefolk. De flesta voro dock mera framsynta och ansågo att det skulle bli lättare med varuutbytet.

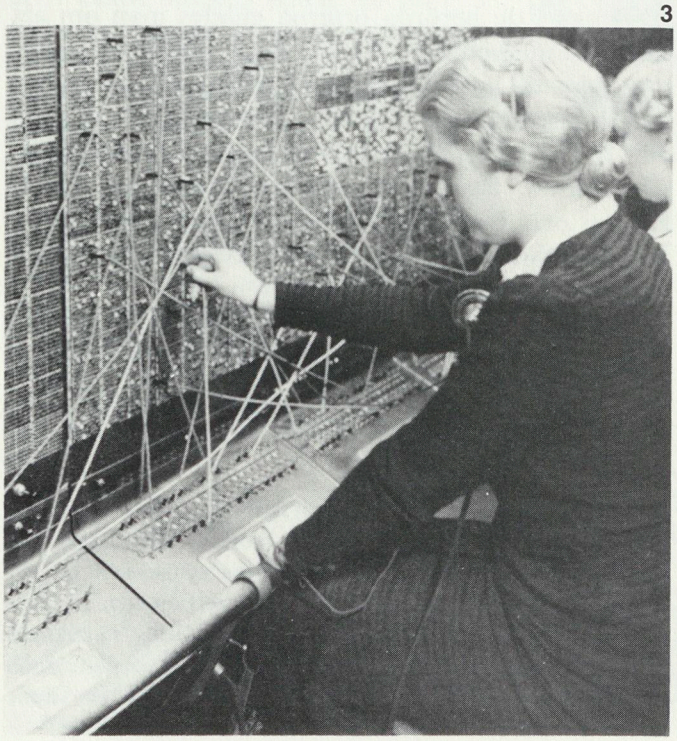

2

Det upplystes att järnvägen skulle komma att byggas antingen allmänheten var emot det eller ej och vad som man hade att ta i övervägande var, huruvida man önskade en järnvägsstation i Blekemåsa. Gästgivaren var av den åsikten att om en station blev byggd i Blekemåsa skulle hans skjutsstation mista sin betydelse. Det skulle bli ekonomiskt avbräck för honom. Han vägrade att lämna mark till stationsplats. Stationen blev därför lagd i Hyllstofta, ett par kilometer västerut. (*Uppteckning från Skåne*, E.U. 38315.)

Tågresorna blev den nya tidens – industrialismens – sätt att färdas. Tidigare hade man varit hänvisad till muskelkraft för att förflytta sig, till fots eller att färdas med hästen som dragare eller riddjur. För långväga resor färdades man med segelskuta eller ångfartyg. Med järnvägsresandet ökade resetakten och för resenären innebar det också helt nya upplevelser av tiden och rummet. Avstånden krympte och orter som tidigare legat på flera dagsresors avstånd kunde man med järnvägens hjälp nå på några timmar.

3

Massmedia och de krympande avstånden

Människans förändrade inställning till tiden och rummet förstärktes genom dagstidningarnas nyhetsförmedling. I Sverige fanns visserligen sedan 1645 *Post och Inrikes Tidningar*, länge landets enda och numera världens äldsta existerande tidning. Under 1700-talet grundades ett flertal landsortstidningar, men den stora spridningen av rikstäckande dagspress inleddes med *Dagens Nyheter* 1864, *Svenska Dagbladet* 1884 och *Stockholms Tidningen* 1889. Telegrafnätet hade vid den här tiden börjat utnyttjas effektivt i nyhetsförmedlingen och tidningarna trycktes och distribuerades i massupplagor. Industrialiseringen hade därmed också nått nyhetsförmedlingen.

En viktig roll spelade telefonen när det gällde att förmedla budskap mellan människor. Kommunikationen fick en ny dimension när man i stället för att korrespondera med varandra kunde tala med mottagaren som om avstånds- och rumsbegreppen var satta ur spel. Telefonen har funnits i Sverige sedan 1877, året efter det att Alexander Graham Bell fick sitt patent. Några år senare, på 1880-talet, var Stockholm den stad i världen som hade flest telefoner. På 1970-talet var automatiseringen genomförd i hela landet. I dag finns det över sju miljoner telefoner i Sverige, vilket innebär mer än 80 telefoner per 100 invånare.

Under 1920-talet fick radion sitt genombrott i Sverige. Snart fanns det en kristallmottagare i nästan varje hem. Köpte man den inte färdigmonterad gick det bra att bygga en själv. Att bygga en kristallapparat med flera mils räckvidd behöver inte ta mer än en timme och inte kosta mer än 20 kronor, skrev *Svenska Dagbladet* 1924.

De första svenska radioutsändningarna ägde rum 1922. Kristallmottagaren med hörlurar var de första radioårens »magiska låda». Varje klart ljud som hördes genom knastret var en upplevelse.

1926 skaffade vi oss en s.k. kristallmottagare med hörlurar. – – – Jag glömmer aldrig min stora förvåning över att det överhuvudtaget kunde höras ord och ljud från den lilla lådan. I början fick man ju ingen sammanhållning i vad som sades, men snart blev man van och sansad och kunde sitta timvis och lyssna trots att hörlurarna klämde så öronen var ömma. Lades lurarna i en kristallskål, hördes ljudet ut i rummet. Familj efter familj skaffade sig kristallapparater så snart man hade råd och den placerades på ett bord i bästa rummet. Det var ett väldans radiolyssnande. – – – På söndagarna ville ju någon av de äldre höra gudstjänsten och då gällde det att ställa in kristallnålen på den bästa punkten på kristallen så att ljudet blev klart. (*Uppteckning från Borås*, KU 1352.)

Nyheter, information och underhållning skulle förmedlas via radion. De gamla kristallmottagarna ersattes under 1930-talet av radioapparater med högtalare och radion blev alltmer samlingspunkten för familjen. Under andra världskriget kom radion mer

4

än någonsin att stå i centrum för intresset. Genom den följde svenskarna krigets fasor. Den blev en opinionsbildare.

Nya kommunikationer – större rörlighet

Under 1900-talets första årtionden hade cykeln förvandlats från ett sportredskap till ett kommunikationsmedel. Man cyklade till handelsboden, till dansbanan, till arbetet.

Privatbilismen fick ingen större betydelse i Sverige förrän efter andra världskriget. Efterkrigstidens förbättrade konjunkturer gjorde att många familjer genom ett intensivt sparande kunde få möjlighet att köpa bil. Bilen blev närmast symbol för det nya begreppet fritid.

Vår tilltro till bilismen saknade gränser. Motorvägar började planeras och byggas. Den första mellan Malmö och Lund invigdes 1953. Gatusystemet och trafikplaneringen i såväl storstäderna som i mindre städer och tätorter skulle anpassas till de krav bilismen ställde på framkomlighet. Farhågorna för luftföroreningar och miljöförstöring var lika fjärran som tanken på råvarubrist och bensinkris.

Bilen utnyttjades inte bara för fritidsresor. Allt fler människor körde också bil till sina arbetsplatser, vilket geografiskt vidgade arbetsmarknaden. Kommunikationerna förändrades så snabbt att vi knappast

5

2 *Trots industrialismen levde hästskjutsarna kvar fram till och med andra världskriget. De tidiga tågen gick dock tre gånger snabbare än diligenser och hästskjutsar.* **3** *Telefonisten vid ljussignalbordet kopplar ett automatiskt samtal till en manuell station, 1930-talet.* **4** *Samling vid kristallmottagaren. Sändningstiden var under de första åren en halvtimma mitt på dagen och fyra till fem timmar på kvällen. På söndagarna sändes också högmässa.* **5** *Husvagnssemester med radio på 1940-talet.*

6

7

6 *Den moderna svenska vägen, bilismens livsnerv, föddes på 1930-talet. Motorvägarna började byggas på 1950-talet. Foto 1983.* **7** *Under 1950-talet fick bilen också allt större betydelse för varutransporter. Mjölken hämtades med bil.* **8** *Svensken började resa med charterresor redan under slutet av 1950-talet. Allt större flygplan förde passagerarna till de populära resmålen kring Medelhavet och till Kanarieöarna. Foto 1971.*

märkte hur detta påverkade levnadsvillkoren. Bilismen skapade många nya arbetstillfällen i 1950- och 60-talens välfärdssverige. Tillgången till bil var förutsättningen för att »pendla» långa sträckor mellan arbete och bostad varje dag. Det blev alltmer vanligt med långa, dagliga arbetsresor. Småhusbyggandet under 1970-talet förutsatte minst en bil per hushåll. Allt fler familjer köpte husvagn för semesterresor i Sverige och utomlands.

Varutransporter

Det var inte bara privatbilismen som ökade under 1950-talet. Allt större mängder gods transporterades med lastbil. Detta skedde på järnvägstransporternas bekostnad. Den statliga trafikpolitiken under början av 1960-talet skulle bygga på en god transportförsörjning till lägsta möjliga samhällsekonomiska kostnad. Detta innebar en ökad satsning på bilismen. Färskvaror fraktas idag med långtradare över hela landet, men också från Syd- och Mellaneuropa till Sverige. Containertransporterna har ytterligare rationaliserat frakterna. Godshanteringen rationaliseras i allt större utsträckning för att möjliggöra så effektiva transporter som möjligt.

Transportteknikens förändring återspeglas också i varuförpackningarnas storlek och utformning. För några år sedan beslöt Sockerbolaget att förändra formatet på vanliga sockerbitar. De skulle anpassas till transportförpackningen som i sin tur var anpassad till lastpallens dimensioner. Detta resulterade i soc-

8

kerpaket om 955 gram i stället för ett kilo! Detta nämnt kanske närmast som ett kuriöst exempel, men samtidigt utmärkande för sambandet mellan vår tids effektiva transportsystem, välutnyttjade lastutrymmen och skräddarsydda förpackningar.

Före järnvägens tillkomst var sjöfarten det vanligaste transportmedlet för stora, långväga transporter. Lastbils- och långtradartrafiken har därefter, sedan 1950-talet, övertagit järnvägarnas betydelse. Lastbilstrafikens andel av de totala godstransporterna har ökat från 17% 1950 till 46% 1980. De långväga lastbilstransporterna har på samma sätt ökat från 44% till 69% 1980.

Flygtrafiken har samtidigt fått större betydelse för såväl godstransporter som persontrafik. Charterresorna har öppnat helt nya möjligheter för utlandsresor, liksom lågprissatsningar också ökat intresset för inrikes flygresor.

1980-talets informationssamhälle

»Ingen kommer att ställas utanför», skrev en dataexpert nyligen i dagspressen med anledning av en diskussion om elektroniken i samhällsutvecklingen och det planerade nya kabelnätet för tele- och datakommunikation. Den moderna digitaltekniken blir lika åtkomlig och spridd över landet som dagens telefonnät, men med möjlighet att inte bara utväxla telefonsamtal, utan också data- och textkommunikation.

1987 kommer Sverige, som första land i världen, att ha rikstäckande tillgång till digitala teleförbindelser. Digitaltekniken kommer i första hand att få betydelse för företag och förvaltningar. Den har skämtsamt kallats »televerkets turbo», genom sin kraftfulla fjärrkommunikation som helt tycks sudda ut alla avståndsbegrepp. Hur kommer dessa förändringar att påverka våra levnadsbetingelser: sysselsättningen, arbetsmiljön och våra demokratiska rättigheter och skyldigheter?

Vid mitten av 1950-talet var det premiär för TV-utsändningar i Sverige. Televisionen har under sin trettioåriga historia mer än något annat av massmedierna fört in världshändelserna i våra hem.

Det tidiga 1800-talet beskrev järnvägarnas utbyggnad som ett »tillintetgörande av rum och tid». Världen krympte. Den tyske författaren Wolfgang Schivelbusch talar i sin bok om järnvägsresandets historia om »rummets och tidens industrialisering». Heinrich Heine skrev »genom järnvägarna kommer rummet att dödas och endast tiden återstår». Står vi i dagens högteknologiska informationssamhälle också inför en upplösning av tidsdimensionen?

Lena A:son Palmqvist

1

1 *Gustav Vasa styrde landet i patriarkalisk anda. Carl Milles Gustav Vasa-staty i Nordiska museet, utförd 1920–25.*

Byråkratin – den mäktige tjänaren

Förhistorien

Samverkan i arbete kräver organisation. Är de samverkande få och arbetsuppgiften överskådlig kan det personliga ledarskapet vara en effektiv organisationsform. Så var det i agrarsamhällets familjejordbruk, hantverksföretag och manufakturer. De kunde styras av en person, ofta identisk med ägaren, som på sin höjd hade några få mellanhänder – faktorer, bokhållare eller verkmästare – till sin hjälp. Detta patriarkaliska system var allenarådande inom produktionslivet, men inom den statliga förvaltningen fanns sedan början av 1600-talet ett annat system.

Gustav Vasa och hans söner hade förvisso styrt landet i patriarkalisk anda med egna personliga kanaler till undersåtarna, men under Gustav II Adolf förändrades detta. Kungen, som själv låg i fält på kontinenten, behövde en förvaltning som inte var beroende av hans personliga närvaro och som effektivt kunde utöva den kontroll av skatteresurser, soldatutskrivning och opinionsbildning som hans krigspolitik krävde. Han byggde upp en ny förvaltning, inklusive ett självständigt domstolsväsende, som sköttes av anställda ämbetsmän med klart avgränsade uppgifter och entydiga lydnadsregler. Kungens ord ersattes av skrivna förordningar och tjänstereglementen.

Denna byråkratiska organisationsform fick fortsättningsvis sin mest konsekventa utformning inom försvarsmakten. Där framträdde också en av de tidiga byråkratiernas mest typiska drag, nämligen »orderlinjen». Den står för principen att varje befattningshavare mottar alla sina order från en och samma överordnad, till vilken han själv också vänder sig med alla sina meddelanden. All kommunikation löper efter en och samma linje. Den enhetliga orderlinjen präglade också många av de företag som växte sig stora under industrialismens inledningsskede, men ägarna försökte i det längsta kombinera den med en personlig, patriarkalisk maktutövning.

Industrisamhällets organisationsform

När industrialismen omkring 1890 passerat sitt inledningsskede inträffade en drastisk förändring i organisationsformerna. I delvis ny skepnad fick byråkratin vidare verksamhetsfält och blev ett dynamiskt och tongivande element i samhällsutvecklingen. Dess expansion hängde nära samman med tre viktiga historiska processer nämligen (1) tillkomsten av en ny syn på staten, (2) det moderna organisationsväsendets framväxt och (3) industrins rationalisering.

(1) Den statliga förvaltningen, vars uppgifter dittills varit begränsade till att skydda landets yttre ställning och medborgarnas rättsliga säkerhet, fick nu en helt ny roll. En växande industriell produktionsapparat krävde bistånd på många plan; den behövde järnvägar och telegrafnät, den behövde handelsavtal och tullskydd, den behövde kontakter med svårtillgängliga marknader, den behövde välutbildad arbetskraft och mycket annat. Samtidigt krävde industrins arbetare hjälp mot sjukdom, arbetslöshet och bostadsnöd. Tanken att staten hade ansvar för allt detta stöddes av såväl socialdemokrater som socialliberaler och socialkonservativa. Den nya interventionistiska staten, med sin mångsysslande förvaltningsapparat, växte fram i skydd av en bred, politisk enighet.

(2) 1900-talets organisationsväsende uppkom ur ett behov av att komma till rätta med vissa av den fria marknadens konsekvenser. Arbetarna ville med fackföreningarna hindra att konkurrensen på arbetsmarknaden pressade ned lönerna; företagarna ville genom samarbete i truster, karteller och branschorganisationer hålla priserna uppe. Organisationerna kom också snart att bli de olika intressegruppernas talesmän gentemot de offentliga myndigheterna. Endast genom sina organisationer kunde arbetare, tjänstemän, företagare och jordbrukare göra sina röster hörda. Organisationernas pionjärer arbetade fri-

2

3

4

villigt, ofta drivna av brinnande idealitet, men för att i längden kunna bevara effektivitet och kontinuitet krävdes avlönade funktionärer. Kassörer, sekreterare och ombudsmän blev fast anställda och kunde ge inte bara stadga, utan även expansionskraft, åt organisationen. Även om denna tjänstemannagrupp före andra världskriget inte var särskilt stor hade den en viktig uppgift i att företräda och samordna skilda ekonomiska och sociala intressen.

(3) När industriernas tillverkningsapparat växte blev det allt svårare att hålla fast vid en patriarkalisk ledarstil. Företagen började experimentera med nya metoder. Omkring 1920 började den s.k. vetenskapliga företagsledningen eller taylorismen, vinna terräng. De organisationsplaner som genomfördes i dess namn blev slutet för den personliga företagsledningen och för order-linjesystemet. Funktionen bestämde organisationen vilket innebar att arbetaren som tidigare vänt sig till en och samma verkmästare med allt som hade med jobbet att göra, nu fick gå till personalkontoret med anställningsfrågor, till tidsstudiemannen med ackordsproblem, till planeringskontoret för att ordna maskinbokning, till avsynaren för kvalitetskontroll osv. Detta medförde bättre planering och lägre produktionskostnader, hävdade rationaliseringsexperterna, men det medförde också en våldsam tillväxt av tjänstemän som fördelade sig på en lång rad specialiteter och inordnade sig i nya, mångförgrenade hierarkier.

Byråkratiernas tillväxt

Byråkratier utvecklades således inom såväl stat som företag och organisationer. De hade täta inbördes kontakter: Statliga ämbetsmän kunde samråda med industritjänstemän om nya handelsavtal, med fackliga ombudsmän om arbetslöshetskassornas organisation och alla tre tillsammans kunde sitta i en utredning om yrkesutbildningens ordnande. Ju fler problem som behandlades ju mer folk behövdes på de olika förvaltningarna och ju mer folk det fanns ju snabbare gick det att utarbeta välmotiverade förslag på nya problem som måste utredas. När så utredningarna lett till beslut krävdes det givetvis personal för att se till att besluten efterlevdes och kanske också till att försöka kringgå dem. På så sätt stimulerade byråkratierna varandras tillväxt.

Byråkratiernas tillväxt kan avläsas i yrkesstatistiken. Antalet tjänstemän i offentlig förvaltning steg från ca 45.000 år 1900 till ca 300.000 år 1960. Särskilt snabb var tillväxten under 1930- och 1950-talen. Inom industri och hantverk ökade tjänstemännen från ca 8.000 år 1900 till ca 333.000 år 1960. Tjänstemännens tillväxttakt var betydligt snabbare än arbetarnas. 1929 fanns det i genomsnitt 110 tjänstemän på 1.000 arbetare, 1949 fanns det 212. En stor del av dessa tjänste-»män» utgjordes av kvinnor. De flesta av dem befann sig i lägre ställning och sysslade med maskinskrivning, registrering och andra rutinmässiga uppgifter.

Till organisationsvärldens byråkratisering finns ännu inga goda siffermässiga illustrationer. Att de fackliga kanslierna kraftigt byggdes ut under efterkrigstiden är dock uppenbart. Näringslivets organisationer har sannolikt följt en liknande utvecklingskurva. Organisationsfloran är idag rik; en sammanställning från 1974 visar att det svenska näringslivet då företräddes av 897 organisationer. Där återfanns allt från Svenska Arbetsgivareföreningen till Sveriges Tarmimportörers Förening.

Byråkratiernas makt

Byråkratiseringen i vid mening har alltså betytt mycket för arbetsmarknadens ombildning och för uppkomsten av ett nytt samhällsskikt. Kanske lika viktiga, men mer svårfångade är dess följder för makten i samhället. Personlig maktutövning i Gustav Vasa-stil har försvunnit från både stat och företag, men vad har kommit i stället? Enligt den demokratiska teorin är det de valda förtroendemännen som har makten. Det är de som drar upp linjerna och bestämmer målen. Byråkraterna skall lägga fram bakgrundsinformation och se till att fattade beslut verkställs.

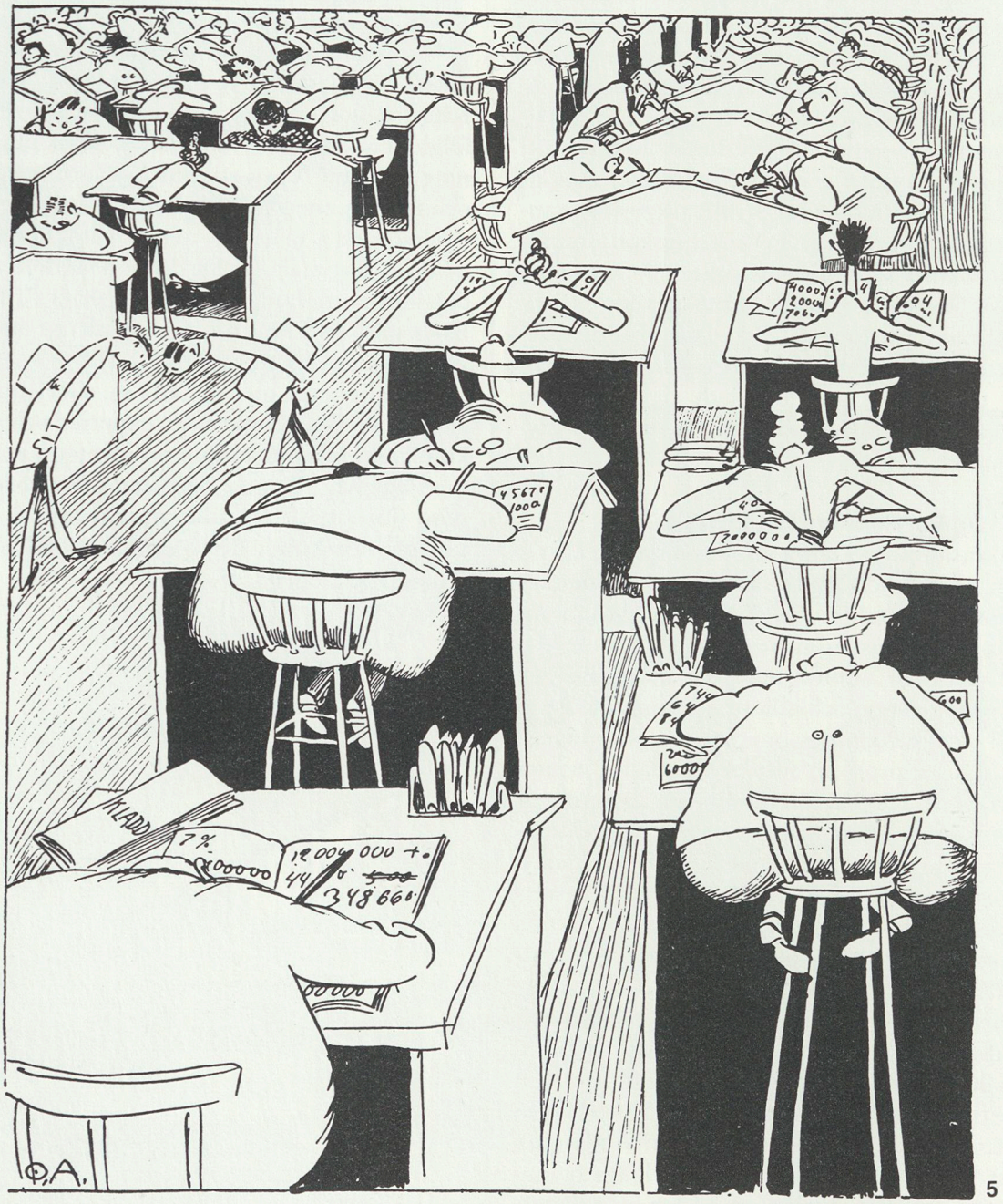
I verkligheten blev det inte så, eller åtminstone inte enbart så. Byråkrater blev experter och som sådana kunde de, medvetet eller omedvetet, arrangera fakta med hänsyn till egna intressen och värderingar. Genom sin uppgift att tala om vad som är möjligt och inte möjligt, kunde de bli en självständig makt i samhällsutvecklingen.

Maktens boningar: **2** *LO vid Norra Bantorget,* **3** *SAF vid Blasieholmskajen och* **4** *Garnisonen på Östermalm, samtliga i Stockholm. Garnisonen är säte för flera stora verk, t.ex. byggnadsstyrelsen, skolöverstyrelsen och statistiska centralbyrån.*

Ser man byråkratierna som maktcentra är det givetvis av största intresse att veta vad tongivande byråkrater har för bakgrund och samhällssyn. Vad politikerna är för några har vi ganska noga reda på, byråkraterna är mer okända. Vi vet att jurister i det närmaste hade monopol på högre ställningar i den traditionella statsförvaltningen och att teknikerna invaderade både offentliga och privata förvaltningar under perioden 1890 till mitten av 1930-talet. Vi vet också att efter andra världskriget kom både ekonomerna och alla »socialteknologerna», dvs. socionomerna, sociologerna, statsvetarna, psykologerna och kulturgeograferna. Vad vi däremot inte vet särskilt mycket om är vilka ideal och värderingar dessa olika grupper förde med sig in i förvaltningarna och därmed in i samhället. Det vi vet mest om är kanske näringslivets byråkrater, som tvingats kämpa för sina mål och ideal i en öppen debatt mellan konkurrerande läror.

Dagens kritik av byråkratierna drabbar emellertid alla, även dem som inte tjänar demokratin utan produktionen. Inom såväl offentlig förvaltning som organisationer och näringsliv gör man därför försök att stoppa, eller vända, den byråkratiska tillväxten, att förenkla hierarkierna och att öppna dem för impulser utifrån. Ett nytt stort fält för byråkratiskt utredningsarbete har öppnats.

Karl Molin

5 *»Byråkratin» som den sågs av tecknaren OA (Oskar Andersson 1877–1906). Ur Tiden 1976.*

Källor och litteratur

Det folkrika hushållet

Bringéus, Nils-Arvid: *Jordbruk – Matberedning. Arbete och redskap.* 1979.
Gaunt, David: *Familjeliv i Norden.* 1983.
Hvarfner, Harald: *Hus och hem. Lossen, Liv och arbete vid en Härjedalssjö.* 1961.
Kvarning, Lars-Åke: *Fäboden – kvinnans värld. Lossen, Liv och arbete vid en Härjedalssjö.* 1961.
Nordermann, Maj: *Mat och matvanor. Lossen, Liv och arbete vid en Härjedalssjö.* 1961.
– *Heminredning. Arbete och redskap.* 1979.
Nylén, Anna Maja: *Kläder. Arbete och redskap.* 1979.
Olsson, Alfa: *Om allmogens kosthåll.* 1958.

Emigrationen

Beijbom, Ulf: *Amerika, Amerika!* 1977.
Beijbom, Ulf & Johansson, Rolf: *Drömmen om Amerika.* 1971.
From Sweden to America. A History of the Migration. Ed.: Runblom, H. & Norman, H. 1976.
Hedblom, Folke: *Svensk-Amerika berättar.* 1982.
Kronobergsboken. Utvandringen från Kronoberg. Red.: Ulf Beijbom. 1978.
Palmqvist, Lena A:son: *Building Traditions among Swedish Settlers in Rural Minnesota.* 1983.
– *Byggnadstraditioner i Minnesotas svenskbygder. Kontinuitet och förnyelser. Bebyggelsehistorisk tidskrift* 8. 1985.
Riegler, Claudius: *Die »deutsche Krankheit»: Emigration und Arbeitswanderungen aus Schweden nach Deutschland, 1868–1914.* 1985.
Rosander, Göran: *Gårdfarihandel i Norden.* 1980.
Scander, Ralph: *Utvandringen.* 1980.
Willerslev, Richard: *Den glemte indvandring. Den svenske indvandring til Danmark 1850–1914.* 1983.

Borgerlig livsstil

Gejvall, Birgit: *1800-talets Stockholmsbostad.* 1954.
Hus i Helsingborg 1850–1920. Stadsväxt och förnyelse. Konsthögskolans Arkitekturskola. 1983.
Paulsson, Gregor: *Svensk stad* I–III, 1950–1953.
Stavenow-Hidemark, Elisabet: *Hemmet som konstverk. Fataburen* 1984.

Familjen

Ambjörnsson, Ronny: *Familjeporträtt.* 1978.
– *Kvinnofrågan i Sverige. Häften för kritiska studier* 1974:7–8.
Ariés, Phillippe: *Barndomens historia.* 1982.
Betänkande och förslag afg. af d. 16 okt. 1896 tillsatta komitén för utredn. af frågan om åtgärder för bered. af uppfostran dels åt minderåriga förbrytare, dels åt varnartade barn. 1. 1898.
Bjurman, Eva Lis: *Om föräldrar och barn på 1800-talet. Föräldrars barn och barns föräldrar.* 1984.
Familjebilder. 1984.
Familjen. Forskning och framsteg 1977: sept.
Familjen i klassamhället. 1976.
Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar: *Den kultiverade människan.* 1979.
Gaunt, David: *Familjeliv i Norden.* 1983.
Hanssen, Börje: *Familj, hushåll, släkt.* 1978.
Johannesson, Eric: *Den läsande familjen.* 1980.
Langlet, Mathilda: *Husmodern i staden och på landet.* 1884.
Matović, Margareta R.: *Stockholmsäktenskap.* 1984.
Den utsatta familjen. 1983.

Stadens arbetare

Andrén, Erik: *Städernas arbetare. Arbetaren i helg och söcken. 1. Hus och hem,* s. 79–91, 183–194. 1943.
Eek, Ester & Stig: *Armodets barn.* 1980.
Liedgren, Rut: *Så bodde vi.* 1961.
Modärna tider. Vision och vardag i folkhemmet. 1985.
Stavenow, Elisabet: *Arbetarhem i Gävle. Fataburen* 1957.
Stavenow-Hidemark, Elisabet: *Ett arbetarhem från 1890-talet. Fataburen* 1980.
Tengdahl, Knut: *Hamnarbetarnes i Stockholm lefnadsförhållanden.* 1897.

Otryckt material:
Nordiska museets arkiv: Uppteckningar, speciellt från Gävle och Strömsbro, 1957.

Folkrörelserna

Almqvist, Torbjörn, Johansson, Hjördis & Simonsson, Lena: *Vad folket byggde. Ett utkast till folkrörelsernas byggnadshistoria.* 1976.
Folkrörelserna i ny roll? 2. uppl. 1978.
Folkrörelsesångboken. [Sammanst. av IOGT-NTO:s sångbokskommitté]. 1979.
Guds soldater – Frälsningsarmén i Sverige 100 år. Utställningskatalog, Nordiska museet. 1982.
Hirdman, Yvonne: *Vi bygger landet. Den svenska arbetarrörelsens historia från Per Götrek till Olof Palme.* 1979.
Johansson, Hilding: *Folkrörelserna i Sverige.* 1980.
Land du välsignade. Utställningskatalog, Riksutställningar. 1973.
Lindroth, Bengt: *Bingo! En kritisk granskning av folkrörelserna i Sverige 1850–1975.* 1975.
Lundkvist, Sven: *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920.* 1977.
Upp till kamp mot brännvinsdraken. IOGT-NTO 100 år. Utställningskatalog, Nordiska museet. 1979.

Här byggs för att få luft och ljus

Bergvall, Helga: *Jungfru skär.* 1975.
Bonge-Bergengren, Inger: *Bättre bostäder. HSB går i täten. Svenskens 100 år.* Utställningskatalog, Nordiska museet. 1973.
Bostadspolitik och samhällsplanering. 1968.
Ekbrant, Carl: *Bostadssituationen i Sverige 1912–1975.* 1981. (Statens institut för byggnadsforskning. Meddelanden. M18:1)
HSB. 1937.
HSB. 1954.
Pettersson, Alfred: *Bostaden från hälsovårds- och trevnadssynpunkt.* 1932.
Wallander, Sven: *Mitt liv med HSB.* 1968.
Westholm, Sigurd: *Småhägenheter i hyreshus.* 1936. ([Stockholm.] Stadskollegiets utlåtanden och memorial. 1936 Bihang. 83.)
Vår bostad 1924:nov.

Otryckt material.
Den kooperativa bostadsbyggnadsverksamheten. 1935. (Bostadsutredningen. 2:11.)

Den nya människan

Acceptera. (Faks. av utg. 1931.) 1983.
Ahrbom, Nils: *Arkitektur och samhälle.* 1983.
Asplund, Hans: *Farväl till funktionalismen.* 1980.
Larsson, Ursula & Schultz, Solveig: *Befolkningen vänjer sig snabbt vid nya lägenheter. Ord & Bild* 1972, s. 126–33.
Modärna tider. Vision och vardag i folkhemmet. 1985.
Myrdal, Alva och Gunnar, *Kris i befolkningsfrågan.* 1934.
Nordisk funktionalism. 1980.
Rudberg, Eva: *Uno Åhrén: en föregångsman inom 1900-talets arkitektur och samhällsplanering.* 1981.
Råberg, Per G.: *Funktionalistiskt genombrott.* 1972.
Åhrén, Uno: *Arkitektur och Demokrati.* 1942.
Åkerman, Brita: *Familjen som växte ur sitt hem.* 1941.
– *Vi kan, vi behövs! Kvinnorna går samman i egna föreningar.* 1983.

Sverige under krigen

Dahlberg, Hans: *I Sverige under 2:a världskriget.* 1983.
Lindorm, Erik: *Ett folk på marsch.* 1872–1914. 1958; 1914–1932. 1959.
Den svenska historien. 14. 1983.

Efterkrigstid och ungdomskultur

Bjöl, Erling: *Vår tids kulturhistoria.* 3. *Sköna nya värld.* 1980.
Brolinson, Per-Erik & Larsen, Holger: *När rocken slog i Sverige. Svensk rockhistoria 1955–1965.* 1984.
Dahlberg, Hans: *I Sverige under 2:a världskriget.* 1983.
Läroplan för grundskolan. 1955.
Tjerneld, Staffan: *Minns du 50-talet.* 1979.
Åkerman, Brita: *Kunskap för vår vardag.* 1984.

Det standardiserade folkhemmet

Hedborg, Anna & Meidner, Rudolf: *Folkhemsmodellen.* 1984.
Källberg, Sture: *Rapport från medelsvensk stad: Västerås.* 1969.
Lo-Johansson, Ivar: *En nihilist. Nunnan i Vadstena.* 1973.
Norman, Birger & Sjödin, Stig: *Syneförrättning i folkhemmet.* 1964.
Red Top (Lennart Nyblom): *Folkhemmets läsebok.* 1961.

Världen vidgas?

Claesson, Stig: *Samtal på ett fjärrtåg.* 1972.
– *Vem älskar Yngve Frej.* 1968.
Garson, Barbara: *Hela dagen lång.* 1972.
Lundell, Ulf: *Jack.* 1978.
Lundell, Ulf: *Sömnen.* 1977.
Minns du 60-talet. Svenska bilder tagna av stora fotografer. 1982.
Neuschütz, Karin: *Leka, leva eller teva.* 1980.
Ulvenstam, Lars: *TV–dumburk eller väckarklocka.* 1967.

Engagemang och opposition

Augustsson, Lars Åke: *FNL-gruppen.* 1973.
Friberg, Mats: *Krisen.* 1983.
Koestler, Arthur: *Janus. En sammanfattning.* 1981.
Moberg, Åsa: *Så började 80-talet. Dagbok från Folkkampanjen Nej till kärnkraft.* 1980.
Palmstierna, Hans: *Plundring, svält, förgiftning.* 1967.
Rusta för fred, rädda livet! Kvinnor och fredskamp. 1979.
Rörelserna. 1984.
Sjöberg, Claes: *Alternativ från A till Ö.* 1980.
Uanför systemet. Vänstern i Sverige 1968–78. 1978.

Arbetets förändring

Ager, Harald: *Flytande tillverkning.* 1943. (Ingenjörsvetenskapsakademiens meddelanden. 120.)
Arbetsförenkling. Kursmaterial för Wäfveriaktiebolagets tidsstudietekniker. 1950.
Arbetslivets historia. Konferens med forskare och representanter för arbetslivet 1984-05-04. 1985.
Balkhausen, Dieter: *Mikrodatorer hot eller möjlighet?* 1979.
Beklädnadsarbetaren 1938:4.
Björklund, Anders: *Hamnens arbetare.* 1984.
Brandell, Georg: *Psykologi.* 1927.
Bursell, Barbro: *Träskoadel En etnologisk undersökning av lancashiresmedernas arbets- och levnadsförhållanden på Ramnäs bruk vid tiden kring sekelskiftet 1900.* 1974.
Cornell, Lasse: *Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1860–1890.* 1982.
Datautvecklingens filosofi. 1984.
Engblom, Alex: *Arbetsanalysen och tidsstudiernas ändamål och betydelse.* 1934.
Evans, Christopher: *Mikrodatorernas intåg.* 1981.
Gustafsson, Bo: *Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890–1913.* 1965.
Handlingsprogram Näringspolitik. Rapport från Näringspolitiska arbetsgruppen till Livsmedelsindustriarbetareförbundets kongress 1981. (1982.)
Isacson, Maths & Magnusson, Lars: *Vägen till fabrikerna.* 1983.
Modärna tider. Vision och vardag i folkhemmet. 1985.
Rynell, Sven & J. P. Johansson: *Inventor of the universal pipe wrench and the adjustable wrench. Daedalus* 1965, s. 177–185.
Segerblom, Mats: *Algots. En teko-koncerns uppgång och fall.* 1983.
Steen, Jesper & Ullmark, Peter: *De anställdas mejeri.* 1982.
Svenskt liv och arbete. 2. *Sågverksminnen.* 1948;14. *Järnbruksminnen.* 1952; 19. *Verkstadsminnen.* 1953.
Taylor, Fredric Winslow: *Rationell arbetsledning. Taylorsystemet.* 3. uppl. 1920.
Toffler, Alvin: *Den tredje vågen.* 1982.
Westlander, Gunnela: *Vad betyder jobbet för dig?* 1977.

Otryckt material
Bohman, Stefan: *Arbete – plikt eller ära.* (Manuskript.) 1985.
Uppteckningar från arbetslivet inom industri och hantverk. Rapport från ett samarbetsprojekt vid Göteborgs museer 1978-07-31. (Stencil.)

Kvinnors arbete

Karlsson, Lynn & Wikander, Ulla: *Kvinnoarbete och könssegregering i svensk industri 1870–1950.* 1985.
Kyle, Gunhild: *Gästarbeterska i manssamhället.* 1979.
Qvist, Gunnar: *Konsten att blifva en god flicka.* 1978.
– *Kvinnofrågan i Sverige.* 1960.
– *Statistik och politik. Landsorganisationen och kvinnorna på arbetsmarknaden.* 1974.

Invandrarna – en del av Sverige

Att ta emot flyktingar. 1–3. 1984.
Socialt arbete och invandrare. 1984.
Är lagom bäst? Om kulturmöten i Sverige. 1984.

Energi och miljö

Daedalus: När elektriciteten kom. Tekniska museets årsbok 1984.
Edberg, Rolf: *Brev till Columbus.* 1973.
Energiläget 1985. (Utg. av Statens energiverk. 1985.)

Energiläget 1985 i siffror. (Utg. av Statens energiverk. 1985.)
Hur sårbart är Sverige? Slutrapport från projektarbetet kring Det sårbara samhället. 1980.
Ingelstam, Lars & Schiller, Bernt: *Teknik och social förändring.* 1981.
Lönnroth, Måns: *Sol eller uran. Att välja energiframtid.* 1978.
Miljöstatistik årsbok 1983–84. Naturmiljön i siffror. 1984.
Söderberg, Sten: *Den snillrika människan. Teknik under miljoner år.* 1979.
Toffler, Alvin: *Den tredje vågen.* 1982.
Vattenfall under 75 år (1909–1984). 1984.

Industrialiseringen av tiden och rummet

Fataburen 1978. Resa i Sverige.
Hört och sett. Radio och television 1925–1974. 1974.
Informationsteknologiutredningen. Nya medier. (SOU 1981:45.) 1981.
Johansson, Georg & Hogsten, Dag: *När Sverige fick hjul.* 1981.
Johansson, Sölve: *Järnvägen som miljöbildare. Folkets historia nr 3.* 1974. s. 2–10.
McQuail, Denis: *Masskommunikationsteori.* 1984.
Olsen, Bengt: *Datorerna utvecklas snabbt. Daedalus* 1978/79, s. 109–130.
Palme, Jacob: *Datorerna får nya uppgifter i framtiden. Daedalus* 1978/79, s. 131–136.
Paulsson, Gregor: *Samfärdseln. Svensk Stad.* 1973, s. 413–20.
Rosengren, Anette: *När resan var ett äventyr.* Om resor i Sverige under tusen år. 1979.
Schivelbusch, Wolfgang: *Järnvägsresandets historia.* 1984.

Byråkratin – den mäktige tjänaren

Jonsson, Inge: *Maktens verktyg. Byråkrater och politiker i nutida svensk samhällsskildring.* 1978.
Mellbourn, Anders: *Byråkratins ansikten. Rolluppfattningar hos högre statstjänstemän.* 1979.
Näringslivets 900 organisationer. 1974. Studier och debatt. 22.1974:1.
Vägen till planrike. Om stat, sektor och sammanhang. 1983.

Bibliografin sammanställd av Anita Larsson.

Bildkällor

Nordiska museet förkortas i det följande Nm

Förspel: 1 G. Heurlin, Nm.
Det folkrika hushållet: 1 M. Klintberg, Nm. 2, 3, 4 Nm. 6 N. Keyland, Nm. 7 Karl Lärka, Sollerö. Nm. 8, 9 Nm.
Emigrationen: 1, 2, 3 Göteborgs Historiska Museum. 4 Ur Svenska turistföreningen, Känn ditt land 1980:8. 5 Kandiyohi County Historical Society, Minn. USA. Nm. 6, 7, 8, 9, 11 Nm.
Borgerlig livsstil: 1, 2 Stockholms stadsmuseum. 3 Nm. 4 Victor Odelberg, Nm. 5 Nm.
Familjen: 1, 2, 3 Nm.
Stadens arbetare: 1 Nm. 2 Axel Kihlberg, Nm. 3 HSB Stockholm.
Folkrörelserna: 1 Eva Aspelin, Nm. 2 Nm. 3 IOGT, Riksarkivet. 5 Nm. 6 Frälsningsarmén, Stockholm.
Här byggs för att få luft och ljus: 1, 2, 3, 5 HSB Stockholm. 4 Stjernström, HSB Stockholm.
Den nya människan: 1, 5 Gunnar Lundh, Nm. 2 Ur Råberg 1971. 4 Ur Social-Demokraten 1937. 6 Arbetarrörelsens arkiv. 7 Stockholms stadsmuseum.
Sverige under krigen: 1 Stockholms stadsmuseum. 2 Pressens Bild. 3 Kungl. Bibl. 4 Nm. 5, 6 Bertil Höglund, Nm. 7 Arbetarrörelsens arkiv. 8 A. Malmström, Arbetarrörelsens arkiv. 9 Stockholms stadsmuseum. 10 Kungl. Bibl. 11 Gunnar Lundh, Nm. 12, 13 Bertil Höglund, Nm. 14 Arbetarrörelsens arkiv. 15, 16 Gunnar Lundh, Nm. 17 Pressens Bild. 18 Åhlén & Åkerlund. 19 Arbetarrörelsens arkiv. 20, 21 Gunnar Lundh, Nm.
Efterkrigstid och ungdomskultur: 2 Röster i Radio. 3, 4 Nm. 5 Kungl. Bibl. 6 Ur G. Jungmarker: Birger Lundquist (1971). 7 Morgon-Tidningens arkiv, Nm. 9 Walt Disney Productions. 10 Röster i Radio. 11, 12 Svenska Filminstitutet.
Det standardiserade folkhemmet: Hans Malmberg, Tiofoto. 2 Reportagebild. 3 Nm. 5, 6 Foto-Hernried, Nm. 7 Nils- Georgs Musikförlag AB.
Världen vidgas: 1 Jan Olsson. 2 Nm. 3 G. Smoliansky, Tiofoto. 6 Anna-Maja Nylén, Nm.
Engagemang och opposition: 1 Pressens Bild. 2 Nyberg, Pressens Bild. 3 Birgit Brånvall, Nm. 4 Ulf Ryd, Pressens Bild. 5 Ur EWK Bilder. LT 1970. 6 Ur Motboken, SAFE:s skriftserie nr 4. 7 Arne Adler, Pressens Bild. 8 Pressens Bild.
Arbetets förändring: 1 Nm. 2 Dan Wikner, Försäkringskasseförbundets arkiv. 3, 4 Nm. 5 Jernkontoret. 6 Bertil Höglund, Nm. 7 Tekniska museet. 8 SCA:s arkiv. 9 Nm. 10 Folklivsarkivet, Lund. 11 Stockholms stadsmuseum. 12 Kockums arkiv. 13 Ur T. Althin: C. E. Johansson, måttens mästare. 1947. 14, 15 Nm. 17 Borås museum. 18 Foto-Hernried, Nm. 19 Lars Hesselmark, Mira. 20 Jean Hermanson, Mira. 21 Ströyers dagbok, DN 11 dec. 1974. 23 Hugo Edlund, MC:s arkiv. 24 Foto-Hernried, Nm. 25, 26 Text och Bilder, Luxors arkiv. 27 Sture Ryman, Pressens Bild. 29 Dan Wikner, Försäkringskasseförbundets arkiv. 30 Neil Goldstein, Mira.
Kvinnors arbete: 1 Stockholms stadsmuseum. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 Nm. 10 Stockholms stadsmuseum. 11 Nm. 12, 14, 15, 16 Gunnar Lundh, Nm. 13 Nm. 17 Morgon-Tidningens arkiv, Nm. 18 Nm. 19, 20 Gunnar Lundh, Nm. 21 Curt Larsson, Nm. 22 Tomas Södergren, Mira. 23 Denny Lorentzen, Mira. 24 Ur EWK:s Bildrapport 1976.
Invandrarna – en del av Sverige: 1 Cina Gotby, Tiofoto. 2 Nils Blix, Nm. 3 Ann Eriksson, Mira.
Energi och miljö: 1 Tekniska museet. 2 Nm. 3 Tekniska museet. 4 Bengt Johansson, Vattenfall. 5 Foto-Hernried. 7 Bertil Höglund, Nm. 8 Pressens Bild. 9 Hans T. Dahlskog, Pressens Bild.
Industrialiseringen av tiden och rummet: 1 Järnvägsmuseet, Gävle. 2 Stockholms stadsmuseum. 3 Telemuseum, Stockholm. 4 Nm. 5 Pressens Bild. 6 Tidningen Motor. 7 Nm. 8 Groth, Pressens Bild.
Byråkratin – den mäktige tjänaren: 1 Ulla Wåger, Nm. 2, 3, 4 Peter Segemark 1985, Nm.

Rune Johanssons teckningar finns på s. 7, 8, 15, 25, 29, 35, 48, 68, 74, 78, 80, 82, 100.

Kronologi

Stort och smått i Sveriges historia 1860–1980

1861 Stockholm får vattenledning.

1864 Dagens Nyheter grundas. Näringsfrihet införs.

1865–66 Tvåkammarriksdag införs.

1866 Första skandinaviska industriutställningen i Stockholm.

1867–68 Svår missväxt med hungersnöd i Norrland.

1871 Charles Darwins *Om arternas uppkomst* översätts till svenska.

1873 Guldmyntfot införs. 1 krona = 100 öre.

1878 Den svenska kolonin S:t Barthélémy säljs till Frankrike. Beslut om att införa metersystemet i Sverige.

1880–81 Ett privat telefonnät grundas i Stockholm. 1886 hade Kungl. Telegrafverket 1.000 abonnenter.

1881 August Palm håller det första socialdemokratiska mötet i Sverige, i Malmö.

1883 De första offentliga idrottstävlingarna anordnas av Örebro arbetarförening. Svenska Freds- och skiljedomsföreningen grundas av K. P. Arnoldson.

1884 Svenska Dagbladet grundas.

1885 Elektrisk gatubelysning används för första gången i Sverige.

1887 Emigrationen kulminerar (40.000 personer årligen till USA).

1890 Första 1:a maj-demonstrationen.

1893 Första Folkets hus byggs, i Malmö.

1896 Hjalmar Branting inväljs i andra kammaren på en liberal lista.

1897 Allmänna konst- och industriutställningen på Djurgården i Stockholm. Överingenjör S. A. Andrée försöker nå Nordpolen med luftballong men misslyckas. Samtliga tre deltagare omkommer. Gustaf Eriksson i Södertälje bygger den första svenska bilen.

1898 Malmbrytningen i Kiruna börjar. LO (Landsorganisationen) bildas.

1901 Allmän värnplikt för män införs. De första nobelprisen delas ut.

1902 SAF (Svenska arbetsgivareföreningen) bildas.

1905 Unionen mellan Sverige och Norge upplöses. Första kollektivavtalet.

1906–07 Selma Lagerlöfs *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* publiceras.

1907 Första 1:a maj-blomman säljs på intiativ av Beda Hallberg.

1909 Storkonflikt på arbetsmarknaden. 300.000 arbetare strejkar eller är utsatta för lock-out. Lika och allmän rösträtt till riksdagens andra kammare för män.

1910 »Flygbaronen» Carl Cederström tar första flygcertifikatet i Sverige.

1911 Filmcensur införs.

1912 August Strindberg dör. Olympiska spelen i Stockholm.

1918–21 Lika och allmän rösträtt i riksdags- och kommunalval för män och kvinnor införs i Sverige som sista land i Norden.

1921 Dödsstraffet avskaffas.

Internationella händelser

1870–71 Fransk-tyska kriget.

1895 W. Röntgen upptäcker de strålar som fick hans namn.

1898 Makarna Curie upptäcker grundämnet radium.

1902 Bröderna Wright gör första provturen med sitt flygplan.

1905 Albert Einstein publicerar första delen av relativitetsteorin.

1914–19 Första världskriget.

		1922	F. G. Banting framställer insulin för första gången.
1925	Radiotjänst startar.	1926	Warner Brothers i USA gör första ljudfilmen.
		1929	Depression vid New York-börsen.
1930	Stockholmsutställningen, funktionalismens manifestation i Sverige.		
1931	Ådalskravallerna, där fem personer dödas vid demonstration mot strejkbrytare.		
1932	»Kreuger-kraschen». Kreugerkoncernen gör konkurs med vittgående följder för svenskt näringsliv.		
1937	Inlandsbanan färdig.		
1938	Ludvig Nordströms reportage-bok *Lort-Sverige* kommer ut. Lag om 2 veckors semester för de flesta arbetstagare. Saltsjöbadsavtalet mellan LO och SAF gällande förhandlingsordning, permittering m.m.	1939–45	Andra världskriget.
		1941	Penicillin används på människor.
1945	Astrid Lindgrens *Pippi Långstrump* kommer ut.	1945	Den första atombomben fälls av USA över Hiroshima i Japan.
1946	»Krångel-Sverige» myntas. Flygbolaget SAS bildas av de svenska, norska och danska flygbolagen. Sverige väljs in i Förenta Nationerna.		
1947	Barnbidraget beslutas.		
1948	Allmän folkpension.	1950–53	Korea-kriget.
1955	Obligatorisk sjukförsäkring. Fattigvård kallas nu socialhjälp.		
1956	Harry Martinsons rymdepos Aniara. Reguljära TV-sändningar.		
1957	Första charterresan till Kanarieöarna.		
1958	Aga förbjuds i skolan.		
1962	Grundskolan beslutas.		
1967	Högertrafik införs.		
1969	Statens invandrarverk inrättas.		
1969–70	Gruvstrejk i Kiruna.		
1971–73	5-dagars arbetsvecka införs.	1975	Vietnamkriget slut.
1976–77	Medbestämmandelagen (MBL) antas.		
1980	Folkomröstning om kärnkraftens framtid.		

Modell Sverige

Projektgrupp

Hans Medelius (projektledare)
Ylva Li Eriksson
Ingrid Frankow
Berit Rönnstedt
Annika Tyrfelt

Arkitekt

Clason & Sörling Arkitektkontor AB

Delproducenter

Eva Lis Bjurman
Peter Blom
Britt Bogren
Stefan Bohman
Inger Bonge-Bergengren
Barbro Bursell
Gunilla Cedrenius
Teje Colling
Birgitta Conradson
Björn Fougner
Eva Fägerborg
Christer Larsson
Maj Nodermann
Lena A:son Palmqvist
Elisabet Stavenow-Hidemark
Inga Wintzell
jämte projektgruppen

Produktion

Nessen Bygg AB
Nordiska museets verkstadssektion
Nordiska museets förrådslag
Nordiska museets fotosektion
Nordiska museets konserveringssektion
Nordiska museets arkiv och bibliotek
Tile snickeri
Jane Crisp (demonstrationståg)
Berit Eldvik (dräkter)
Siw Pers (dockor)
Johan Åkerlund (oumbärlig hjälp)
Jerry Jansson (ljus)
Lingva, Lars-Gunnar Larsson (textredigering)

Informationssekreterare

Maria Regazzoni Rapp

Nordiska museet

tackar

Samfundet Nordiska museets och Skansens Vänner

samt

Ahlsell AB
Alfa-Laval AB
Armerad betong vägförbättringar AB
Asea AB
AB Astra
Atlas Copco AB
AB Bahco
Billman-Regulator AB
Boliden AB
Boxholms AB
AB Bygg- och Transportekonomi (BT)
AB Custos
Byggnadsfirman Anders Diös AB
Bröderna Edstrand AB
AB Electrolux
Ericsson
ESAB AB
AB Felix
AB Findus
Fläkt AB
Hexagon AB
IFÖ Sanitär AB
Industri AB Euroc
Sveriges industriförbund
AB Investor
ITT Svenska AB
Lammhults mekaniska AB
Luxor AB
AB Marabou
Norsk Hydro Sverige AB
AB Papyrus
Pharos AB
Philips Norden AB
Förvaltnings AB Providentia
Round office AB
SAAB-Scania AB
Scandiafelt AB
Skandinaviska Enskilda Banken
Skanska AB
AB SKF
Investment AB Skrinet
Stora Kopparbergs Bergslags AB
AB Sundsvalls verkstäder
Svenska varv AB
Sydkraft AB
Tetra pak international AB
Trygg-Hansa
Walleniusrederierna
Gustaf Werner AB
AB Volvo
Åkermans verkstad AB

Tack Erik och Pentti

Förspel · Det folkrika hushållet
Emigrationen · Borgerlig livsstil
Familjen · Stadens arbetare · Folkrörelserna
Här byggs för att få luft och ljus · Den nya människan.
Funktionalismens ideal och verklighet 1930–45
Sverige under krigen · Efterkrigstid och ungdomskultur
Det standardiserade folkhemmet · Världen vidgas?
Engagemang och opposition · Arbetets förändring
Kvinnors arbete · Invandrarna – en del av Sverige
Energi och miljö · Industrialiseringen av rummet och tiden
Byråkratin – den mäktige tjänaren

Nordiska museet
ISBN 91 7108 249 2